

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 26: Centar za balkanološka ispitivanja

Benac, Alojz

1988

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/a403e17e-a43d-4ebb-b191-1c999ed1d099>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

GODIŠNJAK

KNJIGA XXVI

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 24

Redakcioni odbor

ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ, RADOSLAV KATIČIĆ
i FANULA PAPAZOGLU

Sekretar Redakcije

EDINA ALIREJSOVIĆ

Urednik

ALOJZ BENAC,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO

1988.

YU ISSN-0350-0020
ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

ANNUAIRE

TOME XXVI

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

Livre 24

Comité de Rédaction

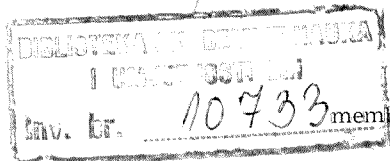
ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ, RADOSLAV KATIČIĆ
et FANOULA PAPAZOĞLOU

Secrétaire de la Rédaction

EDINA ALIREJŠOVIĆ

Rédacteur en chef

ALOJZ BENAC,
membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine

SARAJEVO
1988

SADRŽAJ

	Strana
1. <i>Radoslav Katičić:</i> Antenor na Jadranu — Antenor an der Adria	5
2. <i>Jozef Stanko:</i> Quelques étymologies fausses	25
3. <i>Jozef Stanko:</i> Etymologies nouvelles illyriennes	37
4. <i>Alojz Benac:</i> Iliri u Apuliji — Les Illyriens en Apulie	43
5. <i>Nikola Tasić:</i> Einige Probleme der ethnischen Zugehörigkeit der Kulturen der älteren Eisenzeit im Gebiet Serbiens — Neki problemi etničke pripadnosti kultura starijeg gvozdenog doba na području Srbije	69
6. <i>Maja Parović-Pešikan:</i> Poreklo i datacija urne iz Boljarova (Paša-kjoj) i pitanje pojave eolskog <i>bucchero</i> -a na Balkanu — Origine et datation de l'urne provenant de Boljarovo (Paša-kjoj) et la question de l'apparition de <i>bucchero</i> éolien dans les Balkans	81
7. <i>Nenad Cambi:</i> Razmišljanja o antičkom portretu djevojke u Zemaljskom muzeju u Sa- rajevu — Méditations sur le portrait antique d'une fille au Musée national à Sarajevo	101
8. <i>Ilse Schwidetzky—Živko Mikić:</i> Lepenski Vir und das Graçilisationsproblem in der Anthropologie — Le- penski Vir i problem gracilizacije u antropologiji	113
9. <i>Živko Mikić:</i> Antropološki aspekti tumačenja nekih oblika sahrane na antičkom Vimi- naciū — Les aspects anthropologiques de l'interprétation de certaines formes d'inhumation à Viminacium antique	121
10. <i>Prikazi i kritike — Révisions et critiques:</i> — Комплексные проблемы истории и культуры народов центральной и юго-восточной Европы. Итоги и перспективы исследований, Наука, Москва, 1979, 3—285 (Senka Kovač)	147

11. *Hronika — Chronique:*

— Résultats des recherches effectuées par le Centre d'études balkaniques en 1986	151
— Zaključci sa godišnjeg sastanka stalnih članova Centra za balkanološka ispitivanja, održanog 12. juna 1987. godine u Sarajevu	153
— Zaključci sa konzultativnog sastanka o proučavanju grčke antike u Jugoslaviji	156
— Promocija publikacije „Praistorija jugoslavenkih zemalja”	157
— Bibliografija radova iz publikacije „Praistorija jugoslavenkih zemalja”	167

RADOSLAV KATIČIĆ

ANTENOR NA JADRANU

Apstrakt: Prikazuje se legenda o Trojancu Antenoru, koji je preživio razorenje Troje, sa svojim onda došao na Jadran i tamo osnovao kraljevstvo, u Venetiji ili na Korčuli. Taj prikaz se osniva na svim raspoloživim izvorima koliko su autoru poznati. Razmatra se kako se taj motiv upotrebljavao u staroj grčkoj i rimskoj književnosti, utvrđuju se tu povijesni slojevi i prate sve do u ono davno doba kad su se izvještaji pomoraca o plovidbi na Zapad pomiješali s prastarim predodžbama o herojima što su na kraju života preneseni u kraj blaženika, također na zapadu, stali oblikovati u cjelovitu legendarnu predaju.

Stari su Grci pričali o nekoliko heroja koji su svoj život završili na Jonskom i Jadranskom moru. Baton, kočijaš vidioca Amfijaraja, i Kadmo sa svojom ženom Harmonijom pokopani su kod Ilira. Tamo su se poštovali njihovi grobovi.¹ Od junaka koji su preživjeli trojanski rat našla su se trojica u onim stranama, osnovala tamo kraljevstva, te im se trajno čuvala uspomena kao herojima rodonačelnicima. To su Ahilejev sin Neoptolem-Pir, od kojega su epirski kraljevi izvodili svoju lozu, Diomed, koji je osnovao gradove u Apuliji i na više mjesta u Italiji imao kultove, i Antenor, koji je osnovao grad Patavij i tamo vladao Venetima. Dok su prva dvojica Ahejci, treći je Trojanac, pa je po tome vezan s Enejom, koji je također završio život na Zapadu, u Italiji, pošto je tamo osnovao grad i uspostavio vladavinu trojanskih doseljenika.

Legenda o Trojancu Antenoru na Jadranu bila je uz legendu o Trojancu Eneji na Tirenskome moru osobito zanimljiva za Rimljane kada su stali tražiti svoje legendarne rodonačelnike među Trojancima koji su preživjeli propast svojega grada i osnovali nova kraljevstva u dalekoj zapadnoj tuđini. Stoga su se njihovi pjesnici i povjesničari češće osvrtni na tu legendu kad su prikazivali italsku starinu, osobito pošto je zemlja Veneta podvrgnuta njihovoj vlasti i uključena u njihov svijet. Lako je stoga razumjeti da se *locus classicus* za priču o Antenoru na Jadranu nalazi u Vergilijevoj Eneidi, epu u kojem je legenda o trojanskom podrijetlu Rimljana dobila mjerodavan pjesnički oblik. Tamo stoji (1, 242—249):

¹ O Batonu usp. R. Katičić, *Drei altbalkanische Nomina sacra*, Godišnjak 9 (1972) 105—119 a o Kadmu i Harmoniji usp. isti, *Enheleji*, Godišnjak 15 (1977) 5—82.

*Antenor potuit mediis elapsus Achivis
 Illyricos penetrare sinus atque intuma tutus
 regna Liburnorum et fontem superare Timavi,
 unde per ora novem vasto cum murmure montis
 it mare proruptum et pelago premit arva sonanti.
 hic tamen ille urbem Patavi sedesque locavit
 Teucrorum, et genti nomen dedit armaque fixit
 Troia, nunc placida compositus pace quiescit.*

— „Antenor je mogao, pošto je izmakao iz sredine Ahejaca, prodrijeti duboko u ilirske zaljeve i u unutrašnja kraljevstva Liburna, siguran, te prijeći vrelo Timava, gdje kroz devet usta uz silan mrmor planine prolazi more što je navrlo i pritište polja vodama koje tutnje. Ovdje je pak on smjestio grad Patavij i sjedišta Teukrana, te je narodu dao ime i pričvrstio trojansko oružje, sada počiva opušten u blagom miru.”

Vrlo kićenim pjesničkim jezikom tu se iznose bitni elementi legendarne predaje: dolazak Antenora, pošto je izbjegao smrt u razorenoj Troji, na Jadran i plovidba po tom moru. Ono se zove ilirskim jer se po njemu sigurno moglo ploviti samo uz zaštićenu ilirsku, a ne uz izloženu italisku obalu. Politička vlast je na tom moru u starije doba bila liburnska. Ona se protezala sve do Kerkire, a zahvaćala je u Picenumu i italisku obalu. Zbog toga su se i srednjodalmatinski otoci u starini nazivali liburnskima.² Vergilijeva su liburnska kraljevstva odjek uspomene na tu drevnu talasokraciju. A sjedište i ishodište njihove moći u dubini je ilirskoga mora na sjevernom Jadranu. No Antenor je pošao i dalje. Preplovio je potez kraj obale gdje rijeka Timav utječe u more odmah do svojih izvora. To je značenje glagola, *superare* u nautičkoj terminologiji.³ I tamo dalje, iza toga izvora koji je ujedno i ušće, osnovao je grad Patavij kao sjedište trojanske vlasti. Od toga je narod tamo dobio svoje ime. Iz Vergilijevih se riječi ne razabire koje i zašto. Odnosi se to, međutim, na to kako su jadranski Veneti dobili svoje ime, o čem potanje govore drugi pisci.

Saznaje se još da je Antenor pričvrstio trojansko oružje i da uživa blaženi mir. Oboje je dvosmisleno. Pričvršćeno i time spremljeno ili posvećeno bogovima oružje izraz je mirnoga stanja, mira koji je zavladao trajno. Ono je, međutim, i simbol uspostavljenog gospodstva, pa je tako *arma* u srednjovjekovnom latinskom, počelo značiti i „grb”. A blagi mir u kojem je Antenor opušten ne zna se da li je miran život ili mir smrti. To je upravo blažena preobrazba, život izvan svijeta, kakav na kraju zemaljskoga života dolikuje heroju.

² Usp. R. Katičić, *Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rodanina*, Godišnjak 7 (1970) 121—123; M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981, 87—92. Usp. još R. Katičić, *Liburnski otoci kod antičkih pisaca*, Zadarsko otočje, Zadar 1974, 34—45.

³ Tako Servije u komentaru uz to mjesto: *Superare nauticus sermo est. Lucilius: promontorium remis superamus Minervae* — „*Superare* tu pripada pomorskom govoru. Lucilije piše: veslajući prelazimo (*superamus*) rt Minerve.” Tomu treba dodati iz Livija 31, 22: „... non modo Sumium superare sed nec extra fretum Euripi committere aperto mari se audebant.” Sam Vergilije govori o prelaženju izvora i ušća Timava u vezi s triumfalnim povratkom Azinija Poliona s pohoda protiv ilirskih Partina u Eklogi 8, 6—8:

*Tu mihi seu magni superas iam saxa Timavi
 Sive oram Illyrici legis aequoris; en erit unquam
 Ille dies, mihi cum liceat tua dicere facta?*

— „Ti mi ili već prelaziš stijene velikoga Timava ili još ploviš uz obalu ilirskoga mora. Hoće li ikada biti dan kad će mi biti slobodno kazivati tvoja djela?”

Vergilije je te riječi stavio u usta Veneri, koja ih upravlja Jupiteru zauzimajući se za svoga sina Eneju. Suprotstavlja sretnu sudbinu Antenorovu s nevoljama koje još taru Eneju i traži od Jupitera da obuzda Junoninu srdžbu, kojom je progovila njezina sina. Iz takve božanske perspektive mirna se starost može doista s herojskom preobrazbom stopiti u jedno, a da se pri tome i ne razabire ono što se ljudima i kod heroja čini kao smrt.⁴ Vergilijev komentator Servije (oko 400 n. e.) tumačeći te riječi iznio je još neke pojedinosti legende koju je Vergilije na tom mjestu unio u svoj ep. Uz Vergilijeve riječi *Antenor potuit* bilježi: *capto Ilio Menelaus memor se et Ulixen beneficio Antenoris servatos, cum repetentes Helenam ab eo essent suscepti ac paene a Paride aliisque iuvenibus interempti essent, parem gratiam reddens inviolatum dimisit. qui cum uxore Theano et filiis Helicaone et Polydamante ceterisque sociis in Illyricum pervenit, et bello exceptus ab Euganeis et rege Veleo victor urbem Patavium condidit; id enim responsi acceperat eo loco condere civitatem quo sagittis avem petisset; ideo ex avis petitae auspicio Patavium nominatum, cui aeternitatem . . . Helicaon ne victor rediret gladio peremit.* — „Kad je Ilij bio zauzet, Menelaj, sjećajući se da je Antenor svojim dobročinstvom spasio njega i Odiseja kada su došli tražiti da se vrati Helena, a on ih je primio k sebi kao goste dok su ih Paris i drugi mladići gotovo bili ubili, uzvratilo je jednakom ljubavlju i pustio ga da ode ne pretrpjevši nikakvo nasilje. A on je sa suprugom Teanom i sinovima Helikaonom i Polidamantom i s ostalim pratiocima došao u Ilirik. A kad su ga Euganejci i njihov kralj Veles dočekali ratom, on je kao pobjednik osnovao grad Patavij; takav je naime odgovor dobio od proročišta da na onom mjestu osnuje grad na kojem strijelama pogodi pticu; tako je prema znaku pogođene ptice (*avis petitae*) taj grad nazvan Patavij, kojemu je vječnost . . . da se Helikaon ne vrati kao pobjednik ubio (ga) je mačem.”

Tu se saznaje kako se Antenor spasio iz Troje⁵ i da je došavši sa svojima na Jadran ratovao s Euganejcima i njihovim kraljem, da ih je pobijedio i onda u njihovoj zemlji po nalogu proročišta osnovao grad Patavij. Ptica pogođena strijelom bila je znak za to na kojem mjestu treba osnovati grad. A njemu se ime izvodi iz toga znaka. Komentirajući ime grada Servije kaže da je takvih objašnjenja bilo više: *Patavium autem dictum vel a Padi vicinitate, quasi Padavium, vel ἀπὸ τοῦ πέτασθαι, quod captato augurio dicitur condita, vel quod avem telo petisse dicitur et eo loco condidisse civitatem. Alii a palude Patina, quae vicina civitati fuisse dicitur, Patavium dictam putant.* — „Patavij je pak nazvan ili po blizini rijeke Pada, kao da se zove Padavij, ili od grčke riječi πέτασθαι „letjeti”, jer se priča da je osnovan na temelju znaka dobivenog promatranjem ptičjega leta, ili jer se priča da je pticu (*avem*) pogodio (*petisse*) strijelom i na tom mjestu osnovao grad. Drugi misle da je taj grad nazvan Patavij po Patinskoj močvari za koju se kaže da je bila blizu njega.” Sva su ta tumačenja, osim možda posljednjega, podjednako neozbiljna.

⁴ Usp. o tim Vergilijevim stihovima E. Leon, „*Antenor Potuit*”, *Classical Bulletin* 40 (1964) 33—34.

⁵ O Antenoru u Homera usp. J. Espermann, *Antenor, Theano Antenoriden. Ihre Person und Bedeutung in der Ilias*, Beiträge zur klassischen Philologie 120, Meisenheim am Glan 1980. Druge verzije legende o Antenoru Trojancu, koje se većinom osnivaju na izgubljenim cikličkim epovima i na također izgubljenim tragedijama, kojih su pjesnici crpili svoju gradu iz tih epova, prikazane su potanko kod R. Stiehle, *Zum troianischen Sagenkreise*, *Philologus* 15 (1860) 593—596; Oertel, *Antenor*, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (herausgegeben von W. H. Roscher) 1, Leipzig 1984—86, 365—367; Wagner, *Antenor*, Pauly-Wissowa, Real-Enzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft 2, Stuttgart 1894, 2351—2353; *Lexicon iconographicum mythologiae classicae* I, 1, Zürich—München 1981, 811—815, posebno bibliografiju na str. 812—813. Usp. i R. Katičić, *Illyro-Apenninica*, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976, 180.

Mladi suvremenik Vergilijev Tit Livije dao je na početku svojega povjesničkoga djela sažetak legendarne rimske starine. Kao mjerodavan pisac Augustova vremena piše u istom duhu u kojem i Vergilije, ističući trojansko podrijetlo Rimljana i julijevskoga roda. Livije je imao više razloga nego Vergilije da se zanima za Antenor jer je sam bio rodom iz Patavija. On ga je tako zajedno s Enejom stavio na sam početak svoje povijesti i onda govorio prvo o njem a tek s pričom o Eneji prešao na samu pretpovijest osnutka Rima. On piše ovako (1,1): *Iam primum omnium satis constat Troia capta in ceteros saevitum esse Troianos; duobus, Aeneade Antenori-que, et vetusti iure hospitii et quia pacis reddendaeque Helenae semper auctores fuerunt, omne ius belli Achivos abstinuisse. Casibus deinde variis Antenorem cum multitudine Enetum, qui seditione ex Paphlagonia pulsus et sedes et ducem rege Pylaemene ad Troiam amisso quaerebant, venisse in intimum maris Hadriatici sinum, Euganeisque, qui inter mare Alpesque incolebant, pulsus Enetos Troianosque eas tenuisse terras. Et in quem primum egressi sunt locum, Troia vocatur, pagoque inde Troiano nomen est* — „Na prvom mjestu svi se uglavnom slažu u tome da su poslije zauzeća Troje Ahejci postupali okrutno prema ostalim Trojancima, a samo prema dvojici, Eneji i Antenor, suzdržali su se od svakoga ratnog prava, i zbog obveze staroga gostoprinstva i jer su se oni uvijek zalagali za mir i za to da se Helena vrati. Zatim je u raznim dogodovštinama Antenor s mnoštvom Eneta, koji su za neke pobune protjerani iz Paflagonije i, pošto su pod Trojom izgubili svojega kralja Pilemena, tražili i staništa i vođu, došao u najunutrašniji zaljev Jadranskoga mora, i kada su protjerali Euganejce, koji su stanovali između mora i Alpa, Eneti su i Trojanci zauzeli one zemlje. I mjesto na kojem su se prvo iskrcali zove se Troja, i odatle je dobio ime Trojanski kotar; a čitav je narod nazvan Veneti.”

Zanimljivo je da Livije ne spominje osnutak Patavija, premda mu je upravo to moralo osobito ležati na srcu. Možda je tom suzdržljivošću htio izbjeći prigovore za prevelik lokalni patriotizam i potvrditi se kao rimski, a ne kao patavijski historičar. Stoga nije trebalo govoriti o osnutku gradova prije onih koji su izravno prethodili osnutku Rima i potvrđivali drevnu slavu julijevske loze: Lavinija i Albe Longe.

Inače se Livijeva verzija izvrsno slaže s Vergilijevom i Servijevim komentarom uz nju. Tu saznajemo i kako je došlo do toga da su se stanovnici zemlje koju je Antenor oduzeo Euganejcima poslije zvali Veneti i ta njihova zemlja Venetija. To je zato što su trojanski saveznici Heneti⁶ iz maloazijske Paflagonije zbog prevrata bili istjerani iz svoje domovine, pa se poslije pada Troje više nisu mogli vratiti onamo, a u borbama pod gradom izgubili su svojega kralja. Pridružili su se dakle Antenor i pošli s njime na Jadran. Po njima se u Italiji prozvao narod kojim je tamo vladao Antenor, i njegova zemlja, tek se ime Heneti u tuđim ustima pretvorilo u Veneti.⁷ Tako je sličnost imena jadranskih Veneta i maloazijskih Heneta, što se može shvatiti kao grčki oblik istoga imena, postala dodatna potvrda Antenorova odlaska na Jadran i kraljevstva koje je tamo osnovao jer je bila uvjerljiva tvrdnja da su paflagonski Heneti, koji se u Ilijadi spominju kao trojanski saveznici, došli u Italiju s Trojancem Antenorom, kojega je grad Patavij u zemlji Veneta isticao kao svojega osnivača.

Jedna pojedinost Livijeva prikaza: da se mjesto u zemlji Euganejaca, kasnijoj Venetiji, na kojem se iskrcao Antenor sa svojom družinom, prozvalo Troja, spominje

⁶ O paflagonskim Enetima, saveznicima Trojanaca, i njihovu kralju Pilemenu vidi Ilijadu 2, 851—855; 5, 576—579; 13, 643—649 (Polimenov sin Harpalion).

⁷ O Venetima usp. izvanredno bogatu i preglednu sintezu J. Untermann, *Veneti*, Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband 15, München 1978, 855—898.

se i u grčkoj predaji, ali tek vrlo kasno. Stefan Bizantinac (6. st. n. e.) u svojem djelu o izvođenju naziva stanovnika (etnika) iz imena gradova zapisuje pod natuknicom *Τροία* i ovo: *ἔστι καὶ Τροία πρὸς τῇ Ἀδρία τῆς Βενετίας* — „A ima Troja i na Jadranu u Venetiji.” Teško je reći čuva li se tu trag grčke učene predaje na koju se oslanja Livije, izravno ili neizravno, ili je pak Livije, izravno ili neizravno, poslužio kao izvor Stefanu Bizantinцу.

Podudarnost etnonima Veneti u Maloj Aziji i Italiji zaokupila je u novo vrijeme istraživače, koji se uglavnom slažu da je to, najvjerojatnije, isto staro indoevropsko ime naroda, koje je, jamačno u doba ekspanzije kulture žarnih polja i egejske seobe, migracijama razneseno po prostoru od Baltičkog mora i porječja Visle, do ušća Pada, središnjega Balkana, i sjevera Male Azije. Njihovo su ime poslije Germani prenijeli na Slavenе. Mišljenje da je to ime prvatno označavalo Ilire posve je napušteno.⁸ U sklop ovih rimskih verzija legenda o Antenoru iz Augustova vremena i komentara uz njih ide još spis *De progenie Augusti Caesaris*, pod imenom Marka Valerija Mesale Korvina, koji je nastao tek negdje u 15. stoljeću⁹, ali su u nj ušli podaci iz starih tekstova koji nam se inače nisu sačuvali. Takav je jamačno i ovaj odlomak iz 19. glave: *Antenor ex Ionio aequore ad dexteram flectens, inter Dyrrhachium et Brundisium, per latissimas superi aequoris fauces, ad septentrionem conversus, hinc Dalmatas linquens, Illyricos ac Liburnos, illinc Apulos atque Picenum, ad caput Adriatici maris cursum tenuit; et, relicto aequore, adverso flumine, quod Brentesia dicitur, sursum contendens, terra potitus, sedem sibi suisque elegit, et expugnatis Euganeis qui tum ea incolabant loca, Patavium condidit. Is inter ceteros comites Enetorum multitudinem numerosam secum duxerat; qui Paphlagonia orti, patria puls, exules ad Troiam, quae bello tum laborabat, concesserant. Hi in proxima finitimorum praedia longe lateque diffusi, quia multitudine cuncta compleverant, ex se gentibus nomen dedere et Venetiae regio dicta.* — „Antenor je iz Jonskoga mora skrenuo u desno, između Dirahija i Brundizija, kroz široka vrata gornjega mora, prema sjeveru, i ostavljajući s jedne strane Dalmate, Ilire i Liburne, a s druge Apulce i Picenum, upravio je plovidbu prema vrhu Jadranskoga mora. I ostavivši pučinu pošao je gore uz rijeku Bretezijsku, zavladao zemljom, i pošto je svladao Euganejce, koji su tada stanovali u onim predjelima, osnovao je Patavij. On je uz ostale pratience doveo sa sobom brojno mnoštvo Eneta. Oni su bili rodом iz Paflagonije i protjerani iz domovine, pa su došli pod Troju, koja se tada naprezala u ratu. Ti su se proširili široko na sve strane po bliskim posjedima susjeda, i jer su svojim mnoštvom sve ispunili, dali su po sebi ime onim narodima te je čitav taj kraj nazvan Venetijom.”

Koliko god je antička autentičnost toga teksta problematična, on ipak obogaćuje i zaokružuje podatke što ih druga vrelа daju o Antenoru na Jadranu, kako se ta legenda shvaćala i tumačila u Augustovo doba. Zanimljivo je da se tu mjesto Timava spominje rijeka Brenta, na kojoj doista leži Patavij, pa tu kao da je ispravljeno ovo Vergilijevo: *... et fontem superare Timavi ... | Hic tamen ille urbem Patavi sedesque locavit Teucrorum* — „... te prijeći vrelо Timava, ... Ovdje je pak on smjestio grad Patavij i sjedišta Teukrana.” Glagol *superare* ne znači samo „prelaziti u plovidbi neku točku na obali” nego i „ploviti rijekom uzvodno” kao u Eneidi

⁸ Usp. H. Krahe, *Beiträge zur illyrischen Wort-und Namenforschung*, Indogermanische Forschungen 58 (1941—42) 139—141; G. Devoto, *Festschrift Wartburg*, Tübingen 1985, 187 i d, 190 i d; E. Pulgram, *The Tongues of Italy*, Cambridge Massachusetts 1958, 210—213; A. L. Prosdocimi, *La lingua venetica* 2, Padova 1967, 240—250; isti *Il venetico*, *Lingue e dialetti dell'Italia antica*, Padova 1978, 267—270; Untermann, n. dj. 878—879.

⁹ Usp. R. Hanslik, *Valerius Messalla Corvinus*, Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Zweite Reihe 15, Stuttgart 1955, 157.

8,58: *Adversum remis superes subvectus ut amnem* — „Da se vožen veslima popneš uz rijeku koja ti teče nasuprot.” To „penjanje uz rijeku” (*superare amnem*) preneseno je od izraza kao *superare iugum* „popeti se na prijevoj” i odatle „prijeći prijevoj”, „prevaliti prijevoj”. Netko je dakle Vergilijevo *superare fontem Timavi*¹⁰ razumio kao da je Antenor plovio uz Timav, a onda shvatio doslovno da je on upravo tamo osnovao Patavij. Pri takvu razumijevanju teksta bilo je sasvim naravno da se Timav zamijeni Brentom, pa je onda bilo sve u redu. Priča o progonstvu paflagonijskih Eneta i njihovu dolasku pod Troju ovdje je urednije ispričana nego u Livija, koji je neke stvari samo natuknuo. Sve u svemu, međutim, nema tu traga izvoru koji bi bio stariji od Vergilija i Livija ili nezavisan od njih.

Drugo jedno objašnjenje imena jadranske Venetije zabilježio je Servije u komentaru uz Vergilijevo *Illyricos penetrare sinus: Antenor non Illyricum, non Liburniam, sed Venetiam tenuit. Ideo autem Vergilius dicit „Illyricos sinus”, quod inde venit quidam Henetus rex, qui Venetiam tenuit, a cuius nomine Henetiam dictam posteri Venetiam nominaverunt.* — „Antenor nije zaposjeo Ilirik, nije Liburniju, nego Venetiju. Vergilije pak zato govori o „ilirskim zaljevima” što je odande došao neki kralj Henet, koji je zaposjeo Venetiju, po čijem imenu se ona prozvala Henetija, a poslije su je ljudi nazvali Venetijom.”

Tu kao da se govori o jednom starijem osvajanju Venetije. Prije Antenora bio bi je zaposjeo kralj Henet, koji je došao iz Ilirika. Nedostaju nam uporišta za pobliže tumačenje te predaje. Nameće se samo Herodotova vijest (1,196) da je i među Ilirima bilo Eneta, koje on izričito razlikuje od jadranskih.¹¹ Po tradiciji koju je Servije tu zabilježio ne potječu Veneti u sjeveroistočnoj Italiji od istoimenog naroda u maloazijskoj Paflagoniji nego od drugoga istoimenog naroda u Iliriku.

U kasnoj antici je postojala knjiga *De origine Patavina* — „O podrijetlu Patavija.” Na nju se poziva nepoznat autor maloga spisa *Origo gentis Romanae*, koji je nastao vjerojatno pred kraj 4. stoljeća naše ere.¹² Odatle njemu jamačno i sigurnost s kojom tvrdi (v. 1): *Cum procul dubio constet ante Aeneam priorem Antenorem in Italiam esse pervectum eumque non in ora litori proxima, sed in interioribus locis, id est Illyrico, urbem Patavium condidisse.* — „Jer je bez ikakve dvojbe sigurno da je prije Eneje kao prvi doplovio u Italiju Antenor i da je on, ne na obali koja je najbliža žalu, nego u unutrašnjim predjelima, to jest u Iliriku, osnovao grad Patavij.”

Promašen pokušaj da se objasni zašto je Patavij u Iliriku pokazuje da se pri tome zapravo radi o komentiranju Vergilijevih stihova. Mnogima je, čini se, bilo teško razumjeti da se „ilirski zaljevi” spominju u vezi s Antenorovim putom, a ne s predjelom u kojem se napokon zaustavio.

Još je jedna teškoća nastajala za Vergilijeve komentatore u vezi s Antenorum. Eneida počinje ovim stihovima

*Arma virumque cano Troiae qui primus ab oris
Italiam fato profugus Laviniaque venit
Litora . . .*

¹⁰ A ono ovdje ne znači drugo nego *superas saxa Timavi* u Eklogi posvećenoj trijumfalnom povratku Azinija Poliona. Usp. bilj. 3.

¹¹ Te balkanske Enete, koji su živjeli sjeverno od Makedonije spominje još Apijan u Spisu o Mitridatu 55 i Stefan Bizantinac, kojega citira Eustatije u komentaru uz Ilijadu 2, 852 (vidi niže).

¹² Usp. J.—C. Richard, *Pseudo-Aurélius Victor, Les origines du peuple romain*, Paris 1983, 64—65.

— „Pjevam o oružju i o junaku koji je prvi od obala Troje kao bjegunac po moći sudbine došao u Italiju i na lavinijske žale . . .”

O tome kaže komentator Servije: *Quaerunt multi, cur Aeneam primum ad Italiam venisse dixerit, cum paulo post dicat Antenorem ante adventum Aeneae fundasse civitatem. Constat quidem, sed habita temporum ratione peritissime Vergilius dixit. Namque illo tempore quo Aeneas ad Italiam venit finis erat Italiae usque ad Rubiconem fluvium. Cuius rei meminit Lucanus*

. . . et Gallica certus
limes ab Ausoniis disternat arva colonis.

Unde apparet Antenorem non ad Italiam venisse sed ad Galliam cisalpinam, in qua Venetia est. Plerique tamen quaestionem hanc volunt ex sequentibus solvi ut videatur ob hoc addidisse Vergilius „ad Lavina litora” ne significaret Antenorem. Melior tamen est superior expositio. — „Mnogi pitaju zašto je rekao da je Eneja prvi došao u Italiju, kad malo poslije kaže da je Antenor prije dolaska Eneje osnovao grad. To doduše stoji, ali ako se uzme u obzir vrijeme, onda je Vergilije to rekao izvanredno vješto. Naime, u ono vrijeme kad je Eneja došao u Italiju, svršavala se Italija na rijeci Rubikonu. Toga se sjetio Lukan: „. . . i jasna granica odvaja galska polja od Ausonijskih naseljenika.” Odatle se vidi da Antenor nije došao u Italiju nego u Galiju s ovu stranu Alpa, u kojoj je Venetija. Poslije pak, kad su granice Italije pomaknute sve do Alpa, stvorilo je novo stanje zabunu. Većina ipak hoće da se to pitanje riješi onim što slijedi, tako da bi se činilo kako je Vergilije dodao „na lavinijske žale” za to da ne obuhvati i Antenora. Bolje je ipak tumačenje kako je gore izloženo.” U tome se doista nije teško složiti sa Servijem.

Potpunosti radi treba još navesti zabilješku u Veronskom komentaru uz Vergilijeve Eneide. Tamo stoji uz stih 1, 242: *Antenor Troianorum primatibus mixtus de reddenda Helena saepe auctor fuit Menelaumque et Ulixen ne Paridis insidiis sternerentur admonuit et, ut ab aliquibus traditur, ipse defendit, ob quod meritum capto Ilio incolumis evasit. Hic iuxta fontem Timavi fluminis consedit et urbem statuit, quam Patavium nominavit.* — „Antenor se među trojanskim prvacima često zalagao za to da se vrati Helena i opomenuo je Menelaja i Odiseja da ih ne pokose Parisove zasjede i, kako neki pričaju, sam ih je obranio. Zbog te zasluge mogao je, kad je Ilij bio zauzet, izmaći neranjen. On se nastanio blizu vrela rijeke Timava i osnovao grad, koji je nazvao Patavij.”

U toj verziji legende nema novih elemenata. Na tako oblikovanu legendu aludira niz kasnijih latinskih pisaca. Historičar Pompej Trog, mlađi suvremenik Livijev, pripada još Augustovu vremenu. Njegovo je djelo izgubljeno, ali je mlađi pisac Justin, najvjerojatnije s početka 3. st. nove ere, u svojim ispisima iz njega (Epitome 20, 1, 8) pribilježio ovo: *et Venetos, quos incolae superi maris videmus, capta et expugnata Troia Antenore duce misit* — „i Venete, koje vidimo kao stanovnike gornjega mora, poslala je osvojena i pobijedena Troja s Antenorom kao vodom.”

Pomponije Mela, nešto prije 50. godine naše ere, piše u svojem zemljopisnom djelu *Chorographia* 2, 60: *Urbium quae procul a mari habitantur opulentissimae sunt ad sinistram Patavium Antenoris, Mutina et Bononia, Romanorum coloniae, ad dexteram Capua a Tuscis et Roma quondam a pastoribus condita, nunc si pro materia dicatur, alterum opus.* — „Od gradova što su nastanjeni daleko od mora najbogatiji su s lijeve strane Antenorov Patavij, Mutina i Bononia, kolonije Rimljana, a s desne Kapua, koju su osnovali Etrušćani, i Rim koji su nekada osnovali pastiri, a sada, kad bi se o njem reklo sve što ima reći, bilo bi to drugo jedno djelo.”

Melin suvremenik Seneka, koji je umro 65. godine naše ere, spominje u spisu *Ad Helviam de consolatione* 7, 6: *Quid interest enumerare Antenorem Patavii conditorem et Euandrum in ripa Tiberis regna Arcadium collocantem?* — „Čemu nabrajati Antenora, koji je osnovao Patavij, i Euandra, koji je na obali Tibera smjestio arkadsko kraljevstvo.”

Senekin suvremenik Lukan (39—65. n. e.) piše u svojem epu o građanskom ratu između Cezara i Pompeja (7, 192—194) ovo:

*Euganeo, si vera fides memorantibus, augur
colle sedens Aponus terris ubi fumifer exit
atque Antenorei dispergitur unda Timavi . . .*

— „Augur je sjedeći na euganejskom brežuljku, ako je vjerovati onima koji to pričaju, tamo gdje Apon izlazi iz zemlje i dimi se, tamo gdje se razlijeva val Antenorova Timava, . . .”

I tu je Timav doveden u vezu s Antenorum. Euganejski brežuljak upućuje na Venetiju. U njoj je i toplo ljekovito vrelo Apon u blizini Patavija. I danas su kraj Padove toplice Abano. Lukan je tu aluzijom oživio svu legendu o Antenoru na Jadranu: i njegovu plovidbu kraj vrela Timava, borbu sa Euganejcima, osnivanje Patavija, a vrelo Apon daje svojim dimom iz podzemlja tom ugođaju mitološke topografije mantičku, proročansku crtu.

Mlađi suvremenik Senekin bio je Silije Italik, konzul godine 69. naše ere. On pjeva u svojem epu *Punica* 8, 602—604:

*Tum Troiana manus, tellure antiquitus orti
Euganea profogique sacris Antenoris oris.
Necnon cum Venetis Aquileia superfluit armis.*

— „Zatim trojanska četa, koji već odavna potječu iz euganejske zemlje, a i bjegunci su sa svetih Antenorovih obala. I također se Akvileja s Venetima izlila svojim oružanim četama.”

Julije Solin je negdje poslije 200. godine naše ere zabilježio u svojoj zemljopisnoj kompilaciji *Collectanea rerum memorabilium* 2, 10: *Notum est a Philoctete Petilium constitutum, Arpos et Beneventum a Diomede, Patavium ab Antenore . . .* — „Poznato je da je Filoktet osnovao Petiliju, Diomed Arpi i Benevent, Antenor Patavij . . .”

Na samom kraju četvrtoga stoljeća naše ere, u doba posljednjega procvata antičkoga latinskog pjesništva, pjevao je Klaudije Klaudijan u panegiričkoj pjesmi o trećem konzulatu cara Honorija 119—120:

*Illyrici legitur plaga litoris; drva teruntur
Dalmatide; Phrygii numerantur stagna Timavi*

— „Prebire se predio ilirske obale; taru se polja Dalmacije; prebrojavaju se bare frigijskoga Timava.” U tom izvještačenom izrazu lako je prepoznati aluziju na Vergilijeve stihove o Antenoru. U vezi s njim, Trojancom i, kako su pjesnici govorili, Frigijcem postao je i Timav frigijska rijeka. Klaudijan svojim „frigijskim Timavom” aludira na „Antenorov Timav” kod Lukana i ujedno ga nadmašuje u izvještačnoj učenju asocijativnosti.

U svim tim citatima iz mlade latinske književnosti nema u prikazu legende o Antenoru na Jadranu ničega novog prema verzijama koje su donijeli Vergilije, njegovi komentatori i Livije. Oni su joj, čini se, dali za sve mlade vrijeme konačan oblik. Iz nekih se pjesničkih aluzija, međutim, ipak razabire da su postojale i priznavale se također verzije u kojima su Antenoridi, Antenorovi sinovi, igrali bitnu

ulogu pri osnivanju Patavija, pa se ono možda čak pripisivalo kojemu od njih. Tako Silije Italik pjeva na drugom mjestu svojega epa (12, 212–216):

*Polydamanteis iuvenis Pedianus in armis
Bella agitabat atrox, Troianaque semina et ortus
Atque Antenorea sese de stirpe ferebat,
Haud levior generis fama sacroque Timavo
Gloria et Euganeis dilectum nomen in oris.*

— „Mladi Pedijan u Polidamantovu oružju navaljivao je žestoko, trojansko mu je bilo sjeme i podrijetlo i dičio se da potječe od Antenora. Njegova slava nije bila slabija od glasa njegova roda i od svetog Timava, a ime mu je bilo drago na euganejskim obalama.” Junak Patavijac prikazuje se tu oboružan oružjem Antenorova sina Polidamanta, pa se odatle razabire da se u legendi o osnutku Patavija dobro čuvala i uspomena na njega (usp. gore str.).¹³

Epigramatičar Marcijal, koji je umro 104. godine naše ere, spominje u vezi s Patavijem drugoga Antenorova sina Helikaona. Tako u epigramu 10, 93, 1–2:

*Si prior Euganeas, Clemens, Helicaonis oras
Pictaque pampineis videris arva iugis, . . .*

— „Ako prije od mene, Klemente, budeš vidio Helikaonove euganejske obale i polja šarena od vinskih gorica, . . .” Venetija je tu povezana s Helikaonom, a ne s njegovim ocem Antenorom. Isto tako u epigramu 14, 152:

*Lodices mittet docti tibi terra Catulli:
Nos Helicaonia de regione sumus*

— „Zemlja učenoga Katula poslat će ti tkane pokrivače. (Oni će ti govoriti): „Mi smo iz Helikaonova kraja.” Pjesnik Katul bio je iz Verone, a ta je pripadala Venetiji.

Historičar Tacit, koji je živio na prijelazu iz prvoga u drugo stoljeće naše ere, prenosi nam vijest iz koje se razabire da su se u Pataviju održavale igre za koje se vjerovalo da ih je uveo Antenor i da su se održale od vremena osnutka grada. U njegovim Analima (16, 21) stoji: *eaque offensio altius penetrabat quia idem Thraxea Patavi, unde ortus erat, ludis cetastis a Troiano Antenore institutis habitu tragico cecinerat* — „i ta je uvreda pogađala dublje zato što je taj isti Trazeja u Pataviju, odakle je bio rodnom, pri cetastičkim igrama, koje je tamo uveo Trojanac Antenor, pjevao u tragičkom kostimu.” To je još jedan podatak koji pokazuje koliko je bila u Pataviju živa uspomena na osnivača Antenora.

Pisci Augustova doba, prije svega Vergilije i Livije, nisu dakako oblikujući legendu o Antenoru na Jadranu stvorili novu predaju nego su se nadovezali na pričanje starijih. O povijesti te legende u rimskoj književnosti prije Augustova doba zna se, međutim, vrlo malo, tek ono što je zabilježio Plinije Stariji (umro 79. n. e.) u svojoj *Naturalis historia*. U njega stoji (3, 130): *Venetos Troiana stirpe ortos auctor est Cato* — „Katon tvrdi da su Veneti potekli od trojanske loze.” Plinije se tu poziva na izgubljeno djelo *Origines* Marka Porcija Katona (234–149 pr. n. e.) u kojem je skupio podatke o počecima Rima i drugih italjskih gradova. Saznajemo tako da je već Katon poznavao i priznavao predaju o trojanskom podrijetlu Veneta, pa se može pretpostaviti da ju je upravo on unio u rimsku književnost. U njoj je ta legendarna tradicija i dalje ostala živa. Razabire se to, i opet, iz Plinijeva djela (6, 5): *Ultra quem (sc. fluvium Bilim) gens Paphlagonia, quam Pylaemeniam aliqui dixerunt, inclusam a tergo Galatia; oppidum Mastya Milesiorum, dein Cronna,*

¹³ Usp. Stiehle, n. dj. 600.

quo loco Henetos adicit Nepos Cornelius, a quibus in Italia ortos cognomines eorum Venetos credi postulat. — „Iza koje (tj. rijeke Bilisa) dolazi paflagonski narod, koji su neki nazvali Pilemenovim, a odostraga ga obuhvaća Galatija; onda dolazi grad Mastija, kolonija Milećana, zatim Kromna, mjesto kojemu je Kornelije Nepot pripisao Henete i traži da se vjeruje kako su od njih u Italiji potekli njihovi imenjaci Veneti.” Kornelije Nepot (umro 24. pr. n. e.), dakle, u jednom je od svojih izgubljenih djela dao poblizi podatak o tome odakle su u Paflagoniji oni Heneti, trojanski saveznici, koji su s Antenorom došli na Jadran i po kojima su se poslije osnutka Patavija, prozvali Veneti. Nije nam poznato odakle je Nepot uzeo te podatke.

Nešto drukčije se na Nepota poziva Julije Solin u svojim *Collectanea rerum memorabilium* 44, 1: *Paphlagoniam limes a tergo Galaticus amplectitur. Ea Paphlagonia Carambi promunturio spectat Tauricam, consurgit Cytoro monte porrecto in spatium trium et sexaginta milium, insignis loco Eneto: a quo, ut Cornelius Nepos perhibet, Paphlagonem in Italiam transvecti mox Veneti sunt nominati.* — „Paflagoniju obuhvaća s leđa galatska granica. Ta Paflagonija gleda rtom Karambisom prema Tauridi, uzdiže se s brdom Citorom što se pruža u prostor dug tri i šezdeset milja, a znatna je po mjestu Enetu, od kojega su, kako priča Kornelije Nepot, Paflagonci doplovili u Italiju i tamo uskoro nazvani Veneti.” Stoga nije vjerojatno da je Solin taj citat samo preuzeo od Plinija, nego će biti da je imao pred sobom Nepotovo djelo. Zanimljiv je tu *locus Enetus* „mjesto Enet”. To je zapravo spomen kralja Pilemena, trojanskog saveznika, još indirektniji nego u Plinija. U Ilijadi 2, 850—51 stoji da je Paflagonce vodio Pilemen, koji je bio ἐξ Ἑνετῶν. To se shvatilo kao da nije ime naroda nego mjesto u Paflagoniji, pa je postojala i varijanta ἐξ Ἑνετῆς i taj se grad identificirao s paflagonskim Amisom (Usp. Strabon, 12, 3, 8 i 25, vidi niže). U Stefana Bizantinca zabilježen je grad Enet (Ἑνετός) pod natuknicom Ἑνετοί, koja je zasnovana na upravo spomenutom mjestu Ilijade. Odatle i „mjesto Enet” u Solinovu prepričavanju Kornelija Nepota. Po Plinijevu prikazu bila je to u njega Kromna.

Katon i starija rimska književnost crpili su podatke o Antenoru na Jadranu iz grčkih vrela. To su bila helenistička učena djela, koja nam se nisu sačuvala. U kasnijoj antici i bizantskoj književnosti nisu se priznavala kao stilistički uzori, zato se u školskoj nastavi nisu čitala, pa se tako zanemarilo i njihovo prepisivanje. Od svih helenističkih pisaca najviše se Timej (4. st. pr. n. e.) bavio historijom, geografijom i etnografijom zapada. No mi cijeloj predaji helenističke učenosti, u kojoj valja tražiti prvotni i mjerodavni izvor podataka za rimske pisce, možemo pristupiti samo neizravno, preko onoga materijala što je odatle preuzet u mlađa grčka djela.

Najviše podataka iz djela učenih helenističkih pisaca sačuvao nam je Strabon, geograf s razmeđa stare i nove ere, u velikom zemljopisnom djelu, koje je u kasnoj antici i u bizantskom razdoblju predstavljalo glavni izvor geografskoga znanja u grčkoj književnosti. Na jednom mjestu svoje Geografije (12, 3, 8) daje razmjerno bogate podatke o Venetima i Antenoru:

ἐπειτα ἡ Παφλαγονία καὶ οἱ Ἑνετοί. Ζητοῦσι δὲ τίνας λέγει τοὺς Ἑνετοὺς ὁ ποιητὴς ὅταν φῇ

Παφλαγόνων δ' ἠγεῖτο Πυλαϊμένεος λάσιον κῆρ
ἐξ Ἑνετῶν, ὅθεν ἡμιόνων γένος ἀγροτεράων.

Ὁδὲ γὰρ δεῖκνυσθαί φασι νῦν Ἑνετοὺς ἐν τῇ Παφλαγονίᾳ οἱ δὲ κόμην ἐν τῷ Αἰγριαλῷ φασὶ δέκα σχοίνους ἀπὸ Ἀμάστρεως διέχοναν. Ζηνόδοτος δὲ ἑξ Ἑνετῆς γράφει καὶ φησὶ δηλοῦσθαι τὴν νῦν Ἀμισόν. ἄλλοι δὲ φθλόν τι τοῖς Καππάδοξιν ὁμορον

στρατεῦσαι μετὰ Κιμμερίων, εἴτ' ἐκπεσεῖν εἰς τὸν Ἀδρίαν. Τὸ δὲ μάλισθ' ὁμολογούμενον ἔστιν ὅτι ἀξιολογώτατον ἦν τῶν Παφλαγόνων φύλον οἱ Ἐνετοί, ἐξ οὗ ὁ Πυλαιμένης ἦν καὶ δὴ καὶ συνεστράτευσαν οὗτοι αὐτῷ πλείστοι, ἀποβαλόντες δὲ τὸν ἡγεμόνα διέβησαν εἰς τὴν Θράκην μετὰ τὴν Τροίαν ἄλωσιν, πλανώμενοι δ' εἰς τὴν νῦν Ἐνετικὴν ἀφίκοντο. Τινὲς δὲ καὶ Ἀντήνορα καὶ τοὺς παῖδας αὐτοῦ κοινωνῆσαι τοῦ στόλου τούτου φασὶ καὶ ἰδρυθῆναι κατὰ τὸν μυχὸν τοῦ Ἀδρίου, καθάπερ ἐμνήσθημεν ἐν τοῖς Ἱταλικοῖς. Τοὺς μὲν οὖν Ἐνετοὺς διὰ τοῦτ' ἐκλιπεῖν εἰκὸς καὶ μὴ δέκνυσθαι ἐν τῇ Παφλαγονίᾳ.

— „Zatim dolaze Paflagonija i Eneti. Pitaju koga to zove pjesnik Enetima kad kaže:

A Paflagonce je vodilo Pilemenovo rutavo srce
od Eneta, odakle je rod osobito divljih mazga.

Sada, naime, nema Eneta u Paflagoniji, a neki ipak kažu da je to selo u Egijalu što je deset užeta udaljeno od Amastrisa. A Zenodot piše „iz Enete” i kaže da je to Amis; drugi pak da je to neko pleme u susjedstvu Kapadokijaca koje se pridružilo Kimerijcima na vojnom pohodu, a poslije je dospjelo na Jadran. Najviše se pak slažu da su Eneti osobito znatno pleme Paflagonaca iz kojega je bio Pilemen; i većina njih su pošli na vojnu s njim. Kad su izgubili vođu, prebacili su se u Trakiju poslije zauzeća Troje i lutajući su stigli u sadašnju Venetiju. Neki kažu da su Antenor i njegova djeca imali udjela u toj plovidbi i da su se smjestili kod najdubljega zaljeva Jadrana, kako smo spomenuli u opisu Italije. Eneti su vjerojatno zbog toga nestali i nema ih u Paflagoniji.”

Helenistički historičari imali su dakle više raznih verzija legende o Venetima i njihovu maloazijskom podrijetlu. Da su odande došli s Trojancem Antenonom bila je samo jedna od njih.

Na drugom mjestu iste knjige (12, 3, 25) upotpunjuje Strabon sliku te učene predaje: *Μαιάνδριος γοῦν ἐκ τῶν Λευκοσύρων φησὶ τοὺς Ἐνετοὺς ὁρμηθέντας συμμαχῆσαι τοῖς Τρωσίν, ἐκεῖθεν δὲ μετὰ τινων Θρακῶν ἀπᾶραι καὶ οἰκῆσαι περὶ τὸν τοῦ Ἀδρίου μυχόν, τοὺς δὲ μὴ μετασχόντας τῆς στρατείας Ἐνετοὺς Καππάδοκας γενέσθαι.* — „Meandrije kaže da su Eneti krenuli od Leukosiraca kao saveznici Trojancima, a odande da su otišli s nekim Tračanima i nastanili se kod najdubljeg zakutka Jadrana, a oni Eneti koji nisu sudjelovali u tom pohodu da su postali Kapadočani.”

O Meandriju koji se ovdje citira znamo vrlo malo. Indirektnim zaključivanjem moglo se, međutim, pokazati da ne pripada među helenističke pisce nego da ga valja pribrojiti k starim jonskim historiografima. Bio je rodом iz Mileta.¹⁴ Čini se da je Strabon preuzeo taj citat od Apolodora, gramatičara 2. st. pr. n. e. Apolodor je u svoje mitološke studije unio mnogo geografskih podataka. Pomišlja se i na mogućnost da je Apolodor preuzeo taj citat iz Meandrija od Demetrija iz Skepse (oko 200—130 pr. n. e.), ali to nije sigurno, jer Apolodor donosi još jedan citat izravno iz Meandrija.¹⁵ Leukosirci (tj. „Bijeli Sirci”) spominju se na sredini sjeverne maloazijske obale, dakle u zemlji koja se poslije zvala Paflagonija. Što se sirska ime javlja tako daleko od Sirije tumači se tim što se Asirsko carstvo u neko

¹⁴ Usp. Laqueur, *Maiandrios aus Milet*, Pauly-Wissowa, Real-Enzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft 27, Stuttgart 1928, 534—535.

¹⁵ Usp. E. Schwartz, *Apollodoros von Athen*, Pauly-Wissowa, RE 1, Stuttgart 1894, 2865; isti, *Demetrius von Skepsis*, RE 4, Stuttgart 1901, 2810; F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker* 3, b (komentar) 406.

doba protezalo do južne obale Pontskoga mora. Bijeli bi se zvali zato što su bili svjetlije puti nego Sirci i Siriji.¹⁶ To je najstarija verzija legende o tome da su trojanski saveznici Eneti poslije razorenja Troje došli na Jadran i tamo osnovali Venetiju koja se može datirati bar s približnom sigurnošću.

Malo dalje piše Strabon (u istom paragrafu 12, 3, 25): *Αὐτὸς δὲ ὁ Ἀπολλόδοτος παρατίθησι τὸ τοῦ Ζηνοδότου, ὅτι γράφει*

ἐξ Ἑνετῆς, ὅθεν ἡμῶνων γένος ἀγροτεράων.

ταύτην δὲ φησι Ἑκαταῖον τὸν Μιλήσιον δέχεσθαι τὴν Ἀμισόν — „Sam Apolodor se poziva na ono Zenodotovo da (u svojem izdanju Ilijade) piše: „Iz Enete odakle je rod osobito divljih mazga.” I kaže da Hekatej Milećanin uzima tu Enetu da je Amis.” O toj Zenodotovoj lekciji Ilijade 2, 852 bilo je govora već gore. Ovdje saznajemo da Strabon podatke o tome crpi iz Apolodora i da se Zenodot za postojanje grada Enete i za njegovu identifikaciju pozivao na Hekateja iz Mileta, najstarijega grčkoga historiografa. Živio je od 560/550 do oko 480 pr. n. e. Prvi je sustavno i kritički skupljao podatke o prošlim vremenima i dalekim zemljama. Iz Strabonova citata se, međutim, ne razabire da bi Hekatej bio također pisao o podrijetlu jadranskih Eneta iz te paflagonske Enete.

O starim vrelima te legende saznaje se više iz drugoga jednog mjesta u Strabonovoj Geografiji (13, 1, 53):

Σοφοκλῆς γοῦν ἐν τῇ ἀλώσει τοῦ Ἰλίου παρδαλέαν φησὶ πρὸ τῆς θύρας τοῦ Ἀντήνορος προτεθῆναι σύμβολον τοῦ ἀπόρρητον ἐαθῆναι τὴν οἰκίαν. τὸν μὲν οὖν Ἀντήνορα καὶ τοὺς παῖδας μετὰ τῶν περιγενομένων Ἑνετῶν εἰς τὴν Θράκην περισωθῆναι ἀκεῖθεν διαπεσεῖν εἰς τὴν λεγομένην κατὰ τὸν Ἀδρίαν Ἑνετικήν, ...

— „Sofoklo opisujući zauzeće Ilija kaže da je na Antenorovim vratima bilo pričvršćeno leopardovo krzno kao znak da tu kuću treba ostaviti neoštećenom. Antenor pak i njegova djeca da su se s preživjelim Henetima spasila u Trakiju i odande da su dospjela u takozvanu Venetiju na Jadranu ...”

Da je ta legenda ušla kao motiv u Sofoklovu tragediju o zauzeću Ilija tvrdi i Eustatije mitropolit Solunski (12. st.) u svojem komentaru uz Homerovu Ilijadu 3, 204. On je ispisivao citat gotovo isto onako kako stoji kod Strabona, pa je najvjerojatnije da ga je odatle i uzeo.

Drama o zauzeću Ilija bit će Sofoklova tragedija Antenoridi (Sinovi Antenorovi) za koju znamo iz sadržaja sačuvane njegove tragedije Ajant, iz Atenejevih Deipnosofista (Učenih razgovora za stolom) 9, p. 373D i Hesihijeva rječnika pod natuknicama *ἀφενσιασάμην* i *ἐκβαβάξαι*.¹⁷

Sofoklo (5. st. pr. n. e.) uzimao je kao i drugi tragičari legendarne motive za svoje drame „s bogata stola Homerova,”¹⁸ a pod tim se ne razumiju samo Ilijada i Odiseja nego u prvom redu ciklički epovi, koji nam se nisu sačuvali. Ako je dakle Sofoklo u jednoj svojoj tragediji spominjao ili čak uzeo kao okvir radnji Antenorov odlazak s Enetima na Jadran, onda je vrlo vjerojatno da je i taj legendarni motiv preuzeo iz starih epova. Time smo doprli do najstarijeg sloja u kojem su grčke herojske legende dobivale književni oblik. Trojanac Antenor, koji je sa svojim sino-

¹⁶ Usp. Ruge, *Leukosyroi*, Pauly-Wissowa, RE 12, Stuttgart 1925, 2291—2293.

¹⁷ Usp. A. Nauck, *Tragicorum Graecorum fragmenta*, Leipzig 1889, 160.

¹⁸ Eshil je rekao za svoje tragedije da su komadi s velike Homerove gozbe. Usp. Atenej, Učeni razgovori za stolom 8, 39 (347).

vima i enetskim beskućnicima našao novu domovinu u najdubljem zakutku Jadrana i tamo osnovao kraljevstvo, pripada dakle kao motiv još grčkoj epici.

Legendu o Antenorovu lutanju s Enetima spominje Strabon još na nekim mjestima svoje Geografije. Tako u njega stoji (1, 3, 2): *Αἰνεῖαν δὲ καὶ Ἀντήνορα καὶ Ἐνετοὺς καὶ ἀπλῶς τοὺς ἐκ τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου πλανηθέντας εἰς πᾶσαν τὴν οἰκουμένην ἄξιον μὴ τῶν παλαιῶν ἀνθρώπων νομίσαι*; — „A je li u redu smatrati da Eneja i Antenor i Eneti i naprosto svi oni koji su poslije trojanskoga rata prolutali po čitavom naseljenom svijetu ne spadaju među drevne ljude?” i još (1, 3, 21): *Ἐνετῶν δ' ἐκ Παφλαγονίας ἐπὶ τὸν Ἀδρίαν* (sc. *ἡ μετὰστασις*) — „a Heneta iz Paflagonije na Jadran (tj. seoba).”

Spominje ju i retor Dion Hrisostom (oko 40 - iza 112) u jednom svojem govoru (11, 138): *Ἀντήνωρ δὲ Ἐνετῶν ἐκράτησε καὶ γῆς ἀρίστης τῆς περὶ τὸν Ἀδρίαν* — „a Antenor je zavladao Henetima i izvrsnom zemljom na Jadranu.” U svjetlu svega što je o tome zabilježeno treba to razumjeti tako da je zavladao Enetima kad su se poslije propasti Troje povjerali njegovu vodstvu, a zemljom kada ih je doveo do unutrašnjega zakutka Jadrana.

Dolazak Eneta iz Paflagonije spominje se u metričkom geografskom priručniku koji se u rukopisima donosi kao da mu je autor Skimno Hijanin (početak 2. st. pr. n. e.), a potječe od nepoznata autora i nastalo je između 145 i 110. Tamo stoji (st. 387—390) o Jadranskom zaljevu:

*Ἐνετῶν δ' εἰς πεντήκοντά πον
πόλεις ἐν αὐτῷ κείμεναι πρὸς τῷ μυχῶ,
οὗς δὴ μετελθεῖν φασιν ἐκ τῆς Παφλαγόνων
χώρας κατοικῆσαι τε περὶ τὸν Ἀδρίαν.*

— „A Enetskih je gradova negdje pedeset što leže u njemu prema najdubljem zakutku. Kažu da su oni došli iz zemlje Paflagonaca i da su se nastanili na Jadranu.”

Ipak to nije bila jedina legenda o podrijetlu jadranskih Veneta niti jedino objašnjenje njihova imena. O tome kaže Strabon (5, 1, 4):

... περὶ δὲ τῶν Ἐνετῶν διττός ἐστι λόγος. Οἱ μὲν γὰρ καὶ αὐτοὺς φασιν εἶναι Κελτῶν ἀποίκους τῶν ὁμωνύμων παρωκεανιτῶν, οἱ δ' ἐκ τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου μετ' Ἀντήνορος σωθῆναι δευρὸ φασὶ τῶν ἐκ τῆς Παφλαγονίας Ἐνετῶν τινας· μαρτύριον δὲ τούτου προφέρονται τὴν περὶ τὰς ἵπποτροφίας ἐπιμέλειαν, ἣ νῦν μὲν τελέως ἐκλέλοιπε, πρότερον δ' ἐτιμᾶτο παρ' αὐτοῖς ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ ζήλου τοῦ κατὰ τὰς ἡμιονίτιδας ἵππους. Τούτου δὲ καὶ Ὀμηρος μέμνηται

ἐξ Ἐνετῶν, ὅθεν ἡμιόνων γένος ἀγροτεράων.

Καὶ Διονύσιος, ὁ τῆς Σικελίας τύραννος, ἐντεῦθεν τὸ ἵπποτρόφιον συνεστήσατο τῶν ἀθλητῶν ἵππων ὥστε καὶ ὄνομα ἐν τοῖς Ἑλλήσι γενέσθαι τῆς Ἐνετικῆς πωλείας καὶ πολὺν χρόνον εὐδοκιμῆσαι τὸ γένος.

— „... a o Henetima priča je dvojaka. Jedni kažu da su oni keltski doseljenici, i to od onih istoimenih s obale oceana, a drugi da su se s Antenorom spasili ovamo iz trojanskoga rata neki od Heneta iz Paflagonije; kao dokaz za to navode njihovu revnost za uzgoj konja, koja je doduše sada posve nestala, ali je prije bila kod njih u velikoj časti još od njihove nekadašnje revnosti za konje koji su križani s magarcima. To spominje i Homer: „od Eneta, odakle je rod osobito divljih mazga.” I Dionisije, sicilski tiranin, nabavio je odande ergelu svojih trkačkih konja, pa je tako henetsko konjogojstvo steklo ime među Helenima i ta je pasmina dugo vrijeme vrlo dobro uspijevala.”

Tu se spominju galski Veneti s obale Atlantika. O njima se temeljne vijesti nalaze u Cezarovu Galskom ratu 1, 34, u Livijevoj Epitomi 104, u Strabonovoj Geografiji 4, 4, 1, gdje uz ostalo stoji i ovo:

Τούτους οἶμαι οὖν τοὺς Οὐενέτους οἰκιστὰς εἶναι τῶν κατὰ τὸν Ἀδρίαν. καὶ γὰρ οἱ ἄλλοι πάντες σχεδόν τι οἱ ἐν τῇ Ἰταλίᾳ Κελτοὶ μετανέστησαν ἐκ τῆς ὑπὲρ τῶν Ἀλπεων γῆς, καθάπερ καὶ οἱ Βόιοι καὶ Σένωνες, διὰ δὲ τὴν ὁμωνυμίαν Παφλαγόνας φασὶν αὐτούς. Λέγω δ' οὐκ ἰσχυρίζομενος. ἀρκεῖ γὰρ περὶ τῶν τοιούτων τὸ εἶκος — „Ja pak mislim da su ti Veneti osnivači naseobina na Jadranu; jer su se gotovo i svi drugi Kelti u Italiji doselili iz zemlje s onu stranu Alpa, kao Boji i Senoni. Samo zato što nose isto ime kažu za njih da su Paflagonci. Kažem to ali ne tvrdim čvrsto; vjerojatnost je u takvim stvarima dovoljna.”

Tu saznajemo da sam Strabon pristaje uz one koji u jadranskim Venetima vide naprosto Gale, kao što su se i drugi Gali bili naselili u ravnici uz rijeku Pad, pa ih smatra doseljenicima od galskih Veneta.¹⁹ O doseljenju Gala preko Alpa u sjevernu Italiju pisao je Polibije (2. st. pr. n. e.) u svojim Historijama 2, 17, 5, i kaže tamo za Venete da su, istina, običajima i nošnjom slični Keltima, ali da im je jezik drukčiji. To nedvojbeno potvrđuju natpisi koji su pronađeni u njihovoj zemlji.²⁰ Upravo Polibije, međutim, u cijelom 17. poglavlju 2. knjige govori o tome kako su keltski (galski) narodi, među njima Boji i Senoni, došli preko Alpa i zaposjeli zemlju na rijeci Padu. O tome piše i Livije 21, 30, 8. U Strabona ta vijest potječe vjerojatno od stoičkoga filozofa Poseidonija (2. st. pr. n. e.), koji je napisao zemljopisno djelo o oceanu. Vezana je za prikaz Hanibalova prijelaza preko Alpa, pa bi joj prvi začetnik mogao biti Silan iz Kaleakte, koji je prvi napisao povijest Hanibala i njegova prijelaza preko Alpa.²¹ Drugi je izvor historičar Efor (4. st.) iz kojega je tu vijest donio Artemidor (oko 100 pr. n. e.), a iz njega ju je preuzeo Strabon.²² I ta se predaja, dakle, može pratiti do najuglednijih djela velikih helenističkih učenjaka.

Osobito bogat pregled mišljenja o podrijetlu jadranskih Veneta daje Eustatije, mitropolit solunski, u svojem komentaru uz zemljopisni priručnik Dionisija Periegeta (2. st. n. e.) st. 378:

Τὴν δὲ ῥηθεῖσαν Ἑνετίαν, εἰ χρή τι παρεκβατικώτερον εἰπεῖν, νῦν μὲν Βενετίαν φασὶν καθότι καὶ Ἀρριανὸς φησὶ ὅτι Ἑνετοὶ πονήσαντες ἐν μάχῃ κατὰ Ἀσσυρίους καὶ ἀποπεράσαντες εἰς Εὐρώπην ὠκίσθησαν πρὸς Πάδω τῷ ποταμῷ καὶ τῇ ἐπιχωρίῳ γλώττῃ Βενετοὶ ἐς τοῦτο ἔτι ἀντὶ Ἑνετῶν κληίζονται καὶ Βενετία ἡ γῆ ἥτινα νέμονται.” Οἱ δὲ παλαιοὶ Οὐενετίαν τὴν χώραν πεντασυλλάβως ἐκάλουν κατὰ γλῶσσαν οἰκείαν, ὥς καὶ τὸν Ὀκτάβιον Ὀκταούιον, καὶ τὸν Φλαβιανὸν Φλαουῖανος, καὶ ὅσα τοιαῦτα. Φασὶ δὲ αὐτοὺς ἐξ Ἑνετῶν τινῶν ἀνδρῶν Ἀσιανῶν κατὰγεσθαι, οἱ πονήσαντες ὥς ἐρρέθη, ἐν τινι πολέμῳ ἐς τὴν Εὐρώπην ἔφυγον. Ἄλλοι δὲ ἐκ τῶν κατὰ Παφλαγονίαν Ἑνετῶν αὐτοὺς τὴν τοῦ γένους ὄψιν ἔλκειν φασί, φύλον ἀξιολόγου πλανηθέντος μετὰ τὴν τῆς Τροίας ἄλωσιν, ὅτε τὸν ἡγεμόνα Πυλαιμένην ἀποβαλόντες ἦλθον εἰς Θράκην καὶ πλανώμενοι ἀφίκοντο εἰς τὴν νῦν Ἑνετικὴν περὶ τὸν τοῦ Ἀδρίου μυχόν. Τῆς τοιαύτης δὲ τῶν Ἑνετῶν ὀψὲς τῆς Παφλαγονικῆς μέμνηται καὶ ὁ Ποιητὴς λέγων „Ἐξ Ἑνετῶν, ὅθεν ἡμιόνων γένος ἀγροτεράων.” Καὶ γέγραπται εἰς τοῦτο ἐκεῖ τὰ καίρια. Πολλοὶ δὲ τινες τοὺς Ἑνετοὺς τούτους τοὺς περὶ Ἀκυληΐαν ἀποίκους

¹⁹ O njima i o problemima što se postavljaju u vezi s pobližim određivanjem njihove etničke pripadnosti usp. vrlo iscrpnu monografiju. P. Merlat, *Veneti* 2), Pauly-Wissowa RE, 2. Reihe, 15, Stuttgart 1955, 705—786.

²⁰ Usp. G. B. Pellegrini—A. L. Prosdocimi, *La lingua venetica* 1—2, Padova 1967.

²¹ Usp. F. Lasserre u bilješci uz izdanje Strabon, *Géographie* 2, Paris 1966, 213.

²² Usp. F. Lasserre u bilješci uz izdanje Strabon, *Géographie* 3, Paris 1967, 43.

φασὶν ὁμωνύμων παρωκεανιτῶν, οὐ μόνον Ἑνετῶν καλουμένων ἀλλὰ καὶ Βελγῶν, ἔθνος δὲ Κελτικὸν οἱ Βέλγαι. Καὶ φησιν ὁ Γεωγράφος τοὺς τοιοῦτους Οὐνετεοὺς, δηλαδή τοὺς παρωκεανίτας, οἰκιστὰς εἶναι τῶν κατὰ τὸν Ἀδρίαν Οὐνετετῶν, καὶ ἐκείνους ναυμαχεῖσαι πρὸς Καίσαρα κωλύοντας αὐτὸν τοῦ εἰς τὴν Βρετανίαν πλοῦ. Ἄλλοι δὲ εἰπόντες καὶ αὐτοὶ Ἑνετοὺς Παφλαγονικοὺς ἐκ τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου σωθῆναι αὐτόθι μετὰ τοῦ Ἀντίνορος τοῦ Τρωϊκοῦ φασὶν ὅτι μαρτύριον τοῦτου ἡ περὶ τὴν ἱπποτροφίαν σπουδὴ ἣν ἔχον καὶ οἱ Παφλαγονικοὶ Ἑνετοὶ καθ' Ὅμηρον. ὄνομα γὰρ ἡ Ἑνετικὴ πωλεία εἶχεν ἐν Ἑλῃσιν. Ἐθύετο δὲ παρ' αὐτῶν λευκὸς ἵππος τῷ Διομήδει.

— „A tako zvanu Enetiju, ako je tu potrebno zaći malo dalje, sada zovemo Venetija, kako i Arijan kaže: „Eneti su pretrpjeli poraz u bici protiv Asiraca i pošto su prešli u Evropu, naselili su se na rijeci Padu. Tamo se domaćini jezikom zovu sve do danas Veneti umjesto Eneti i Venetija zemlja u kojoj stanuju.” A stari su zemlju zvali petosložno Uenetija svojim vlastitim jezikom, onako kako su Oktavija zvali Oktavije i Flavijana Flauijan, i što je još tomu slično. A kažu da oni potječu od Eneta, nekih ljudi Azijaca, koji su, kako smo rekli, bili poraženi u nekom ratu i pobjegli u Evropu. Drugi pak kažu da oni vuku korijen svojega roda od Eneta u Paflagoniji, jednoga znatnog plemena koje je prolutalo poslije zauzeća Troje, kada su izgubivši svojega vođu Pilemena došli u Trakiju i lutajući stigli u sadašnju Enetiju pri najdubljem kutu Jadrana. Takav paflagonski korijen Eneta spominje i Pjesnik (tj. Homer) kad kaže: „Od Eneta, odakle je rod osobito divljih mazga.” A o tome je tamo već napisano što je trebalo. Mnogi opet kažu da su ti Eneti kod Akvileje naseljenici istoimenih što žive na obali oceana, a ne zovu se samo Eneti nego i Belgi. A Belgi su keltski narod. I kaže Zemljopisac (tj. Strabon) da su ti Veneti, to jest oni na obali oceana, naselili one druge Venete na Jadranu i da su se borili u pomorskoj bici protiv Cezara priječeći mu da plovi u Britaniju. Drugi pak, koji također vele da su se paflagonski Eneti onamo spasili iz trojanskoga rata s Trojanцем Antenorom, kažu da o tome svjedoči revnost oko uzgoja konja, koju su prema Homeru pokazivali i paflagonski Eneti. Enetsko je naime konjogojstvo steklo ime među Helenima. A žrtvovao se kod njih bijeli konj Diomedu.”

Na prvi se pogled vidi koliko je tu Eustatije crpio iz Strabona. Najveći dio njegova teksta preniyet je odatle i tek neznatno prepričan. I vijest da se kod Veneta heroju Diomedu žrtvovao bijeli konj potječe iz Strabona (5, 1, 9), ali se to tamo ne uvodi kao svjedočanstvo o venetskom konjogojstvu, znaku njihova paflagonskog podrijetla. To je, čini se, napravio tek Eustatije. Najvažnije je tu ono što piše o Arijanu (prva polovica 2. st. n. e.) i o podrijetlu jadranskih Veneta od jednog istoimenog azijskog naroda, ali ne Paflagonaca, koji su pritisnuti u ratu s Asircima pobjegli na Jadran i tamo se nastanili. Eustatije je tako skupio najviše podataka o tome kako se sve tumačilo podrijetlo toga naroda u padskoj nizini.

Ono što piše o obliku Uenetija dolazi odatle što u starije doba u grčkom pismu nije bilo načina da se piše *v*, pa kad je to u stranim riječima ipak trebalo, pisalo se umjesto toga *u*. Poslije je u grčkom glas *b* proša u *v*, pa se onda, kako to čini i Eustatije, za *v* u tim stranim riječima bez teškoće stavljalo slovo beta. Eustatije nije znao za tu glasovnu promjenu i zato se trudi da objasni kako su to stari Venetija pisali „petosložno”, ali mu to ne polazi dobro za rukom.

Što kaže da je o Homerovu stihu koji citira napisao sve potrebno, odnosi se na njegov komentar uz Ilijadu 2, 851 i dalje. Tamo donosi mnogo podataka, ali o podrijetlu Veneta ponavlja samo što je čitao kod Strabona, pa je to i ovdje već doneseno. Novo je samo što citira i Stefana Bizantinca (6. st. n. e.) i njegovo djelo Etnici: ἦν δὲ κατὰ τὸν ἀναγραφέα τῶν ἑθνικῶν καὶ ἔθνος παρὰ Τριβαλλοῖς Ἑνετοί

— „a bio je prema zapisivaču etnika (naziva za stanovnike izvedenih od imena naselja) i narod Eneti kod Tribala.” Tribali su narod koji je živio na središnjem Balkanu u dolini Morave. Veneti koje tu Eustacije spominje prema Stefanu Bizantincu jesu oni koje Herodot (2, 196) zove ilirskima.

Izvor Timava u najdubljem zaljevu Jadranskoga mora bio je od starine poznat kao prirodna znamenitost. O njem piše Strabon 5, 1, 8:

Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ μυχῷ τοῦ Ἀδρίου καὶ ἱερὸν τοῦ Διομήδους ἐστὶν ἄξιον μνήμης τὸ Τίμανον. λιμένα γὰρ ἔχει καὶ ἄλσος ἐκπρεπὲς καὶ πηγὰς ἐπὶ ποταμίου ὕδατος εὐθὺς εἰς τὴν θάλασσαν ἐκπίπτοντος πλατεῖ καὶ βαθεῖ ποταμῷ. Πολύβιος δ' εἰρηκε πλὴν μῖας τὰς ἄλλας ἀλμυροῦ ὕδατος καὶ δὴ καὶ τοὺς ἐπιχωρίους πηγὴν καὶ μητέρα τῆς θαλάττης ὀνομάζειν τὸν τόπον. Ποσειδώνιος δὲ φησὶ ποταμὸν τὸν Τίμανον ἐκ τῶν ὄρων φερόμενον καταπίπτειν εἰς βέρεθρον, εἶθ' ὑπὸ γῆς ἐνεχθέντα περὶ ἑκατὸν καὶ τριάκοντα σταδίων ἐπὶ τῇ θαλάττῃ τὴν ἐκβολὴν ποιεῖσθαι.

— „U samom najdubljem zakutku Jadrana nalazi se i Diomedovo svetište vrijedno spomena. Zove se Timav. Ima naime luku i prekrasan gaj i sedam vrela rječne vode koja ravno utječe u more širokim i dubokim tokom. Polibije je rekao da je voda osim u jednom u ostalim vrelima slana i da domaći svijet to mjesto naziva izvorom i majkom mora. Ali Poseidonije kaže da je Timav rijeka koja teče iz planina i ruši se u ponor, zatim pak teče ispod zemlje oko sto i trideset stadija i onda ponovno izvire na samom moru.” I nešto dalje (5, 1, 9): *Τῷ δὲ Διομήδει παρὰ τοῖς Ἐνετοῖς ἀποδεδεγμένα τινὲς ἰστοροῦται τιμαί*’ καὶ γὰρ θύεται λευκὸς ἵππος αὐτῷ, καὶ δύο ἄλσῃ, τὸ μὲν *Ἡρας Ἀργείας δεικνύται, τὸ δ' Ἀρτέμιδος Αἰτωλίδος*. — „Saznaje se da je prihvaćen običaj da se kod Eneta iskazuju neke časti Diomedu: i prinosi mu se kao žrtva bijeli konj i pokazuju se dva gaja, jedan Here Argejke, drugi Artemide Etoljanke.”

Vergilije je pjevajući o Antenoroj plovidbi sve do unutrašnjega zaljeva Jadrana spomenuo Timav, koji se u njega javlja i drugdje kao pjesnički rekvizit preuzet iz geografije. On se i pri tome oslanjao na učenu helenističku literaturu. Polibije i Poseidonije su opisivali to izvorište kao znamenitost vrijednu pozornosti. Tumačili su je različito. Danas znamo da je Poseidonijevo tumačenje bilo ispravno. Vijest o kultu Diomeda, o žrtvovanju bijeloga konja i o svetim gajevima potječe od Timeja, a Strabon ju je uzeo od Artemidora.²³ Da su stanovnici onoga kraja izvor Timava nazivali morem potvrđuje i Varon, kojega citira Servije u komentaru uz Eneidu 1, 246: *Varro enim dicit hunc fluvium de incolis mare nominari* — „Varon naime kaže da domaći svijet naziva tu rijeku morem.” Spominjući Timav Vergilije ne kaže ništa o kultu Diomedovu jer se u vezi s osnivanjem Patavija bavi Antenorum i jer je taj, kao i Eneja, bio Trojanac, dok Diomed kao Ahejac stoji na drugoj strani. Po starijoj predaji bio je, međutim, Timav vezan s legendom o Diomedu, a ne s legendom o Antenoru, pa te Strabonove vijesti treba promatrati u sklopu priče o Diomedu na Jadranu.

U staroj grčkoj predaji put Antenorov i njegovih sinova na zapad nije završavao jedino na Jadranu. Pričalo se da su njegovi sinovi odlazeći iz Troje dospjeli na Kretu i tamo se nastanili na brežuljku koji se prozvao po njima (*Tzetzes in Lycophronem* 874 i *Triphiodorus* 656).

Po drugoj su verziji stigli u Libiju s Helenom (Pindar, *Pythia* 5, 106–110 i sholije). I tamo se po njima nazvao jedan brežuljak. A od drugova što su s Antenorum stigli u Italiju jedan je, kažu, osnovao u Iberiji grad Opsikelu (Strabon 3, 4, 3).

Druga jedna verzija pripovijesti o Antenoru na Jadranu sačuvala nam se samo iz kasnijega vremena. Sadržana je u anonimnom romanu o Trojanskom ratu koji

²³ Usp. F. Lasserre, n. dj. 198.

se pripisuje Krećaninu Diktisu. Sačuvana je samo u latinskoj verziji iz 4. st. n. e., ali su nađeni ulomci grčkoga izvornika na jednom papirusu iz godine 204, a utvrđeni su i citati iz toga izvornika u rječniku Suidi (ed. Adler, p. 486). Taj grčki tekst potječe iz Neronova vremena (54—68 n. e.). Diktis 5, 17 priča kako je Antenor u samoj Troji trebao osnovati kraljevstvo, ali mu nisu dali da uđe u grad. I onda kaže o njem: *Ita coactus cum omni patrimonio ab Troia navigat devenitque ad mere Hadriaticum multas interim gentes barbaras praevectus. Ibi cum his qui secum navigaverant civitatem condit appellatam Corcyram Melaenam.* — „Tako je bio prisiljen da sa svim imutkom otplovi iz Troje. I došao je na Jadransko more pošto je proplovio pored mnogih barbarskih naroda. Tamo je osnovao grad koji je nazvan Crna Korkira.”

Po toj priči Antenor nije osnivač Patavija nego Korčule. Ona se u starini zvala Korkira ili Kerkira. Isto se tako zvao i Krf. Da bi se dakle razlikovala od njega Korčula se obično označavala kao Crna Korkira (usp. Apolonije Rodanin 4, 571, Strabon 2, 5, 20, Mela 2, 114, Plinije 3, 152). Koliko god nas ta legenda, da je Antenor osnivač Korčule, osobito zanima, nema nikakvih podataka po kojima bi se ta predaja mogla dopuniti ili pratiti dublje u prošlost. Diktisova vijest ostaje sasvim izolirana.

Antenor i njegovi sinovi na Jadranu samo je jedna verzija priče o njihovu i drugih junaka iz Trojanskoga rata odlasku na zapad, gdje su daleko od svoje zemlje i od krajeva u kojima su stekli slavu završili život u blaženom miru i nepomućenoj vedrini. To je preoblika u legendu, individualnu i zemljopisno odredivu, prvotne mitske predodžbe o njihovoj herojskoj preobrazbi i vedrom onostranskom životu na Elizijskim poljanama ili na otocima blaženih. Carstvo pokojnika i sjedište odabranih blaženika zamišljalo se na zapadu, na moru na kojem se tamo završava svijet.²⁴ Da je to podloga pričanja o putovanju ahejskih i trojanskih junaka na zapad i o kraljevstvima što su ih tamo osnivali, razabiralo se već u starini. O tome piše Strabon 3, 2, 13:

Ἡ τε τοῦ Αἰνείου παραδέδοται πλάνη καὶ Ἀντήνορος καὶ ἡ τῶν Ἑνετῶν. ὡσαύτως καὶ ἡ Διομήδους τε καὶ Μενελάου καὶ Ὀδυσσεύος καὶ ἄλλων πλείονων. Ὁ τοίνυν ποιητὴς τὰς τοσαύτας στρατείας ἐπὶ τὰ ἔσχατα τῆς Ἰβηρίας ἱστορηκώς, πενθανόμενος δὲ καὶ πλοῦτον καὶ τὰς ἄλλας ἀρετάς (οἱ γὰρ Φοίνικες ἐδήλουν τοῦτο), ἐνταῦθα τὸν τῶν εὐσεβῶν ἐπλασε χῶρον καὶ τὸ Ἠλύσιον πεδίον, οὗ φησιν ὁ Πρωτεύς ἀποικίσειν τὸν Μενέλαον.

— „Postoji predaja o lutanju Enejinu, Antenorovu i Heneta. Isto tako o lutanju Diomedovu i Menelajevu i Odisejevu i više njih drugih. A Pjesnik (tj. Homer) saznao je o tim tolikim pohodima sve do kraja Iberije, a doznavao je i o bogatstvu i drugim vrlinama tih krajeva (Feničani su to kazivali), pa je tamo stvorio prostor dobrih i Elizijско polje, kamo Protej kaže da će se odseliti Menelaj.”

Dalje Strabon citira Odiseju 4, 563—568, gdje Protej, otkrivajući budućnost, opisuje Elizijско polje, na koje će Menelaj biti prenesen. Na skrajnjem zapadu je zrak dobar i vjetrovi su blagi. Osim toga je tamo zemlji kraj: *τό τε ἐπὶ τοῖς πέρασιν τῆς γῆς, ἐφ’ οἷς καὶ τὸν Αἰδὴν μεμνηεῖσθαι φαμεν* — „a i to da je na kraju svijeta gdje kažemo da se po pričanju mitova nalazi Had”. S time u vezi je nešto kazao malo prije (3, 2, 12). O tome da se Elizijско polje i otoci blaženih nalaze na skrajnjem zapadu usp. još Strabon 1, 1, 4 i 5.

Strabonovo nas se shvaćanje tu u prvi mah doima jako racionalistički. Homer bi prema vijestima o zemljama skrajnjega zapada, koje su donosili Feničani, iz-

²⁴ Usp. R. Katičić, *Podunavlje i Jadran* 95—96 i 100; isti; *Enhelejši* 77—78.

mislio Elizijske poljane i otoke blaženih na zapadu. Istina je, naprotiv, da su se takve predodžbe od velike starine vezale za zapad i za kraj svijeta, a kako se širilo zemljopisno znanje pomicalo su se te mitske predodžbe sve dalje i dobivale ujedno sve konkretniji oblik, kakav pristaje legendi. Nije mit nastao na temelju vijesti feničkih trgovaca i pomoraca, nego se na temelju njih počeo smještati u realnom zemljopisnom prostoru i mijenjati svoju narav postajući legendom.²⁵

Legenda ima konkretan i jednokratni povijesni i zemljopisni okvir, mit opisuje zbivanje kakvo se javlja uvijek i svuda. Legenda stoga uz zemljopisnu ima i povijesnu podlogu. Za priču o Antenoru na Jadranu nije lako naći tu podlogu. Može se tek vrlo neodređeno reći da ju treba tražiti u najstarijoj egejsko-anatolijskoj plovidbi prema zapadu, koja pada u kasnomikensko razdoblje.²⁶

Legenda se u konkretnim svojim koordinatama preoblikuje i preosmišljuje prema potrebama kasnijih razdoblja. Prvobitna uspomena na najstariju plovidbu i kretanje u jadranske predjele nataložila se u cikličkim epovima. Sofoklova verzija promatra tu predaju iz perspektive atenske pomorske ekspanzije, a rimsko gledište javlja se, čini se, još prije augustova vijeka u vezi s osnivanjem Akvileje (181 pr. n. e.) kao rimskoga uporišta, zauzimanjem Nezakcija i pokoravanjem Histra (177. pr. n. e.), te pobjedonosnim pohodom konzula Marka Sempronija Tuditana protiv Karna, Tauriska i Liburna (129. pr. n. e.).²⁷ Iako pokušaj da se to dokaže stoji na klimavim nogama, ne može se takvoj pretpostavci poreći načelna plauzibilnost.

Značenje koje je legenda o Trojancu Antenoru dobila u Augustovo doba razabire se tek kad se uzme u obzir podatak da je neki Larg, koji vjerojatno također pripada tom vremenu, napisao danas izgubljen ep o Antenorovu dolasku u Galiju s ovu stranu Alpa.²⁸

Legenda o Antenoru na Jadranu bitno upotpunjuje mitološki krajolik ilirskih i njima susjednih predjela. Svjedoči i o prvim prodiranjima iz egejskih strana, o duhovnom i kulturnom odomaćivanju Grka u svijetu koji im je isprva bio dalek i stran. Pokazuje i to kako je ta predaja bivala preosmišljavana u antičkoj literaturi raznih razdoblja. Ta je legenda izrazito jadranska. Kao takva uklapa se u širu cjelinu, koja će se, bar što se naših obala tiče, moći obuhvatiti tek onda kad se na isti način prikaže s njome u mnogo pogleda povezana legenda o Diomedu na Jadranu.

²⁵ O odnosu mita i legende usp. M. Ježić, *Rgvedski himni*, Zagreb 1987, 45, 63-64, 85-86.

²⁶ Usp. L. Braccisi, *Grecità adriatica*, Bologna 1971, 4-19; G. A. Mansuelli, *Formazione delle civiltà storiche nella pianura padana orientale. Aspetti e problemi*, Studi Etruschi 33 (1965) 3-47; J. C. Thallon, *The Tradition of Antenor and its Historical Possibility*, American Journal of Archaeology 28 (1924) 47-65.

²⁷ Usp. L. Braccisi, *La leggenda di Antenore: un mito greco di area veneto-illirica*, Il crinale d'Europa, Roma 1984, 19-24 i M. Gwyn Morgan, *Pliny N. H. III 129, the Roman Use of Stades and the Elogium of C. Sempronius Tuditanus (cos. 129BC)*, Philologus 117 (1973) 29-48.

²⁸ O tome svjedoči Ovidije, *Ex ponto* 4, 16, 17-18: *Largus, [Gallica qui Phrygium duxit in arva senem — „Larg, koji je frigijskog starca doveo na galska polja.“* Frigijski starac je upravo Trojanac Antenor. Usp. C. Diehl, *Largus* 5), Pauly-Wissowa RE 12, Stuttgart 1924, 837.

Zusammenfassung

ANTENOR AN DER ADRIA

Die Legende vom Trojaner Antenor, der die Zerstörung von Troia überlebt, mit den Seinen an die Adria gekommen ist und dort ein Reich in Venetien oder auf Corcyra Nigra gegründet hat, wird an Hand der gesamten Quellenüberlieferung, soweit sie dem Verfasser bekannt ist, eingehend dargestellt. Die Behandlung dieses Motivs in der alten griechischen und römischen Literatur wird in ihren historischen Schichtungen erfaßt und zurückverfolgt bis in die Vorzeit, in der die Kunde von Seeleuten, die den Westen befahren hatten, sich mit den uralten Vorstellungen von in das im Westen gelegene Reich der Seligen entrückten Heroen zu einer legendären Überlieferung zu verdichten begannen.

JOZEF STANKO

QUELQUES ÉTYMOLOGIES FAUSSES

Dans cet article, on va analyser quelques étymologies, publiées dans la littérature comme le dernier mot de la science, qui — à notre avis — ne sont pas correctes. Il s'agit de l'étymologie des mots, reconnus comme illyriens, mais qui — ce nouveau à notre avis — sont, en réalité, d'origine celtique ou scythe et inversement ou qui sont d'origine illyrienne, mais leur étymologie a été expliquée incorrectement. Pour obtenir des affirmations suffisamment convaincantes, il faut citer leur étymologie aussi dans la langue à laquelle ces mots appartiennent quoique cela surpasse le cadre de cet article et la direction de l'annuaire.

1. *Dalmatia et Pannonia*¹

De la série entière de noms des pays sud-européens avec la désinence en *-ia* ne sont reconnus par la théorie linguistique comme illyriens que les deux noms cités: *Dalmatia* et *Pannonia*.

Au nom *Dalmatia*, on dit² que ce nom a été emprunté au latin, qu'il tire son origine du nom de peuple *Dalmatae* et qu'il est en connexion, dit-on, avec le nom commun albanais *dëlme, dele* „brébis”. *Dalmatia* signifierait après „pays de brébis”. C'est, par ex., Anton Mayer (10 I, 117 et II, 36) qui s'étend sur le sens de ce nom. Il signale surtout à ce qu'on trouve la forme *Delmatia*; Théodor Mommsen (14 III 280) remarque à ce thème que la forme *Dalmatia* est plus ancienne et plus savante. La province romaine *Dalmatia* avait compris sauf la Dalmatie actuelle aussi la Bosnie, la Hercegovina et le Monténégro de manière qu'elle a confiné à la Pannonie. Nous considérons cette circonstance com-

¹ Pour les raisons techniques sont transcrits à l'écriture latine aussi les noms grecs et russes.

² Les argumentations aux cas particuliers sont prises du livre de Lajos Kiss (7). On y trouvera aussi la littérature relativement en détail citée.

me importante pour nos buts. Hans Krahe (8,47) suppose, selon l'albanais, le mot illyrien **dalm-*, *delm-* „brébis”, se référant à Strabon qui parle d'une ville illyrienne *Delmion* comme de *pedion mēloboton*, comme d'une „plaine pâturée par brébis”. Tous les témoignages sont donc directs.

I. I. Russu (18, 191) ne rappelle point l'étymologie du mot *Dalmatia* du „brébis” ce que veut dire qu'il ne reconnaît pas cette étymologie comme correcte. Au contraire, il considère comme vraisemblable l'étymologie de l'ind.-eur. **dhel-*, **dhol-* „voûte; cavité” dans le sens géographique, tectonique pour une région ou dans le sens ethnonyme, il considère comme vraisemblable l'explication de l'ind.-eur. **dhel-* „luire; brillant, flamboyant”. Cet auteur finit cependant l'explication entière par un point d'interrogation entre parenthèses ce que veut dire qu'il n'est pas sûr de la justesse de son explication. D'autant plus de raisons pour la suspicion à l'égard de la justesse de toutes les explications citées.

Pour le nom *Pannonia*, on dit qu'il s'agit d'un emprunt au latin et selon la supposition la plus vraisemblable, ce mot cache en soi, dit-on, le thème illyrien **pan-* „marais, marécage”; A. Mayer (II, 86) cite l'ind.-eur. **pen-/pon-* avec le même sens.

Au contraire, I. I. Russu ne cite point l'entête *Pannonia* dans sa liste de mots illyriens; il ne la rappelle qu'en appréciant (18, 82) le travail d' A. Mayer où parmi des cas résolus de mots illyriens, en connexion avec le mot *Pannonia*, il ajoute „(ill?)”. Il a donc douté s'il s'agit d'un mot illyrien.

En Europe méridionale, il y a cependant une série entière d'autres noms géographiques en *-ia* qu'il faut mentionner ici: *Italia*, *Istria*, *Adria*, *Raetia* et *Vindelicia*. Il est à examiner à fond si ces noms n'ont pas quelque chose commune.

Pour le nom *Italia*, on assure dans la littérature qu'il s'agit d'un emprunt au latin. Le nom tire son origine, dit-on, de *Vitel(l)iu* osque qui s'est retrouvé dans la langue latine par l'intermédiaire du grec d'Italie méridionale. Le nom s'est rapporté primitivement au coin sud-ouest de la péninsule Apennine. Le *Vitel(l)iu* osque est peut-être, dit-on, créé par modification du nom de tribu connue sous le nom latin *Itali*; c'est le veau — cf. le lat. *vitulus* et l'ombrique *vitluf* (acc.) „veau” — qui pouvait, dit-on être l'animal totémique de cette tribu.

Pour le nom *Istria* la littérature affirme que la source probable de ce mot est une racine peut-être pré-indo-européenne **is-* „plateau, hauteur” quoiqu'il n'y ait aucun plateau là. Cette circonstance diminue la persuasivité de cette théorie.

Le nom *Adria* selon laquelle est nommée la mer Adriatique appartenait primitivement à la ville nord-italienne *Adria*; cette ville a été située auprès de la mer et a été très riche justement pour cette position; par suite des alluvions apportées par la rivière Po, cette ville se trouve aujourd'hui 20 km de la mer. On cite que l'étymologie de ce nom est incertaine et elle est, dit-on, en connexion avec le nom de la rivière *Adda* qui coule cependant dans une distance d'environ 100 km. C'est pourquoi cette théorie est douteuse.

Dans ce groupe, il faut encore classer — à notre avis — des mots *Raetia* et *Vindelicia*; il paraît que personne ne se soit essayé à résoudre l'étymologie de ces mots.

Supposons que le nom *Germania*, cité par Ptolémée, signifie „(Pays) d'Ouest” (les preuves dépassent le cadre de cet article) et *Skania* marque „(Pays) Haut”. Pour cette raison tout au moins une part des pays sud-européens cités pourrait signifier „(Pays) Bas”. Il faut cependant le démontrer.

Il faut accentuer que l'illyrien et le scythe ancien sont deux langues proches, la différence entre elles étant — à notre avis — à ce que alors que le scythe est plus proche de l'avestique (quelquefois il garde des formes plus anciennes) et par l'intermédiaire de cette langue du sanscrit, l'illyrien est plus proche du persan (perse) et par l'intermédiaire de lui du sanscrit. Quelquefois on peut discerner avec peine de quelle langue des deux il s'agit. Il faut noter que ce que les linguistes bourgeois allemands appellent „illyrien de nord”, c'est — à notre avis — le scythe dont héritiers sont surtout le lituanien, le letton et le prussien, mais ce sont aussi les autres langues européennes qui en portent les traces.

En avestique, on trouve le mot *adar/a* (l'a final, c'est la désinence de déclinaison d'adjectifs), sanscr. *ādharma-*, tous les deux „bas, inférieur” (1, 57).

Comme la forme citée est une r-forme sonorisée, ce mot peut exister, selon notre recherche et en regard de l'étendue gigantesque du territoire habité jadis par les Scythes et la longue durée d'emploi de leur langue dans plusieurs formes, théoriquement à peu près dans ces formes:

1. dans une forme ancienne où *s* est encore au lieu d'*r*;
2. dans une r-forme non sonorisée: *atar*;
3. dans une l-forme sonorisée et non-sonorisée: *adal-*, *atal-*;
4. dans les formes citées avec la voyelle initiale changée: *idar-*, *itar-*, *edar-*, *etar-*, *idal-*, *ital-*;
5. dans la forme avec la voyelle initiale tombée: *dar-*, *tar-*, *dal-*, *tal-*;
6. dans une forme après la métathèse de liquides: *arad-*, *arat-*, *alad-*, *alat-*, *irad-*, *ilad-*, *erad-*, *erat-*, *elad-*, *elat-*, *rad-*, *rat-*, *red-*, *ret-*;
7. dans une forme avec une consonne après *r* et *l* (habituellement *m*, quelquefois *n* selon les usages du pays et le temps donné);
8. dans les formes ultérieures avec un son changé plus loin, par ex. *t > k*, *d > b* etc.: *elik-*.

Le nom *Italia* se classe sous point 4. Que les habitants primitifs (préetrusques, préitaliques) de l'Italie ont été — à notre avis — Scythes, cette circonstance est attestée des changements de langue mentionnés par Tite Live, par ex. le changement *s > r* (*Namasios > Numerius*, *Fusius > Furius*, *Vetusius > Veturius*, *Volesius > Valerius*), le changement du nom de rivière *Albula* en *Tiberis*, les noms comme *Romulus*, *Remus* et *Roma* (avec la visible métathèse de liquides); ce sont les mêmes changements comme ces qui ont conduit en Europe ultérieure à la naissance des langues celtiques, germaniques, slaves et baltiques; ils se sont passés, en Italie, depuis le 9e jusqu'au 6e siècle avant notre ère.

Le nom *Dalmatia* se classe sous points 5 et 7; de plus, ce nom contient la terminaison ancienne scythe (et illyrienne) *-at-* qu'on trouve par ex. dans le mot *Paralatai* chez Hérodote ce qui sont des Scythes „Royaumes” (*paral-* „roi” précédé de la forme *basil-* avant le changement *s>r*; cette forme a été empruntée aussi par le grec comme *basileus* „roi”). Outre cela, il y a là une consonne épentétique *m* après *l* comme dans les mots *Germania* et *Sarmatia* après *r* (ces langues-ci n'ont pas aimé *r* et *l* dans une position intervocalique c'est pourquoi elles intercalaient après ces consonnes *m* ou *n*). D'où vient que le nom *Dalmatia* n'est pas d'origine illyrienne, mais d'origine scythe et il ne signifie pas „pays des brébis”, mais „Pays Inférieur” dans la langue scythe.

Le nom *Adria* se classe au nom primitif *adara*, mais avec le vocalisme radical zéro (la voyelle *a* est tombée) ce qui est fréquent en scythe ancien.

Le nom *Istria* est une forme analogue, la consonne *d* s'étant fendu en *st*; c'est le phénomène analogique comme le nom *Hyster* (cf. le mot grec *hydor* „eau”) ou *Vistula* (cf. le hitt. *uatar-* „eau”). Outre cela point 4.

Le nom *Raetia* se classe — à notre avis — sous point 6.

Le nom *Vindelicia* (à lire *-k-* en celtique) est nécessaire à diviser: *V-ind-elik-ia*. Le mot fondamental est *-elik-* (points 4, 6 et 8); d'ailleurs le mot entier a une forme celtique: le *V-* initial est une analogie d'*N-* initial celtique devant une voyelle (20, 146), étant emprunté au scythe; *-ind-* est un article défini celtique.

Si l'on admet le changement *k>b*, on vient à la conclusion que c'est aussi le mot *Albania* (*-elik->-alb-*) qui appartient à ce groupe.

Si l'on admet davantage que n'importe où peut être conservé, au lieu d'*l* dans le mot *Albania*, aussi l'*s* plus ancien, et si l'on va dans les temps antérieurs à la métathèse de liquides, on obtient dans ce groupe aussi le mot *Bosnia* (points 1, 5, 7), l'*n* étant de nouveau épentétique après le son *s* entre deux voyelles. Ensuite *Bosnia* ne serait pas dérivée du nom de la rivière la plus importante dans le pays et de l'imaginaire ind.-eur. **bhog-* „rivière, ruisseau” (et être en connexion avec all. *Bach*) comme on annonce dans la littérature, mais elle porterait un nom modérément développé scythe avec le sens „(Pays) Inférieur”.

Il est intéressant que contre toute attente, c'est aussi *Hellada* (la Grèce) qui est bonne pour notre schème (point 6), tout en n'ayant pas la terminaison *-ia*, et le second *-l-* étant épentétique.

Il faut accentuer que dans cette part de notre article, il s'agit d'une toute à fait nouvelle solution d'une situation historique qui résulte des considérations purement linguistiques. Pour cette raison, personne ne s'est occupé d'une confrontation de ces considérations avec des points de vue archéologiques. A cause de cela, nous donnons tous les arguments qui évoquent cette nouvelle solution. Outre cela, il faut dire que les frontières de langues, dans ces temps-là, en règle générale, n'ont pas été identiques avec les frontières des cultures trouvées par l'archéologie; ces cultures s'influençaient l'une l'autre continuellement et se développaient dès les commencements insignifiants jusqu'aux degrés les plus accentués. C'est pourquoi la culture scythe ne devait pas se différencier contre les autres cultures de ce temps-là, surtout contre les formes les

plus anciennes des cultures des Illyriens, des Mycéniens et des autres contemporains.

Le cas du nom *Pannonia* est entièrement autre. La dérivation de ce nom de **pan* „marais” n’est pas de nouveau convaincante et c’est aussi I. I. R u s s u (19,82) qui doute de l’origine illyrien de ce mot et de son explication. Ce mot tire son origine — à notre avis — du persan *pain* (à lire *païne*) qui est simultanément l’adverbe et l’adjectif. Comme l’adverbe il signifie „bas” et comme l’adjectif, c’est „bas, inférieur”. On peut — à notre avis — expliquer cette différence de sens ainsi qu’en cas d’adjectif, il y avait une terminaison *-on-* qui pouvait être une telle désinence et qui est gardée au illyrien dans plus de 40 cas (*Aenona*, *Albona*, *Andautonia* etc.). Le second *-n-* dans le mot *Pannonia* est épenthétique parce que la consonne, le premier *-n-*, se retrouverait d’ailleurs dans une position intervocalique. *Pannonia* signifie de nouveau „(Pays) Inférieur” et le mot *Pannonia* est illyrien (traduction du scythe) parce qu’il est proche du persan (l’original vieux-perse ne s’est pas conservé).

2. *Assoparis* et *Voltuparis*

L’ „anthroponyme” *Assoparis* peut être comparé, selon K r a h e (8, 52), avec un autre anthroponyme *Paris* et cet auteur cite plusieurs explications: par. ex. l’alb. *parë*, sanscr. *para* „premier” (P. Kretschmer), le lat. *pario* „j’enfante” (R. Blümel, A. v. Blumenthal) et le grec *poris* „fille, jeune fille”, *portis* „jeune animal, fils”.

Anton M a y e r (10 I, 65) cite *Assoparis* (gén.) dans sa liste de mots illyriens, mais il n’analyse pas son étymologie, il n’était évidemment pas convaincu de la justesse des explications.

I. I. R u s s u (19, 116 et 121) reproche à Krahe qu’il a compris dans sa liste de mots illyriens aussi quelques mots qui n’y appartiennent pas, par ex. le mot celtique *Assoparis*.

L’ „anthroponyme” *Voltuparis* n’est pas expliqué par Hans K r a h e (8, 62), celui-ci ne fait qu’une remarque qu’il y a des auteurs qui expliquaient la première part de ce nom comme „Geier” („vautour”) en vertu de la parenté avec le lat. *voltur*. Lui, il préfère le considérer comme analogique aux noms comme *Voltimesis*, *Voltognas*, *Voltrex*.

Anton M a y e r ne cite point ce mot dans sa liste de mots illyriens.

I. I. R u s s u, analogiquement comme en cas d’*Assoparis*, reproche à K r a h e qu’il a compris aussi le mot *Voltuparis* dans sa liste de mots illyriens, étant — à son avis — un mot celto-pannonien.

L’étymologie de tous les deux mots est restée — à notre avis — inexpliquée. On n’a prononcé que quelques indices et connexions imaginaires. Toutefois ces étymologies sont explicables et elles sont aussi expliquées, mais cette explication est restée inconnue aux auteurs cités.

Sur un autre lieu de cet annuaire, nous démontrons que c’est une marque caractéristique de l’illyrien (par ex. contre le scythe) qu’il est proche du persan, évidemment le plus du vieux-perse qui n’est conservé que dans une petite étendue; ainsi on doit se contenter de ses formes historiques plus tardives.

Ainsi André Meillet (11, 9 et 49) divise le vieux-perse *asabara* qui correspond à notre *Assoparis*, en *asa* + *bāra* (donc nul Paris!) où *asa-* signifie „cheval” et *bāra-* est un part. perf. pass. du verbe *bar-* „porter”. Le mot entier *asabāra* marque mot à mot „porté par un cheval”, donc „cavalier”. Cela correspond par ex. au nom de famille connu allemand Reiter ou Ritter. Dans le persan contemporain c’est le mot *suvar* qui y correspond et qui s’en est développé.³

Remarque: Du point de vue des „anthroponymes” illyriens, il faut dire que la théorie des linguistes bourgeois allemands avec les „Personennamen” et „Gentilnamen” est — à notre avis — fausse. S’il y a dans une inscription un seul nom, c’est — à notre avis — le nom de famille et non un anthroponyme (Personenname; excepté les noms des rois et des reines). Un homme illyrien n’a été reconnu comme un individu que s’il avait du moins un enfant; jusqu’ici il était désigné par le nom de famille s’il y a un nom; s’il y a deux noms, c’est le nom de famille et le nom personnel de son père (fils de...). Son anthroponyme a été, jusqu’à la naissance d’un enfant chose intime de sa famille. Une autre manière est sous l’influence des Romains.

Analogiquement c’est avec le nom *Voltuparis* (Voltu-par-is). Le V-initial est un son qui est souvent mis (en illyrien et aussi en scythe) devant les noms commençant par une voyelle. Il existe en vieux-perse le mot *arštibara-* (11, 54 et 149) dont la première part est *aršti-* „lance”, en persan *chešt* (à lire khechte), av. *arštay-* (1, 205), sanscr. *rstih-*. Le mot entier *Voltuparis* signifie donc „porte-lance”. En même temps, on voit que entre le vieux-perse et le stade historique donné de l’illyrien se sont passés ces changements: $r > l$; $b > p$, éventuellement encore $a > o$.

Il ressort de notre explication que tous les deux mots appartiennent à la richesse de mots de l’illyrien.

3. *Gentius et Genusus*

Le nom du dernier roi illyrien dont royaume a été conquis en 168 avant notre ère par les Romains et le nom d’une rivière en Albanie se trouvèrent chez nos auteurs d’étymologie dans un sac.

Selon Anton Mayer (10 I, 148—149; II 50), l’anthroponyme *Gentius* a tiré son origine de la racine ind.-eur. **g^hhen-* et d’une racine imaginaire illyrienne ancienne **gen-* „schwellen, strotzen” („s’enfler, bourgeonner, abonder, déborder”). Cet auteur appelle attention sur la circonstance que le nom de rivière *Genusus* est, dit-il, de la même origine. En même temps, il rejette un avis plus ancien (Zimmermann) disant que *Gentius* tire son origine d’une racine ind.-eur. *gen-* „geboren werden” („naître”).

Hans Krahe (8, 72—73) prête une attention considérable au nom *Gentius* et en tire conclusions romantiques générales. Avant tout, il le compare avec le nom *Teutana*; le mot fondamental appartient, dit-il, au lat. *gens*, v. nord. *kind* „Geschlechtsverband, Sippe” („union de clans,

³ Les transcriptions des équivalents du persan sont données selon un dictionnaire persan-russe (12). Les déviations plus grandes sont expliquées entre parenthèses.

parenté”), le suffixe *-io-* assume, dit-il, le lieu et la fonction que contient *-nā* dans le nom *Teutana*, désignant l'appartenance. *Gentius* est — selon cet auteur — „Herr der *gentis” („patron de la gens”) comme *Teutana* „Herrin der *teuta” („patronne de la *teuta”).

I. I. RUSSU (19, 213) prend les avis cités sans remarque. Il dit que le nom *Gentius* a été résolu avant A. Mayer et il signifie, dit-il (19, 87 et 93) „surplus, pouvoir et abondance”; il dérive ce nom du ind.-eur. **guhen-t-* „riche, puissant” (19, 101) et compare le nom *Gentius* au thraco-gète *-gentus* (Bitu-, Cele-, Ditu-gentus) (19, 110) ce que — à notre avis — ne doit point être en connexion; il appelle attention sur ce que l'étymologie de Krahe n'est pas correcte (19, 116), il joint (19, 117) *Gentius* et *Genusus* comme dérivés de la même racine ind.-eur. **gen-*.

Ces étymologies sont — à notre avis — trop raffinées, abstraites pour être vraies et convaincantes. Comment pourrait-on dire d'un enfant justement né qu'il est „patron du peuple” ou „riche, abondant de tout”? Cela suppose une absence absolue d'autocritique des parents, surtout du père qui a su que cet enfant, à l'égard de la situation (dangers du côté de Rome) n'attendra point, peut-être, le commencement de son gouvernement. Il faut supposer — à notre avis — que aussi dans le pays donné et dans le temps donné avait existé une liste usée de noms de personne (anthroponymes) qui était éventuellement complétée continuellement et qui valait par l'usage ancien pour tous les citoyens (peut-être une liste séparée pour la famille royale). Les étymologies citées sentent trop la pensée prononcée par F. Kretschmer (9, 217) que tous les noms (surtout composés) de ces temps-là parlent de la gloire, de la force, du combat et de la victoire, du courage et de la sagesse. A notre avis — c'est souvent le résultat d'une traduction et d'une explication incorrecte comme dans ce cas.

L'anthroponyme *Gentius* tire — à notre avis — son origine ou est directement un équivalent illyrien du mot persan *zende* (à lire -è) „vif”, alb. *i gjallë* ce qui correspond à l'anthroponyme latin *Vitalis*. Chacun sait se figurer un enfant vif qui obtient de cette vivacité son nom pour toute la vie.

Il en va de même avec le nom de la rivière *Genusus* qui s'appelle aujourd'hui *Shkumbi*. Ce nom actuel tire son origine du nom toské *shkumb/ë* „écume” ce qui dans le dialecte guégois sonne *shkum/ë*. Et c'est — à notre avis — la racine du mot illyrien *Gen-*. (Dans le cas de *Gentius*, le thème est *Gent-*, *-nt-* étant un suffixe et la racine *ge-*, cf. en persan *zi-* (12, 265). Nous ne voyons pas de raison pourquoi le nom illyrien ancien devrait signifier une autre chose, les toponymes et les hydronymes ont été traduits dans l'antiquité et on n'a pas inventé de nouveaux noms, indépendants des noms précédents. Il faut donc supposer que *Gen-* du nom *Genusus* est le nom persan actuel *kāf* „écume”, lat. *spuma*; le suffixe *-us-* a un sens analogique comme en latin *-os-* „riche en quelque chose” (dans le mot *spumousus*) et le mot entier ne signifie que „Rivière Écumeuse, riche en écume”. C'est le nom convenable pour une rivière, sans exagération et sans spéculation.

4. *Aquincum*

Le nom de camp romain *Aquincum*, selon Alfred HOLDER (5, 169), n'est pas celtique (il ne cite pas des raisons).

Dans cette direction, Norbert Jokl (6, 40) a développé une théorie sur l'origine du mot *Aquincum* d'un mot imaginaire d'un certain dialecte *illyrien* et a dérivé ce nom d'un équivalent imaginaire *illyrien* du lat. *aqua*, goth. *ahwa* „eau”.

Julius Pokorny (18, 498) a reconnu comme correct l'avis d'Albert Dauzat (2, 359) que le suffixe gaulois (!) des noms de villes en *-inco* est pré-celtique et que c'est un emprunt au ligure; il a cependant rappelé que ce suffixe n'est pas rare en „illyrien de nord”, par ex. en Pannonie, en Norique etc. Ailleurs, il a considéré le nom *Aquincum* comme un mot *illyrien*.

Wilhelm Tomaschek (16, II, 233) a regardé le nom *Aquincum*, justement compte tenu du suffixe *-ink-*, comme celtique.

Au contraire, Rudolf Much (13, 39) proclame ce nom comme „das sicher unkeltische” („sans doute non-celtique”) à cause du *-qu-*; selon Anton Mayer (10 I, 54), ce principe ne vaudrait pas pour le goidelique, c'est-à-dire la variante irlandaise du celtique, parce que — avec référence à Pokorny (3 VI, 297) — les *qu*-Celtes sont restés sur le continent aussi après le départ des Goidels.

Hans Krahe (8, 99) a compris *Aquincum* univoquement dans la liste de mots *illyriens* de nouveau à cause du suffixe *-inko* et l'origine imaginaire du ind.-eur. *aqua* „eau”.

Finalement, il y a encore l'avis du savant roumain. I. I. Russu (19, 72) proclame que les toponymes en *Aqu-* ne sont pas *illyriens* et il désigne la théorie de Jokl que déjà l'*illyrien* avait des labiovélaire comme „un évident et drôle anachronisme”.

La théorie sur l'étymologie du nom *Aquincum* crée donc un mélange d'avis complètement contraires et elle est loin d'accord univoque des résultats atteints qui témoignerait que ce problème est résolu.

Afin de pouvoir constater si *Aquincum* est un mot *illyrien* ou celtique, il faut faire quelques comparaisons. Mettons, par ex. l'un sous l'autre deux noms, *Aquincum* et *Abnoba*; ce dernier est le nom d'un système de montagnes cité par Ptolémée; ce mot est cent pour cent celtique, ces montagnes sont situées en endroit de la patrie originaire des Celtes:

A	b	no	b	—	a
A	qu	in	c	—	um

De la comparaison vient que tous les deux noms sont frappamment semblables l'un à l'autre et ont ces marques communes:

— Tous les deux mots commencent par une pareille voyelle A-.

— Le son *-b-* dans le mot *Abnoba* correspond dans le mot *Aquincum* tantôt au son *-qu-*, tantôt au son *-k-*. Cette relation est cependant connue

aux celtologues, elle correspond au changement ind.-eur *qu* > *b* qui caractérise usuellement la différence entre l'irlandais et le gallois et est citée dans les grammaires des langues celtiques, par ex. (17, 4 et 509).

— Tous les deux noms ont, entre consonnes citées, une consonne commune *-n-*.

— La terminaison *-um* dans le mot *Aquincum* rappelle la terminaison du *singulier* de neutre alors que la terminaison *-a* dans le mot *Abnoba* peut être la terminaison du même genre du *pluriel* des langues connues, par ex. du latin et du grec.

— Il y a une différence dans la voyelle de racine (*-i-* dans le mot *Aquincum* et *-o-* dans le mot *Abnoba*) et dans sa position entre les consonnes (dans *Aquincum* devant l'*-n-*, dans *Abnoba* après l'*-n-*); une telle différence est cependant explicable de l'intention d'une prononciation plus facile et d'un succès obtenu au cours du développement historique selon les usages dans chaque langue concrète.

De la comparaison des deux mots, *Aquincum* et *Abnoba*, et de l'explication des différences vient qu'il s'agit, à vrai dire, du même mot tantôt au singulier tantôt au pluriel.

Le dénominateur commun, c'est ici le mot connu celtique, concrètement vieux-irlandais *cnocc* (à lire *knok*), pl. *cnocca* (<**acnocc-* <**abnob-* en p-celtique, éventuellement **acnocc-* <**aquinc-* en qu-celtique) avec le sens „colline” selon les dictionnaires courants actuels, à notre avis, dans l'antiquité „mont, montagne” (déplacement du sens).

Avec cela a été résolu en celtique le problème „Abnoba” avec le sens simplement „monts, montagnes”. Dans la littérature actuelle, il est dérivé du mot *ab* „eau” (5, 8), la part dernière étant restée inexpiquée.

Avec cela est univoquement résolu aussi le problème „Aquincum” avec le sens „mont” ou „(Ville sur le) Mont”.

En même temps, nous avons cependant résolu la question de l'appartenance de langue du nom *Aquincum* en faveur du celtique. Il est avéré que toutes les conclusions vastes de Rudolf Much en connexion avec l'appartenance du mot *Aquincum* au illyrien sont invalables et il faut les reviser. La racine *aqua* „eau” n'appartient pas à l'illyrien, c'est la variante centum du *os(s-)* *satem* qui est conservé dans le nom illyrien d'*Osseriates*, cf. russ. *oz-* (*ozero* „lac”), le slov. *jaz-* (*jazero* „lac”) et finalement le slov. *-už* (*kaluž* „mare”, en persan moderne *pal* „salle”) avec le sens „eau”. Semblablement il faut reviser aussi la constatation d'Holder que le nom *Aquincum* est non-celtique.

Mais encore une chose: Le cas d'*Aquincum* a été une preuve unique pour l'appartenance de l'illyrien aux langues centum. Comme cette raison est tombée, nous supposons qu'il n'y a pas d'autres raisons et qu'il est absolument clair que *l'illyrien est une langue satem*.

5. *Leukaros et Leukaristos*

Hans Krahe (8, 67) explique l'anthroponyme *Leukaros* comme „mit Glanz versehen” > „der Glänzende” („équipé de lustre”, „brillant”) au ind.-eur. **leuq-* au gr. *leukós* „blanc”, lat. *lūcere* „luire, briller”. Dans un de

ses travaux plus anciens, il a classé ce mot dans le groupe de mots „très vraisemblablement illyriens” et a complété d’une remarque „gr.”.

C’est Anton Mayer (10 I, 207—208, II 69—70) qui a expliqué l’ind.-eur. *leuq-* comme „licht” („clair”) et a complété l’argumentation de mots semblables des langues ind.-européennes. Il a rappelé que c’est aussi le nom d’une ville en Germanie (Ptol.) *Leukaristos* qui appartient à l’illyrien et qui „évidemment” signifie „ville de Leukaros” à l’égard du suffixe *st* ce que d’ailleurs ont affirmé avant lui Kretschmer, Krahe et Jokl. Finalement il a averti que *Laugaricio* (l’inscription sur la roche de Trenčín en Slovaquie) n’appartient pas à ce groupe.

I. I. Russu n’a pas classé le mot *Leukaros* dans sa liste de mots illyriens, il ne l’a cité que dans l’histoire de recherche de l’illyrien.

Nous supposons qu’il est possible d’expliquer le mot *Leukaros*, aussi que le mot *Leukaristos* en illyrien d’une manière plus convaincante que l’ont fait des auteurs cités. En persan moderne, il existe le mot *rujgār* (à lire -oui) „meunier”, sanscr. *pestr* (15, 295); le mot cité correspond précisément aux noms de famille actuels all. Müller, angl. Miller, slov. Mlynár, magy. Molnár etc.

Le nom *Leukaristos* est surprenant de cette circonstance que cette ville est située loin du territoire illyrien en Pologne, c’est pourquoi il est vraisemblable qu’il s’agit d’un nom scythe conforme pour toutes les deux langues. Selon notre recherche, c’est la ville polonaise *Wolbórz*, située sur la rivière *Wolborka* (donc le thème *Wolbor-*). On ne peut pas expliquer ce nom du polonais.

Pour une comparaison, citons le nom d’une autre ville en Germanie (Ptol.) *Melokabos*; il s’agit — à notre avis — d’un nom scythe et nous l’identifions au nom actuel de ville Mühlhausen en RDA. Dans son nom, *Melok-* signifie „moulin” et *-ab-* „maison”, cf. les lett. *maltuv/e* „moulin” et *nam/s* „maison”. Le texte de Ptolémée comprend en ce cas la forme datant des temps avant la métathèse de liquides après sa réalisation, on a obtenu *melok-* > **lemok* > *leuk-* (*m* > *u*); en ajoutant la terminaison *-ar-*, on a *leukar-* „meunier”. Du thème *Melok-* et du suffixe *-ar-* prit l’origine aussi le thème *Wolb-or-* du nom *Wolbórz* (cf. aussi le suédois *mjöltnare* „meunier”). Le nom de ville est alors une analogie de slov. Mlyňany, Mlynárce, Mlynárovce („ville de meuniers”).

À cette occasion, on peut expliquer aussi la fonction du suffixe *-ist-os* qui est évidemment commun à l’illyrien et au scythe, mais aussi au dace (Burebista). Le sens de ce suffixe est compris déjà dans le paragraphe précédent. Il correspond à la question: de qui? Il est donc l’instrument pour créer l’adjectif possessif, dans les langues slaves, c’est le fameux *-ov* et *-in*, par ex. *Kuznecov* (fils d’un forgeron), *Nikitin* (fils d’un Nikita) etc.

6. *Naristoi* (à lire -oi)

Déjà Norbert Jokl (6, 34) a cité qu’il faut vérifier si aussi quelques noms avec la terminaison *-ist-*, hors du territoire historique illyrien, sont illyriens, parmi eux aussi le nom de la tribu „germanique” *Naristoi*.

On connaît cette tribu de Ptolémée aussi sous le nom *Varistoi* et *Nuaristoi*. Les spécialistes bourgeois allemands se sont raccrochés au nom *Varistoi*, ils ont dérivé ce mot du mot avestique *vār-* „pluie” (1, 1410) et l'ont uni au nom de la rivière Regen (en all. „pluie”) qui se jette du côté gauche dans le Danube près de Regensburg. Ils voyaient la siègeant la tribu *Varistoi* (4, 281).

Hans Krahe (8, 111), se référant à W. Steinhauer, a répété des argumentations citées et s'y a identifié.

C'était — à notre avis — un avis erroné. La rivière Regen d'aujourd'hui ne s'est jamais appelée **Var*; avant la métathèse de liquides, elle s'est appelée *Alkimoennis* (cf. une ville chez Ptolémée) et après, elle s'est appelée *Ratisbona* (cf. lit. *lietus* „pluie”, celt. *abhan* „rivière”), autres noms sont possibles, mais peu vraisemblables. On doit — à notre avis — diviser le nom *Naristoi* en *N-ar-Ist-oi*. C'est clairement un nom celtique, l'*-ar-* étant une préposition signifiant „auprès de, près de”; „Ist” est un nom celtique d'origine scythe de la rivière autrichienne. *Aist* (à lire Aïste) se jettant dans le Danube aussi du côté gauche, mais en gros de 200 km plus bas que la rivière Regen; son nom est en connexion avec l'avest. *aota-* „froid” (1, 41), sanscr. *śita* (après la métathèse de liquides **ist/a*) et lett. *ves/s* „froid”. (C'est l'argument pour l'origine scythe.)

On a déjà parlé de l'initial *N-* en celtique (20, 146), on le mettait devant un nom propre commençant par une voyelle. Dans quelque dialecte celtique, on y mettait *V-* au lieu de *N-* c'est pourquoi il existait aussi le nom *Varistoi* qui n'avait rien ni avec la pluie ni avec la rivière Regen; mais on prononçait le *V-* évidemment bilabiale, il paraissait aux Celtes comme *U-*, c'est pourquoi ils mettaient au commencement du mot encore *N-* et ainsi prit l'origine la forme *Nuaristoi*.

Il faut constater que *-ist-* dans le mot *Naristoi* n'est aucun suffixe illyrien, mais un adjectif comme le fondement de tout le nom (le substantif dirigeant étant tu), c'est pourquoi le nom *Naristoi* n'est pas illyrien, mais celtique. La ressemblance est purement accidentale. La traduction du nom est „habitants de (la vallée de rivière) Aïste”.

7. Naissus (à lire -aĩ-)

Le nom de la ville *Naissus* (aujourd'hui Niš) a été, au passé, beaucoup discuté et on est venu à une série de théories. Anton Mayer (10 I, 237 et II, 81) le résume: Jokl suppose la médiation albanaise: *Naissus* = alb. *püll* „Wald” („bois”) < **pëüll*: lat. vulg. **pa(d)ule* < *palude*. Mayer rappelle que le nom *Naissus* est souvent cité comme pré-ind.-eur. ce que n'est pas sûr. J. Pokorný le dérive de *snā-* „couler” + *is*.

I. I. Russu (19, 36 et 82) considère ce nom comme thrace.

À notre avis, la chose est beaucoup plus simple: Le dictionnaire sanscrit le plus nouveau cite parmi 28 équivalents sanscrits pour l'„eau” et parmi 27 équivalents sanscrits pour la „rivière” un mot *nira-* (15, 254). De ce nom, il y a en Slovaquie, le nom de rivière et de ville *Nitra*, all. *Neutra*, *t* étant épenthétique, d'ailleurs l'*r* serait dans une position intervo-

calique. Il faut supposer qu'il s'agit, en Slovaquie, d'un nom d'origine scythe. On connaît bien aussi une forme plus ancienne du mot sanscr. *nīra-*, c'est *Nisa* à la frontière de la Pologne et de la RDA; la forme polonaise de ce nom est *Nysa*, all. *Neise* (notez l'*i* se répétant dans le nom allemand). La localisation de cette rivière élimine qu'il pourrait s'agir d'une forme illyrienne, s'est une forme scythe. Nous supposons que le sens du mot est expliqué d'une manière suffisamment convaincante.

Anton Mayer (10, I, 237) rappelle que la rivière Nišava sur laquelle Niš est situé est nommé aussi *Jerma* ce qu'il dérive du mot albanais *jerm* „rasend” („furieux, terrible”). À notre avis, c'est un avis erroné. C'est le turc *irmak* „rivière” ce que parle aussi en faveur de notre avis.

La question s'il s'agit, dans le cas de *Naissus*, d'un mot illyrien ou thrace reste ouverte pour la recherche. Ni en avestique ni en persan on n'a réussi à découvrir un mot qui aiderait de résoudre ce problème.

Pour l'anthroponyme (le nom de famille?) *Naissus*, nous supposons qu'il signifie „originaire de Naissus”.

BIBLIOGRAPHIE

1. Bartholomae, Christian *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg 1904.
2. Dauzat, Albert *Les noms des lieux*. Paris 1947.
3. Ebert, Max *Reallexikon der Vorgeschichte*. Berlin 1924 ff.
4. Feist, Sigmund *Germanen*. — In: Max Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte* IV, 273—289.
5. Holder, Alfred *Alt-celtischer Sprachschatz I—III*. Leipzig 1896—1914.
6. Jokl, Norbert *Illyrier*. — In: Max Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte* VI 1925, 33—48.
7. Kiss, Lajos *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (Dictionnaire étymologique de noms géographiques). Budapest 1978.
8. Krahe, Hans *Die Sprache der Illyrier I*. Wiesbaden 1955.
9. Kretschmer, Paul *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*. Göttingen 1896.
10. Mayer, Anton *Die Sprache der alten Illyrier I*, Wien 1957, II Wien 1959.
11. Meillet, André — Benveniste, Émile *Grammaire de Vieux-perse*, IIe éd. Paris 1931.
12. Miller, B. V. *Persidsko-russkij slovar*. Moskva 1953.
13. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* Wien, Sitzungsberichte 39.
14. Mommsen, Theodor *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin 1863 ff.
15. Mylius, Klaus *Wörterbuch Sanskrit-Deutsch*. Leipzig 1975.
16. Pauly—Wissowa, *Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*. 3. Auflage. 1894 ff.
17. Pedersen, Holger *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen I*. Göttingen 1909.
18. Pokorny, Julius *Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier*. — In: *Zeitschrift für celtische Philologie* XX 1936, 315—352, 489—522; XXI 1937, 55—166.
19. Russu, I. I. *Illirii*. București 1969.
20. Thurneysen, Rudolf *Handbuch des Alt-irischen I*. Heidelberg 1909.

JOZEF STANKO

ÉTYMOLOGIES NOUVELLES ILLYRIENNES

En autres lieux, nous écrivons que des langues connues, c'est le persan qui est le plus proche de l'illyrien. Dans cet article, nous voulons exploiter pratiquement cette notion nouvelle pour expliquer les étymologies de mots illyriens à qui personne ne s'est essayé jusqu'ici.¹

Un tel travail n'est nullement facile. À sa difficulté donne toute sa mesure la réalité qu'entre le temps où l'illyrien a été vif et le persan d'aujourd'hui (pour ses phases plus anciennes, il y a peu de matériel) se trouve le temps de 2300 jusqu'à 3000 années, le seul illyrien se développant environ 700 années.

Pour cette raison, on ne peut pas s'étonner que quelquefois au seul illyrien ont pris l'origine, de la même source (du même mot), deux-trois variantes qu'on explique parfois comme mots indépendants et il est difficile à démontrer qu'il en est autrement. C'est aussi le perse qui s'est changé pendant une période aussi longue; là de nouveau pouvaient prendre l'origine encore plus de variantes de la même base, toute nouvelle forme s'étant écartée de la forme originaire encore plus. Pour cette raison, la dispersion de sons qui se sont développés du perse originaire étant très proche de l'illyrien est extraordinairement grande, les critères discernants n'étant pas été élaborés, une grande précaution et une fréquente application des points de vue matériels sont nécessaires pour discerner (par ex. pour les anthroponymes la comparaison aux noms de famille d'aujourd'hui). Pour la comparaison, on ne peut utiliser que des consonnes, il n'est pas possible de se rendre maître de la diffusion de voyelles. Selon notre recherche par ex., la voyelle illyrienne *a* donne en persan un éventail de voyelles comprenant toutes les voyelles persanes d'aujourd'hui.

¹ Cet article sort de la liste de mots illyriens comprise dans le livre d'Anton Mayer (*Die Sprache der alten Illyrier I*, Wien 1957) qui est la plus détaillée jusqu'ici. Les mots persans sont utilisés dans la transcription russe d'après B. V. Miller (*Persidsko-russkij slovar*, Moskva 1953).

Des difficultés non médiocres sont opérées de la circonstance que le persan moderne renferme trop des mots arabes, n'entrant pas, pour nos buts, en ligne de compte (dans les temps de vie de l'illyrien, ces mots n'étant pas utilisés en perse); pour les éliminer sont nécessaires plusieurs expériences (il n'y a pas d'expédients précis) et il est difficile de décider en cas singuliers.

Pour cette raison, il est nécessaire de reviser et vérifier le présent matériel si l'on ne trouve pas, en cas particuliers, une meilleure solution, une meilleure explication.

Malgré ces circonstances, il faut s'efforcer d'examiner l'illyrien, la tâche de la science est pourtant de s'essayer toujours de nouveau à connaître son objet.

Dans ce sens et avec cette direction sont présentées les étymologies suivantes:

1. *Adiavum*, *Odiabo*, camp: pers. asjab (à lire -i-) „moulin”.
2. *Aenona*, nom de ville: pers. junani (à lire -ïou-) „grec”, alb. gég. Junán, turc Yunàn; alors „(Ville) Grecque”.
3. *Acal(i)us*, anthroponyme: pers. agel „sage”, alb. squar, magy. okos; cf. noms de famille all. Klug(e), fr. Lesage, slov. Múdry.
4. *Antigoneia*, nom de ville: v.-pers. anā „derrière” (avec un t épentétique donne anti-), alb. andaj, andej; un mot illyrien supposé gon- „eau, rivière” (du sanscr. udān- „eau”, cf. le scythe Tanais, thème Tan-); alors „(Ville) derrière la Rivière”.
5. *Antipatria*, nom de ville: anti- comme point 4; -patria du mot moy-pers. vitarg (-g épentétique comme on voit de l'infinitif vitartan „passer”) „passage, col, défilé”, alors „(Ville) derrière le Passage”.
6. *Aratus*, gr. *Arachthos*, nom de rivière: pers. asude „calme, silencieux”, magy. csendes, avest. tušn/ay- (métathèse), ind.-eur. *teus- (métath.); alors „(Rivière) Calme”.
7. *Aspalia*, anthroponyme: pers. ahval „loche”.
8. *Baezus*, anthroponyme: pers. boz „chèvre, bouc”, alb. berr, magy. balk, pruss. wosnx, sanscr. chāga; cf. noms de famille all. Bock, angl. Buck, slov. Koza, Capek, Capko.
9. *Bacuntius*, *Basuntius*, anthroponyme: pers. befānde „tisserand”, sanscr. kuvinda, pruss. tuckoris; cf. noms de famille all. Weber, slov. Tkáč, magy. Takács.
10. *Baletium*, nom de ville: pers. bālud „chêne”, alb. quarr, magy. tölgy; cf. noms de villages slov. Dubové, all. Eichendorf.
11. *Bardus*, anthroponyme: pers. baruti „cendré”, magy. szürke, sanscr. pūrusa-, lett. pelēk/s, sirm/s; cf. noms de famille all. Grau, angl. Grey, slov. Sivák.
12. *Battarios*, anthroponyme: pers. baddel „lâche, vil”, alb. hidhur, magy. hitvány; cf. nom de famille slov. Pollák (-ll- -dl-).
13. *Bedarus*, anthroponyme: pers. bejdastar „castor”; cf. anthroponyme gr. Kastor.
14. *Bolentium*, nom de station: pers. boland „haut”, alb. nalt/ë, sanscr. brhāt; cf. noms de villages all. Hochstetten, slov. Vysoká.

15. *Bora mons*, nom de monts: pers. biša „mont”, alb. big/ë, sanscr. dhara.
16. *Buteries*, nom de forteresse: pers. batel „désert”, alb. bosht/ë, magy. vad; cf. slov. Pustohrad, all. Ödenburg.
17. *Dir(r)utius*, anthroponyme: pers. gällaš „fainéant”, alb. djerradit/ë, lett. dik/s.
18. *Didius*, anthroponyme: pers. digär, dige „second, deuxième”, alb. dyt/ë; cf. lat. Secundus.
19. *Gerulata*, nom de station: pers. gerive (à lire quérivè), zonve magy. halom, slov. chlm, „colline, mont”, sancr. gir, giri; pers. locht, lut „nu”; alors „Colline Nue”.
20. *Chertobalus*, nom d'une place entre Brigetio et ad Flexum, on dit que c'est Gerulata, mais: pers. čoruk „courbe”, bär „près de”, alors „(Camp) près d'une Courbe”: d'où vient que Chertobalos n'est rien que le modèle illyrien de la traduction latine d'„ad Flexum”; „courbe”: alb. drëdh/ë, magy. fordulat; „près de”: magy. -nál, lit. prie.
21. *Caesariana*, nom d'endroit: pers. čähar-rah „croisée des chemins”, sanscr. tåra-.
22. *Camis*, gén. *Caminis*, anthroponyme: pers. tame „avare”, alb. lakmonj/es, magy. kapzsi; cf. nom de famille Skoupý.
23. *Kanina*, nom de forteresse: pers. kan „mine”, magy. bánya, slob. baňa.
24. *Cariniana*, nom de ville: pers. kårane „rivage”, magy. part; alors „(Ville) de Rivage”.
25. *Carpus*, *Carpius*, *Carpia*, anthroponymes: pers. čårg „vautour”, alb. skyfër (sk- au lieu de K-), slov. jastrab.
26. *Ciassicus*, *Ciassicianus*, anthroponymes: pers. gassab „boucher”, alb. kasáp; cf. nom de famille all. Fleischer, slov. Måsiar.
27. *Curta*, nom de ville: pers. kord „étang”, alb. gjol, magy. halastó, lit. prud/as.
28. *Landio*, gén. -onis, anthroponyme: pers. rendane „habile, adroit”; cf. nom de famille slov. Šikula (de šikovný „habile”).
29. *Lasinius*, anthroponyme: pers. risānde „fileur”.
30. *Latobici*, nom de tribu: pers. šetaban „se hâtant”, sanscr. tur- (mé-tath.) „se hâter”.
31. *Latobius*, nom d'un dieu en Norique: pers. comme point 30.
32. *Lirus*, anthroponyme: pers. risidān prés. ris „filer”, alb. tjerr „filer”, tjerr/ës „fileur”; cf. point 29.
33. *Litus*, anthroponyme: pers. luk „lent”, magy. lassú, lett. lēn/s, all. lang-sam; cf. Rhin (du scythe lēn/s).
34. *Longarus*, anthroponyme: pers. ramjar (à lire -i-) „pâtre, berger”, alb. lopår, lopčår („pâtre de vaches”), lett. gan/s; cf. noms de famille all. Hirt, slov. Pastierik, magy. Pásztor.
35. *Lonus*, anthroponyme: pers. ruin „haut, supérieur”; cf. nom de famille slov. Horniak, Horný.
36. *Matric-* (ad *Matricem*), nom de villes: pers. masezar „sablière”, lit. smilting/as (sm- au lieu d'm-).

37. *Mellitus*, anthroponyme: pers. nāhhas „meunier”, alb. mullis, magy. molnár, lit. malėj/as; cf. noms de famille all. Müller, angl. Miller, slov. Mlynár, magy. Molnár etc.
38. *Nava*, anthroponyme: v.-pers. navama- „neuvième”, alb. nënt/ë; cf. lat. Nonus.
39. *Navia*, anthroponyme: „fille de Nava”; comme point 38.
40. *Nebris*, anthroponyme: pers. nāmazi „pieux, dévot”; cf. nom de famille slov. Pobožný.
41. *Neritus*, anthroponyme: pers. nirumānd „fort”, alb. vërtýtsh/ëm, gr. errōmenos, pahl. varčānmand, tokh. wārssalts, pruss. warewingin, sanscr. nirantara; cf. noms de famille all. Stark(e), slov. Silný.
42. *Nertilla*, anthroponyme: „fille de Neritus”; cf. point 41.
43. *Passarón*, nom de ville: pers. fāchchar „potier”, alb. počár, magy. fazekas (métathèse); cf. noms de villages slov. Hrnčiarovce.
44. *Passaros*, anthroponyme: pers. fāchchar „potier”, sanscr. pithara „pot”; cf. nom de famille slov. Hrnčiar.
45. *Passienus*, anthroponyme: pers. bārāhne „nu”, alb. zhveshtur (zhv- en lieu de v-), lett. kail/s; cf. nom de famille slov. Holý.
46. *Perustae*, nom de tribu: pers. bozorg „grand, haut”. alb. mollók, magy. magas (métathèse) „haut”, sanscr. brhānt-, mahānt.
47. *Pirges*, anthroponyme: pers. piškar „dirigeant, chef”, pišva „guide”, alb. prij/ës, magy. vezető, lett. vadon/is.
48. *Panes, -entis*, anthroponyme: pers. pāndžom „cinquième”, alb. pest/ë, magy. ötödik, lit. penkt/as, lett. piekt/ais, sanscr. pancathā-; cf. lat. Quintus.
49. *Sabatýros*, anthroponyme: pers. chabbaz „boullanger”, alb. semitçi, sanscr. kāndavika; cf. noms de famille fr. Boulanger, all. Bäcker, angl. Baker, slov. Pekár.
50. *Sabbo(n)*, anthroponyme: pers. sevvom „troisième”; cf. lat. Tertius.
51. *Sabylinthos*, anthroponyme: pers. tābire „tambour”, alb. daúll/e; magy. dob, angl. drum (métathèse), lett. bang/as, sanscr. murungi.
52. *Sabyllus, Sabulus*, anthroponyme: pers. sofal „pot”, sanscr. sthāla; alors „potier”; cf. point 44.
53. *Salangon*, nom de rivière: pers. dirin „vieux, originaire” et l’illyrien supposé gon-, kon- „rivière”, cf. 4.
54. *Saldensioi*, nom de tribu: pers. hālzun „limace”, alb. golāsh, lett. gliemez/is; alors „Limaces, Lents”.
55. *Sammana*, anthroponyme: pers. tāvangār „riche”, alb. zengjín, sanscr. dhanín-; cf. nom de famille slov. Boháč, all. Reichmann.
56. *Samuntius*, anthroponyme: pers. chanande „chanteur”, alb. (gég.) kangtár, (tosque) këngëtor, magy. énekes; cf. nom de famille angl. Singer, all. Sänger, slov. Spevák.
57. *Sarius*, anthroponyme: pers. chaše „humble”; cf. nom de famille slov. Pokorný.
58. *Sasaei*, nom de tribu: pers. sāhi „svelte”.
59. *Sasaius*, anthroponyme: comme point 58.

60. *Sedatus*, nom d'un dieu celtique, mais aussi un anthroponyme: pers. seft „fort”, alb. zóti, sanscr. sudrdha.
61. *Segestica*, nom d'île: pers. ridbar „grès” et chak „sable”, alors „île sableuse”.
62. *Selino*, anthroponyme: pers. hālim „apprivoisé”, magy. szelid, cf. nom de famille slov. Krotký.
63. *Sera*, nom d'île: pers. chali „désert”, alb. (gég.) fir/ë, magy. üres, alors „île déserte”.
64. *Separi*, nom de tribu: pers. sāgil „lourd”.
65. *Serus*, anthroponyme: pers. chorus „coq”, alb. gjel, sanscr. krkavāru, lett. gail/is; cf. nom de famille slov. Kohút, all. Hahn.
66. *Sicu*, anthroponyme: pers. tāgi „pieux, dévot”; cf. nom de famille slov. Pobožný.
67. *Sibalis*, anthroponyme: pers. tābbāch „cuisinier”, alb. (gég.) gjellbās, magy. szakács, lit. virėj/as, lett. pavār/s, sanscr. paktr (métathèse); cf. nom de famille slov. Kuchár, all. Koch, angl. Cock.
68. *Sipa*, *Sippas*, anthroponyme: pers. chub „bon”, alb. mir/e (méta-thèse), lett. lab/s, sanscr. sādhu; cf. nom de famille slov. Dobřík.
69. *Sisopa*, nom de ville: pers. tālāp „ruine, perte, destruction”, alb. porropí, sanscr. āra.
70. *Scirtari*, nom de tribu: moy.-pers. stōr „cheval”, alb. kāl-ë, sanscr. turamga, lett. zirg/s, angl. horse; alors „valets de ferme”.
71. *Scirtiana*, nom de ville: moy.-pers. stōr „cheval”, alors „centre de commerce de chevaux”; alb. kal/ë „cheval”, lett. zirg/s; cf. nom de village slov. Koniarovce.
72. *Skirtioi*, nom de tribu: „chevaliers”; comme 70.
73. *Skirtios*, anthroponyme: „valet de ferme”; comme 70; cf. nom de famille all. Knecht, Knechtsberger.
74. *Spaneta*, nom de ville: avest. spaēta-, spita- „blanc”, alb. bardh/e (S- tombé), lett. balt/s; alors „(Ville) Blanche”, cf. Casablanca, Belgrad, Weissenburg.
75. *Surus*, anthroponyme: pers. tus „bouleau”, alb. (gég.) shkjp/ë (shk- en lieu de k-), lett. berz/s, sanscr. bhūrja-; cf. nom de famille Breza, Brezák.
76. *Syrmos*, anthroponyme: pers. char-ber „vivres”, alb. gjell/ë „repas”, lit. valg/is, magy. táplálék (métathèse), lett. barīb/a, alors „soutien (de famille)”.
77. *Rider*, nom de ville: pers. šarsan „château”, sanscr. hāmya.
78. *Tadius*, anthroponyme: tase „neuvième”, lett. devīt/ais; cf. lat. Nonius.
79. *Talanso*, anthroponyme: pers. deram-dar „riche”, alb. (gég.) gjāshem, lett. sulīg/s; cf. point 55.
80. *Talarus mons*, nom de mont: pers. salar „vieux”, alb. kahersh/ëm.
81. *Tarbos*, anthroponyme: pers. džallab „pâtre, commerçant de chevaux”, alb. kafshār (métath.), kullót/ës; xhambáz (métath.), skr. pašupa.

82. *Tarsatica*, nom de ville: pers. forse „embouchure (d'une rivière)”, alb. grýk/ë, magy. torkolat, lett. griva.
83. *Tato(n)*, anthroponyme: pers. šešom „sixième”, alb. gjasht/ë, magy. hatodik, lett. sest/ais, sanscr. sastha; cf. lat. Sextus.
84. *Tattaris*, anthroponyme: pers. gassal „fileur”, alb. tjërr/ës, lett. vērpēj/s.
85. *Tatusius*, anthroponyme: pers. raseh „ferme, fort”, alb. atidh/ë, magy. hatalmas, lett. stingr/s, sanscr. sákyu; cf. nom de famille all. Stark(e), slov. Silný.
86. *Tatianus*, anthroponyme: pers. tägin „téméraire”, alb. azgën, magy. bátor, sanscr. dharsáj, lett. droš/s; cf. nom de famille all. Kühn, slov. Smelý.
87. *Tediaston*, nom de ville: pers. sotorg „grand”, sanscr. stūlabhá, alors „Grande (Ville)”.
88. *Telavia*, anthroponyme: pers. tela „or”, alb. flori, lett. zelt/s, sanscr. hiranya; cf. Aurelia.
89. *Telavius*, nom de rivière: comme point 88; alors „(Rivière) d'Or”.
90. *Testo*, gén. *Testonis*, anthroponyme: pers. dust „ami”, alb. dasha-mír/ë, magy. barát, lit. draug/as, sanscr. mitrá (métath.).
91. *Times*, -entis, anthroponyme: pers. džamed „épais”, magy. tömör, lett. dumj/š, sanscr. sāndra; cf. nom de famille slov. Hustý.
92. *Timiana*, nom de forteresse: pers. saman „frontière, but”, alb. sinór, sanscr. sīmán; alors „Forteresse de Frontière”.
93. *Tituli*, nom de ville: comme 85; alors „(Ville) Fortifiée”.
94. *Tyrimmas*, anthroponyme: pers. džorab „perdrix”, lett. irbe, alb. thellëz/ë, slov. jarabica.
95. *Zaca*, anthroponyme: pers. zäg „corneille, pie, choucas”, alb. sorr/ë („corneille”), magy. csóka („choukas”); cf. noms de famille slov. Vrana, Straka.
96. *Ziraeus*, anthroponyme: pers. zare „agriculteur”, lit. narvel/is, sanscr. ilava; cf. noms de famille all. Bauer, slov. Sedliak.
97. *Zorada*, anthroponyme: pers. zärd „serin” (un oiseau); cf. noms de famille all. Zeisel, tchèque Čížek.
98. *Zosunus*, anthroponyme: pers. zāchim „gros, corpulent, gras”, alb. shishmán', skr. pūsaryá; cf. noms de famille slov. Tučný, magy. Kövér.
99. *Zunus*, anthroponyme: pers. somm „sourd”; cf. nom de famille slov. Hluchý.
100. *Sirras*, anthroponyme: pers. särradž „sellier, harnacheur”, alb. shalaxhí, lett. segliniek/s; cf. nom de famille slov. Sedlár.

ALOJZ BENAC

ILIRI U APULIJI

Apstrakt — S obzirom da je u posljednje vrijeme uglavnom odbacena panilirska teza, prema kojoj su Iliri u praistorijskom vremenu nastanjivali dobar dio srednje i sjeverne Evrope, u ovom radu se raspravlja o dosta raširenoj tezi da su Iliri od kraja II milenija bili osnovna etnička populacija u Apuliji i nekim drugim dijelovima južne Italije. O tome govore i neki antički izvori koji su ovdje citirani. Pošto je analizirao nove podatke o razvoju materijalne i duhovne kulture Japoda na balkanskom području u kasnom bronzanom i starijem željeznom dobu, autor je došao do zaključka da balkanski Japodi nisu bili u stanju da organiziraju neku masovnu seobu prema južnoj Italiji, a nema ni znakova na njihovom matičnom području da je došlo do premještanja stanovništva. Ovo tim više što nema nekih sigurnijih dokaza da su Japodi držali pod svojom vlašću dio sjeverne jadranske obale. — Liburni su tokom svoje jadranske talasokratije mogli imati određena uporišta u Apuliji, ali ni oni nisu naseljavali ovu oblast u masovnijem vidu. — Nešto je vjerovatniji etnički prodor u Apuliju sa područja Albanije, odnosno Epira, o čemu bi govorilo bogatstvo bojene keramike u južnoj Italiji (tu je i pitanje keramike Devoll tipa).

Od posljednjih decenija prošlog vijeka do danas napisan je ogroman broj rasprava, studija, monografija i djela koja se odnose na Ilire, na njihovu materijalnu i duhovnu kulturu, teritorijalnu rasprostranjenost, genezu i društvena kretanja u predrimskom vremenu. Gotovo da nema zemlje u Evropi u kojoj se neki od lingvista, arheologa ili historičara nisu bavili i ilirskom problematikom, pa je tako nastala vrlo opsežna literatura, za čije upoznavanje je danas već potreban pravi timski rad¹. Sve do drugog svjetskog rata imale su određenu prevagu panilirske teze, po kojima su Iliri u praistorijskom vremenu nastanjivali i najveći dio

¹ Relativno iscrpan pregled ove literature pružio je A. Stipčević u knjizi *Bibliographia illyrica*, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, knj. VI/2, Sarajevo 1967, i u tri Suplementa, knj. XXII/5, XLII/8, LXXXVI/12, Sarajevo 1974, 1978, 1984 (izdanja istog Centra). U većini radova koje ćemo ovdje spomenuti citirana je obilna bibliografska grada, što nas oslobađa obaveze da ponavljamo bezbrojne — i već često upotrijebljene — bibliografske jedinice.

Panonije, odnosno srednje Evrope, da bi tek u poslijeratnim decenijama ove teze doživjele dokumentovanu kritičku analizu i bile odbačene². Danas se u nauci te teze više i ne uzimaju ozbiljno u obzir. U periodu poslije drugog svjetskog rata značajno je, međutim, porastao interes za širenje Ilira prema jugu Balkana i — posebno — za njihovo zaposjedanje znatnijih dijelova Apeninskog poluostrva. Ne radi se, naravno, o nekoj južnoj varijanti panilirskih teza, ali je sigurno da su potrebna još mnoga nova istraživanja i rasprave u tom okviru kako bi se postepeno došlo do realne slike ilirskih kretanja u tom pravcu.

Teze o širenju Ilira prema južnom Balkanu, odnosno prema grčkim teritorijama, vezane su gotovo isključivo za pokušaje identifikacije nosilaca velike egejske seobe. Postavljalo se i postavlja se pitanje: da li su i koliko su u toj seobi učestvovali Iliri? Da li su oni u kompaktnoj masi i u većoj mjeri zaposjeli određene krajeve u Grčkoj?

Veliki podsticaj za rasprave o tom pitanju sa arheološke tačke gledišta dao je V. Miložić 1949. godine svojom — danas već klasičnom — studijom o dorskoj seobi u svjetlu praistorijskih nalaza³. On je u tom radu izdvojio tri osnovna vala egejske seobe od XIII do VIII vijeka pr.n.e.: prvi u XIII vijeku pr.n.e., kada je srušen mikenski svijet u Grčkoj, drugi krajem XI vijeka pr.n.e. i treći u IX vijeku pr.n.e. U prvom valu su, prema mišljenju V. Miložića, vjerovatno uzeli učešće i „Frühillyrier“ iz sjeverozapadnog Balkana i iz Srbije, drugi val je djelimično tekao i sa albanskog područja, dok bi nosioci trećeg vala ove velike i dugotrajne seobe bili Iliri iz Bosne i Makedonije⁴. Podlogu za ovakve zaključke autor je našao u dosta temeljito provedenoj analizi arheološkog materijala u raznim krajevima Grčke, kao i na prostorima sjeverno od ove zemlje. Veliku pažnju kulturi žarnih polja i samoj egejskoj seobi posvetio je W. Kimmig, koji je također Ilirima pripisao dosta značajnu ulogu u toj seobi⁵. Među jugoslavenskim stručnjacima, u rasprave oko problematike egejske seobe nešto više su se uključili M. Garašanin i Š. Batović. Dosta detaljnu analizu arheološkog materijala u srednjobalkanskom području izvršio je M. Garašanin i na osnovu toga došao do zaključka da su stanovnici koji su živjeli na Balkanu prije i u vrijeme seobe uzeli učešće u velikoj egejskoj seobi (to se djelimično odnosi i na sjeverozapadni Balkan)⁶. Š. Batović podržava u cjelini teze V. Miložića o tri vala egejske seobe, ali su za njega samo u trećem valu (X/IX vijek pr.n.e.) Iliri uzeli vrlo aktivno učešće. Prva dva vala su, s druge strane, već počela uticati

² Podaci o panilirskim teorijama se mogu naći u publikaciji „Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba“, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, knj. IV/1, Sarajevo 1964. Izvjestan istorijski osvrt na razvoj ilirologije, pa i panilirskih teza, dao je B. Čović u studiji *Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte, Ethnogenese europäischer Völker*, Stuttgart—New-York 1986.

³ V. Miložić, *Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde*, Archäol. Anzeiger 63/64 Berlin 1948/49, 12 sq.

⁴ Ibid., 35.

⁵ W. Kimmig, *Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur*, Studien aus Alteuropa, Teil I, Köln 1964, 220 ff; isti, *Die Urnenfelderkultur in Baden*, Röm.-Germ. Forschungen 14, 1940, 129 sq.

⁶ M. Garašanin, *Arheološki prilozi problemu velike egejske seobe*, Diadora II, Zadar, 1962, 117—134.

na kretanja u istočnom jadranskom prostoru i na premještanje ovdašnjeg stanovništva na italijansko kopno⁷. Kod pomenutih autora citiran je i izuzetno velik broj bibliografskih jedinica koje se odnose na navedenu problematiku.

Autor ovog priloga je 1967. godine objavio rad u kojem je iznio svoje stanovište o problemu učešća Ilira u egejskoj seobi⁸. Na osnovu usporedbe pogrebnog ritusa na centralnom ilirskom području prema tom ritusu kod nosilaca egejske seobe, te na osnovu analize keramičkih nalaza na ilirskom području, odgovarajućih nalaza na pravcu kretanja nosilaca kulture žarnih polja i u južnim dijelovima Balkana, došao je do zaključka da je teško govoriti o bilo kakvom masovnijem učešću neke ilirske populacije u egejskoj seobi. U tom vremenu nije ni postojala neka kompaktnija kulturna i „etnička” cjelina na područjima koja se pripisuju Ilirima, cjelina koja bi mogla da organizuje tako zamašan migracioni pokret. To, naravno, ne znači da nije bilo određene cirkulacije metalnih i nekih drugih izrađevina između sjeverozapadnog i južnog Balkana⁹, a takav materijal (često u pojedinačnim primjercima) naveo je pomenute i druge autore da Ilirima pripišu manju ili veću ulogu u egejskoj seobi.

Pošto je ova rasprava posvećena Ilirima u Italiji, prethodne napomene su samo prilog konstataciji da je poslije drugog svjetskog rata znatno porastao interes naučnika za moguće kretanje ilirskih populacija prema jugu i zapadu.

Kada je riječ o prisustvu ilirskih populacija na Apeninskom poluostrvu, srećemo se sa sasvim drugačijom situacijom nego što je ona koja se odnosi na proučavanje ilirskog prisustva u Panoniji i srednjoj Evropi. Ovdje se, naime, moraju uzeti u obzir i pisani izvori antičkih autora o naseljavanju Ilira u istočnim dijelovima Italije. Radi se uglavnom o legendama i o tradiciji kod raznih plemenskih zajednica na jadranskoj strani poluostrva koje su zabilježili kasniji antički pisci, a suština je, zapravo, u otkrivanju historijske istine u tako zapisanim vijestima.

U jednom od svojih novijih radova R. Katičić je naveo glavne antičke autore i njihove zapise o ilirskim populacijama na tlu Italije¹⁰. Iz njegovog repertoara navešću četiri primjera:

— Logograf Hekatej iz Mileta (oko 500. pr.n.e.), prema navodima kod Stefana Bizantinca, označio je homonimiju italjskih Japiga i balkanskih Japoda: *Ιαπυγία, δύο πόλεις, μία ἐν τῇ Ἰταλίᾳ καὶ ἑτέρα ἐν τῇ Ἰλλυριοῖδι*.

— Paul Diacre — prema vijesti Verriusa Flaccusa — piše pod pojmom Daunia da je ovo ime poteklo „a Dauno, Illyricae gentis claro viro qui eam propter domesticam seditionem excedens patria occupavit”.

⁷ Š. Batović, *Iz ranog željeznog doba Liburnije*, Diadora I, Zadar 1960; isti, *Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro*, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976, posebno 17—18, 25, 28, 30 (u daljem tekstu *Le relazioni culturali*).

⁸ A. Benac, *O učešću Ilira u egejskoj seobi*, Arheološki radovi i rasprave Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti IV—V, Zagreb 1967, 319 sq.

⁹ Ibid., 333—334.

¹⁰ R. Katičić, *Illyro-Apenninica*, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976, 177—179.

— Plinije Stariji (Hist. nat. 3, 102), među ostalim, piše i sljedeće: „Brundisio conterminus Poediculorum ager novem adulescentes totidemque virgines ab Illyriis XII populos genuere”.

— Kod Festusa (p. 222. ed. Müller) može se citati i ovo: „Peligni ex Ilirico orti, inde enim profesti ductu Volsimi regis, cui cognomen fuit Lucullo, partem Italiae occupaverunt, huius fuerunt nepotes Pacinus, a quo Pacinates, et Pelicus, a quo Peligni.”

I još jedan primjer koji se uklapa u ovu seriju:

— Prema legendarnoj tradiciji koju je zapisao kasniji mitograf Antonino Liberale (XXXVII), argivski kralj Diomed se, po završetku trojanskog rata i raznih lutanja, ustalio u Apuliji gdje je uz pomoć Dauna, kralja Dauna, barbarskog ilirskog plemena, pobijedio kraljevstvo Mesapa¹¹.

Kao što se vidi, Japigia u Apuliji se dovodi u vezu sa balkanskim Ilirima, a znatan broj arheologa, odnosno historičara smatra da su balkanski Japodi u suštini naselili jedan dio južne Italije koji se nazvao po njihovom imenu. I drugo, veći broj vijesti iz antičkih izvora govori o tome da su Dauni u Apuliji bili po svom porijeklu Iliri. U oba slučaja radilo bi se o masovnom naseljavanju ovog dijela istočne Italije od strane ilirskih plemena, što je i navelo jedan broj arheologa-praistoričara da ove mitografske zabilješke potkrijepe arheološkim nalazima sa obje strane Jadrana. Pretpostavljene seobe Ilira bi se, po mišljenju arheologa, odvijale u vrijeme velike egejske seobe, čiji su sukcesivni valovi iz Podunavlja i prouzrokovali pomjeranje stanovništva sa istočne na zapadnu stranu Jadrana. Tako bi i Peligni stigli do srednje Italije.

U suprotnosti sa ovakvim vijestima i pogledima stoji mitološka zabilješka kod Apijana, u kojoj se objašnjava rodoslovlje Ilira, Kelta i Gala. Sinovi Polifema i Galateje, Kelt, Ilirij i Galo — prema toj zabilješci — napustili su svoju domovinu Siciliju i zavladaali plemenima koja su po njima i dobila odgovarajuća imena (Appian. Hist. Rom. III, 2). Ovdje se, dakle, nagovještava seoba sa zapadnog prema istočnom dijelu Jadrana, jer Polifemov sin Ilirij ne bi mogao sam da savlada neka plemena na Balkanu nego bi morao imati uza se neku veću družinu. Radilo bi se, dakle, o seobi. Uz sve to, ovakvo legendarno izvođenje rodoslovlja izrazito nas podsjeća na rodoslov italjskih plemena Pecinata i Peligna, izveden u Festusovoj zabilješci. Nije li to samo uklapanje u rodoslovske modele antičkog svijeta, bazirane na određenim mitološkim tradicijama i dopunjene vlastitim mitološkim kombinacijama?

Mnogo drugačiju sliku o rodoslovlju nekih apuljskih plemena dobivamo iz Herodotovih mitoloških rekonstrukcija. Otac grčke historije je, među ostalim, zapisao da je kretska kralj Minoj, tražeći Dedala na Siciniji, poginuo tamo nasilnom smrću. Poslije toga, na podsticaj nekog od bogova, Krećani su doplovili sa velikom flotom do Sicinije i pet godina opsjedali grad Camico. Pritisnuti glađu, napustili su ovu opsadu i poslije duže plovidbe prispjeli do japigijske obale. Ovdje im je bura razbila brodove i pošto se nisu više mogli vratiti na Kretu, osnovali su grad po

¹¹ Vidi isti zapis kod: R. Peroni, *Acheologia della Puglia preistorica*, Roma 1967, De Luca Ed., 115 (u daljem tekstu *Puglia*).

imenu Hyria, zadržali se na ovom tlu i nazvali se Japigi Messapi (Herodot, VII, 170).

Slijedeći ovaj mitografski smjer, spomenimo da je na drugom mjestu zabilježeno kako je Peucetima dao njihovo ime Arkadanin Peucezio (Dionisije Halikarnaški I, 11, 1—3) pa se tako njihovo rodoslovlje opet kreće prema drugoj strani od one ilirske. Itd., itd.

R. Peroni, koji je komentarisao ovakve mitografske vijesti, izričito naglašava da u Apuliji nema arheoloških dokaza o tome da su pripadnici kretskega plemena došli i da su se naselili u toj pokrajini tokom XIII vijeka pr.n.e.¹². Neke keramičke i metalne izrađevine, posebno mačevi upućuju — to moramo ovdje napomenuti — na veze sa mikenskim svijetom, ali je to bila očito posljedica komercijalnih i sličnih veza. Istu interpretaciju znatnog broja mikenskih nalaza u Dauniji (Coppa Nevigata i dr.), pa i u čitavoj Apuliji, izrazila je i F. Tinè-Bertocchi, kada kaže da bi se ovakvi mikenski nalazi teško mogli pripisati nekoj kolonizaciji; oni su daleko više svjedoci trgovačkih veza Apulije sa istočnim Mediteranom¹³. Po Herodotovoju vijesti bi, inače, izlazilo da su nazivi Japigia i Messapia došli iz istočnog Mediterana, i to u vrijeme prije egejske seobe. P. L. Zambotti, čini se s punim pravom, izražava uvjerenje da *Ἰαπυγες* i *Μεσσηπιοί* ne bi trebalo da predstavljaju anti-tetične pojmove. Ona se pri tome oslanja na Strabonovo tumačenje da je etnonim Mesapi u suštini grčko ime za Japige¹⁴.

U već spomenutom radu, R. Katičić je predočio i jedan niz lingvističkih paralela u toponomastici i onomastici između Apulije i istočne jadranske obale. Tako se glavni grad Daunaca Apri dovodi u lingvističku vezu sa mjestom Arupium kod Japoda, grad Acherontia bi imao paralele u epirskom imenu rijeke Acheron, apulsko pleme Genusini bi se lingvistički vezalo sa imenom rijeke Genusus kod Epidamna, italjski Calabri za dardanske *Γαλάριοι* itd.¹⁵ Slične konkordanse se zapažaju i u okviru onomastičkih primjera, ali je vrlo značajno da se te konkordanse odnose prvenstveno na analogije iz centralnog dijela Dalmacije, a ne na one iz priobalnog područja istočnog Jadrana¹⁶. Poznato je, međutim, da Delmati iz centralne Dalmacije nisu nikad spominjani kao imigranti u Italiji! Velik broj toponomastičkih konkordansi između Apulije, Brutije i Lukanije, s jedne, i područja Liburna sa Balkana, s druge strane, naveo je i M. Suić u svom radu o odnosu Liburnije i Picenuma¹⁷.

Treba li spominjati da su se imena nekih dijelova Apulije, kao i imena i razmještaj tamošnjih plemenskih zajednica, tokom vremena mijenjali? Već smo naveli mogućnost istovetnosti naziva Japigia i Messapia za jedan dio Apulije. Po jednoj drugoj verziji je, posredstvom istih Kre-

¹² R. Peroni, *Puglia*, 102.

¹³ F. Tinè — Bertocchi, *Formazione della civiltà daunia dal V al VI secolo a. C.*, *Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia*, Firenze 1975, 272.

¹⁴ P. Laviosa Zambotti, *I Balcani e l'Italia nella preistoria*, Como 1954, 431.

¹⁵ R. Katičić, *Illyro-Apenninica*, I. c. 181.

¹⁶ Ibid., 181—182.

¹⁷ M. Suić, *Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba*, VAHD LV, Split 1953, 72 (u daljem tekstu Liburnija i Picenum).

ćana, Salentinsko poluostrvo mjesto imena Peucezia dobilo ime Messapia¹⁸ i sl. Svakako je u ovom pogledu instruktivan pogled na *Veliki historijski atlas*, objavljen u Münchenu 1972. godine, u kojem se susreću sljedeći podaci: oko 500. god. pr.n.e. u Apuliji su prisutni samo Iapyger i Messapier (karta 33), oko 264. god. pr.n.e. u Apuliji su smješteni Apuli, nešto južnije Peuceti, a u peti apeninske čizme Sallentini (karta 30), dok se u vrijeme Augusta na mjestu Apula pojavljuju Dauni, Poediculi su zauzeli dio prostora Peuceta, Sallentini su na istom mjestu ali zajedno sa Messapier¹⁹. Očito je da priređivači ovog *Atlasa* nisu bili uopće sigurni kako da situiraju pojedine plemenske zajednice u Apuliji, pa su ih sukcesivno raspoređivali na ovom prostoru.

A sada i nekoliko podataka o tome šta misle arheolozi o prisustvu Ilira u Apuliji, odnosno o njihovom masovnom premještanju preko Jadrana:

— A. Mayer ne sumnja u to da su Japodi stigli u Apuliju iz Iliride i kaže: „In Italia inferiore enim Iapyges, gentem Illyricam, iam antiquissimi rerum scriptores Graeci noverunt, res e terra effossae vero eos iam circa annum 1000. a.Chr.n.eo venisse demonstrant, sed paulatim evaluit nomen Messapiorum, postquam bellis contra Tarentum gestis ad claritudinem pervenerunt²⁰.” On, dakle, i prema arheološkim nalazima, vidi Japode u Apuliji oko 1000. god. pr.n.e., a u isto vrijeme objašnjava i odnose Japoda i Mesapa. Koliki značaj A. Mayer pridaje balkanskim Japodima, može se zaključiti i iz njegove konstatacije da su Japodi imali svoje kolonije i u Picenumu — „Iapodes colonias etiam in Picenum deduxerunt (Iapuzkum numen, tabulae Iguvinae VIIa)”²¹. Ovaj podatak iz Iguvinskih tablica, koji govori o potrebi udaljavanja stranaca prije početka žrtava postao je u neku ruku krunski dokaz o prodoru Japoda i u pozadinu Picenuma, odnosno u Umbriju²².

— M. Suić smatra da su krajem II milenija pr.n.e. masovni migracioni valovi balkanskog stanovništva zapljusnuli suprotnu jadransku obalu. „Dominantan faktor u tom kretanju, bez sumnje *morskim putem*, predstavljale su ilirske skupine: Iapyga, Salentinaca, Peuceza, Dauna, Peligna, Liburna i dr...”²³

— Slično misli i Š. Batović. Tokom treće panonsko-balkanske-egejske seobe u X/IX vijeku pr.n.e. Iliri su, prema njegovoj ocjeni, masovno prešli na zapadnu jadransku obalu i tom prilikom zapljusnuli centralnu i čitavu južnu Italiju. U toj seobi učestvovala su mnoga ilirska plemena (Plin. St. Nat. Hist. III, 102; S. P. Festus, De verb. sign. 1913, 248)²⁴. Prešla su, zapravo, na drugu obalu sva poznata plemena u Apuliji.

¹⁸ R. Peroni, *Puglia*, 102.

¹⁹ *Grosser Historischer Weltatlas*, I Teil, München 1972.

²⁰ A. Mayer, *De Iapodibus, populo Illyrico Celtis commixto*, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, 192.

²¹ Ibid., 193.

²² Vidi: R. Katičić, *Illyro-Appenninica*, 179.

²³ M. Suić, *Liburnija i Picenum*, 71.

²⁴ Š. Batović, *Le relazioni culturali*, 17, 28 (U ovom radu Š. Batović je naveo i čitav niz stručnjaka koji su se bavili odnosom dvaju jadranskih obala: G. v. Merhart, K. Kromer, R. Pittioni, J. Alexander, S. Gabrovec, M. Suić, K. Kilian, A. F. Harding, H. Hencken — ibid. 11—12).

— Koristeći se podacima C. Plinii Secundi i Sexti Pompei Festi, A. Stipčević uopće ne sumnja da su Japygi bili balkanski Japodi, a u južnoj Italiji ilirsko porijeklo pripisuje Mesapima, Salentinima, Dardima i dr.²⁵ On doslovno kaže da „nije sporno da su Iliri od kraja bronzanog doba i u toku cijelog željeznog doba bili prisutni bilo kao stalni naseljenici bilo pak kao povremeni gosti (trgovci, ratnici, gusari) u mnogim dijelovima Italije.“²⁶

— M. Pallotino je smjestio hronološki dolazak Ilira u Apuliju i pobjedu Siculo u Siciliji u vrijeme prelaza XII/XI pr. n. e.²⁷ To je nešto raniji datum od onoga koji je postavio u svojoj shemi Š. Batović, koji smatra da su odnosi sa Italijom bili naročito intenzivni u XI i X stoljeću pr. n. e.²⁸

— Govoreći o nekim nalazima sa područja Salapia, F. Tinè-Bertocchi je sklona hipotezi da je istočni Jadran područje odakle je proizišla populacija koja je kolonizirala Apuliju na početku I milenije pr. n. e. Bila bi to liburnska kolonizacija.²⁹

To su gledišta nekih arheologa koja se odnose na teze o premještanju stanovništva sjeverozapadnih balkanskih dijelova prema Apuliji. Ovdje su, međutim, od interesa i ona mišljenja arheologa koja uzimaju u obzir južna ilirska područja, odnosno područja u današnjoj Albaniji, iz kojih bi kretali valovi doseljenika. Pri tome se naravno, uzima u obzir bojena keramika i njeni nosioci.

Tako, npr., Zh. Andrea naglašava da je bojena keramika u bronzanom i željeznom dobu najraširenija u Albaniji, a posebno u dolini rijeke Devoll i Vjose. Ta keramika se javlja na ovom prostoru u vremenu XV—XII vijeka pr. n. e. (kasna bronza), da bi najveći zamah razvoja dosegla u ranom željeznom dobu (XII—IX vijek pr. n. e.). Kako je ta bojena keramika stratigrafski najbolje dokumentovana u dolini Devoll, ova autorica smatra da je ona i porijeklom sa ovog područja i da joj više odgovara ime „ceramica dipinta devolliana“ nego neki drugi nazivi³⁰. Takvo rješenje zauzima i F. Prendi. Prema njegovoj ocjeni, u prvo vrijeme je bio općenito prihvaćen termin „keramika tipa Bubusti“, ali je sada adekvatniji naziv „céramique dévollienne“, jer je ona u dolini Devoll starija nego u Makedoniji, Epiru i južnoj Italiji³¹. Zh. Andrea se oslanja i na istraživanja K. Kiliana, koji smatra da su geometrijski motivi mikenskog ili grčkog karaktera, pa i oni sa keramike kulture „protovillanova“ strani u južnoj Italiji³² i da odnosi Apulija —

²⁵ A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb 1974, 32—33.

²⁶ Ibid., 34.

²⁷ M. Pallotino, *Cronologia dell'età del bronzo finale e dell'età del ferro*, Studi Etruschi XXVIII, Serie II, Firenze 1960, 46.

²⁸ Š. Batović, *Kasno bronzano doba dalmatske kulturne skupine*, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo 1983, 371.

²⁹ F. Tinè-Bertocchi, l. c., 284.

³⁰ Zh. Andrea, *I contati fra l'Albania del sud e l'Italia meridionale durante il primo ferro*, Civiltà preistoriche e protoistoriche della Daunia, Firenze 1975, 348—351.

³¹ F. Prendi, *Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie*, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976, 158.

³² K. Kilian, *Zur mattbemalten Keramik der Ausgehenden Bronzezeit und der Früheisenzeit aus Albanien*, Archäologisches Korrespondenzblatt, Heft 2, 1972, 115—122.

Albanija/Epir proizlaze iz jedne kolonizacije Apulije sa te balkanske strane.³³

Dosta slično mišljenje izražavaju i neki jugoslovenski naučnici. S. Batović izričito navodi da su u vremenu treće egejske seobe iz Albanije (iz zapadne Makedonije) preneseni u Apuliju elementi ilirske slikane keramike, koja je imala vrlo značajan udio u pojavi protogeometrijske i geometrijske apulske keramike³⁴. Po njegovom shvatanju, južni Iliri su ostvarili, u određenom vremenu, jak uticaj u južnoj Italiji, dok su njihovi uticaji u Dauniji, ipak, relativno slabi³⁵. M. Garašanin pretpostavlja da porijeklo bojene keramike u Makedoniji na prelazu iz bronzanog u željezno doba treba tražiti u Albaniji (tip Tren keramike), a da je u isto vrijeme otpočeo i jak uticaj južnoalbanske slikane keramike na oinotrijsko-geometrijsku keramiku u južnoj Italiji³⁶. B. Čović prihvata mišljenje K. Kiliana da je bojena keramika (mattbemalter Keramik) južne Italije zavisna od keramike tipa Devoll iz južnobalkanskih područja i zaključuje da su tek početkom željeznog doba preduzete migracije koje su imale za posljedicu formiranje historijski posvjedočenih ilirskih plemena u južnoj Italiji³⁷. On, kako se čini, računa na migracije iz južnih ilirskih krajeva.

Na ovom mjestu svakako zaslužuje pažnju i razmatranje Z. Marića o panonskim kulturnim i etničkim elementima u južnoj Italiji. Ovaj autor uvažava konstataciju E. Patek da su neke forme protovilanovskih urni prispjele u Italiju iz zapadne Panonije, i to ne samo trgovačkim putem nego i miroljubivom imigracijom pojedinih „etničkih” grupa iz panonskog prostora³⁸. Na toj osnovi Z. Marić gradi i hipotezu da su neki ljudi, odnosno neke grupe iz zapadne Panonije mogle stići i u južnu Italiju, pa su donijele sa sobom turbanske zdjele u samu Dauniju. Ipak, sam autor se na kraju ograduje konstatacijom da problem prisustva Panonaca u južnoj Italiji ostaje otvoren³⁹. Doduše, i S. Batović uz put spominje da su nosioci drugog vala egejske (panonsko-balkanske) seobe došli u Italiju i prešli preko poluostrva sve do Sicilije i Lipara. Bilo bi to u vrijeme protovilanovske kulture u Italiji⁴⁰. Ova konstatacija samo podupire hipotezu Z. Marića.

Svi oni koji su, sa arheološke tačke gledišta, proučavali odnose južne Italije sa srednjim i sjevernim dijelom istočne jadranske obale u kasnom bronzanom i starijem željeznom dobu oslanjali su se uglavnom na metalne proizvode. Tek iza toga uzimani su u obzir kult mrtvih i tip naselja.

³³ K. Kilian, *L'età del ferro nella Daunia*, Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia, Firenze 1975, 423.

³⁴ S. Batović, *Le relazioni culturali*, 44.

³⁵ S. Batović, *Le relazioni tra la Daunia e la sponda orientale dell' Adriatico nell' età del ferro*, Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia, Firenze 1975, 242 (u daljem tekstu *Le relazioni tra la Daunia*).

³⁶ M. Garašanin, *Razvijeno bronzano doba i prelazni period (gvozdeno doba I)* Makedonije, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo 1983, 796.

³⁷ B. Čović, *Die Ethnogenese der Illyrier*, 1. c., 70.

³⁸ E. Patek, *Die Siedlung und das Gräberfeld von Neszmély*, Acta Acad. Hung. 13, Budapest 1961, 68.

³⁹ Z. Marić, *Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia*, Firenze 1975, Discussione, 356.

⁴⁰ S. Batović, *Le relazioni culturali*, 20.

Najviše statističkih podataka o rasprostranjenosti pojedinih tipova metalnih izrađevina na obje strane Jadrana pružio je u precizno načinjenim i preglednim kartama Š. Batović. On je označio tri osnovna kompleksa u željeznom dobu Jadrana: gornji Jadran (istarska i venetska kultura), srednji Jadran (liburnska, dalmatska i picenska kultura) i donji Jadran (južnodalmatska, Mati, Devolll kultura i apulska oblast)⁴¹. Sa geografske tačke gledišta, ovo je sasvim normalna podjela. Italijanski arheolozi su također došli do ovakve podjele. Naravno, slične kulturne podjele na Jadranu se mogu primijeniti i na kasno bronzano doba. Ovdje je od posebnog interesa rasprostranjenost lučnih fibula sa dva odebljanja na luku. Prema podacima kod Š. Batovića, takve fibule su zabilježene na liburnskom (sve do Istre) i dalmatskom području, prema istoku i jugu idu do Makedonije i Grčke (do Soluna), a u Italiji su pojedinačno nađene sve do južne Sicilije Pantalica II)⁴². Daleko najbrojnije su zastupljene na liburnskom i dalmatskom prostoru, pa je sasvim vjerovatno da njihovu genezu treba tražiti na tim područjima. I tu ne bi bilo nekih nesporazuma. Međutim, velika raširenost ovog tipa fabula prema istoku i jugu Balkana i prema velikom dijelu Italije ne daje mogućnost da se ta pojava dovede u vezu sa nekom sveopćom migracijom pripadnika navedenih plemenskih zajednica sa Balkana. Daleko je vjerovatnije da je ova moda raširena lančanim dodirima pojedinih zajednica, zatim trgovinom i razmjenom dobara. Istim tim putem lučne fibule sa dva odebljanja na luku su stigle i do Apulije, bez obzira da li se radilo samo o modelu ili o prodaji većeg broja primjeraka. Nešto slično bi se moglo reći i o spiralno-naočarastim fibulama, koje su notirane u mnogim krajevima sjeverozapadnog Balkana, u Picenumu, pa i južnoj Italiji⁴³. Sasvim je moguće da je i ovaj tip nastao negdje na prostoru sjeverozapadnog Balkana i da se onda širio sličnim putevima. S druge strane, zmijolike fibule su vjerovatno raširene obrnutim pravcem, od zapada prema istoku, od Italije prema Balkanu i sl. Drugi metalni proizvodi, kao što su mačevi, privjesci, igle ne uzimaju se toliko u obzir kod raznih migracionih konstrukcija, prema kojima bi Apulija u vremenu od XII do IX vijeka pr. n. e. bila naseljena raznim populacionim grupama sa Balkana.

Sljedeći fenomen na kojem se baziraju teze o migracijama balkanskih populacija u južnu Italiju je ritus sahranjivanja pokojnika. Još u XIII vijeku pr. n. e. u Apuliji počinje sahranjivanje u kamenim tumulima, što bi trebalo biti jasan balkansko-ilirski elemenat (posebno kolektivne sahrane pod tumulima, u jamama i u koncentričnom rasporedu)⁴⁴. Još veći značaj se daje sahranjivanju djece do jedne godine starosti u keramičkim posudama (enchytrismoj), konstatovanom na području Liburna i u južnoj Italiji od VIII do IV vijeka pr. n. e.⁴⁵. Paralelno sa navedenim fenomenom i u istom smislu, uzima se u obzir i sve prisutniji običaj utvrđivanja naselja (gradinski sistem!) u južnoj Ita-

⁴¹ Š. Batović, *Le relazioni culturali*, 13.

⁴² Ibid., Karta 1.

⁴³ Ibid., Karta 4.

⁴⁴ Ibid., 18.

⁴⁵ Ibid., 32. Vidi i E. De Juliis, *Il Bronzo finale nella Puglia settentrionale*, Atti della XXI Riunione scientifica (Il Bronzo finale in Italia), Firenze 1975, 523.

liji, što bi također bila posljedica dolaska novog stanovništva sa Balkana⁴⁶.

Ovdje se, bez sumnje, postavljaju dva pitanja: a) kako stoji stvar sa keramičkim paralelama i b) kakvi su odnosi sa odgovarajućim kulturnim kompleksima na tlu Italije?

a) Ukoliko je keramička proizvodnja jedan od glavnih pokazatelja „etničkog” identiteta, ostaje nejasno zašto dosada nije izvršena preciznija tipološka usporedba keramičke robe XIII—IX vijeka pr. n. e. iz sjevernih balkanskih krajeva sa onim iz južne Italije. No, već i površan pogled na ovu proizvodnju pokazuje da se ovdje ne može govoriti o nekoj sličnosti, a pogotovo o bilo kakvoj identičnosti. Poznato je, npr., da se u Apuliji sreću zdjele i šolje sa stubastim i sličnim drškama koje nadvisuju obod u vremenu kasnog bronzanog doba (Bronzo recente ili subappenninico)⁴⁷. Takva keramička roba sreće se i u pozadini istočnog Jadrana, ali u ranom bronzanom dobu⁴⁸. U kasnoj bronzi na tlu Apulije se paralelno sa prethodno spomenutom keramičkom robom sreće i keramika mikenskog ili submikenskog faciesa, zatim jedan subapeninski keramički tip (ceramica subappenninica), a na samom kraju bronzanog doba (l'età del Bronzo finale, XII—XI vijek pr. n. e.) i keramika poznata pod imenom „ceramica protogeometrica japigia”⁴⁹. Konačno, u željeznom dobu Apulija je pozornica velike raširenosti keramike poznate pod imenom „geometrico japigio”. Uz sve to treba spomenuti nalaze vaza tipa „ceramica protovillanoviana” (nastale, možda, pod uplivom panonskih keramičkih tipova), pa i originalne robe grčke provenijencije⁵⁰. Sasvim je drugačija situacija na japodskoj teritoriji.

Sjeverni dijelovi istočnog Jadrana su u vremenu od VIII do V vijeka pr. n. e. bili preplavljeni raznim tipovima apulske keramike (geometrico japigio i dr.). Nalazi te keramike su naročito česti na prostoru od rijeke Krke do Trsta, a zatim na teritoriji Slovenije i u krajevima sve do rijeke Kupe⁵¹. Prisustvo te keramike na pomenutim područjima tumači se redovno kao posljedica liburnske talasokratije; apulska roba je uvezena na Balkan od strane liburnskih moreplovaca i trgovaca. Čini se da je to i jedino moguće objašnjenje.

b) Kao što je rečeno, mnogi lingvisti i arheolozi tvrde da je Apulija krajem drugog milenija ili na prelazu iz drugog u prvi milenij stare ere bila naseljena ilirskim populacionim grupama sa Balkana. Postavlja se pitanje: šta je bilo sa indigenim stanovništvom koje je naseljavalo ovaj dio južne Italije u prethodnom vremenu? Zar je moglo jednostavno nestati ili su doseljenici upali u neki prazan prostor? Bila bi to jedinstvena pojava u kasnijoj praistoriji mediteranskih oblasti.

Sasvim je jasno da su Daunija i drugi krajevi u Apuliji tokom bronzanog doba živjeli u sferi apeninske i subapeninske, a zatim u sferi

⁴⁶ E. De Juliis, *ibid.*, 527 i drugi.

⁴⁷ R. Peroni, *Puglia*, fig. 25 (2,3,5,7).

⁴⁸ Vidi napr. B. Čović, *Rano bronzano doba istočne Hercegovine i zapadne Crne Gore*, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo 1983, Sl. 12.

⁴⁹ R. Peroni, *Puglia*, 112, 119.

⁵⁰ *Ibid.*, 122. Vidi i: W. Taylour, *Mycenean Pottery in Italy and Adjacent Areas*, Cambridge 1958; M. Mayer, *Die Keramik des vorgriechischen Apulien*, Mitteil. d. Deutschen Archäol. Instituts, Röm. Abt. XXIII, 1908.

⁵¹ S. Batović, *Le relazioni culturali*, Karta 5 (str. 45).

protovilanovske kulture⁵², uzimajući, naravno, u obzir lokalni razvoj u pojedinim etapama. Iako je stočarska aktivnost bila osnovna ekonomska grana apeninske civilizacije (kako to tvrdi S. M. Puglisi⁵³), geografski uslovi u Dauniji i nekim drugim dijelovima jugozapadne Italije su svakako bili pogodni i za poljoprivrednu proizvodnju. S obzirom na ovu okolnost, teško je povjerovati da se kompletno stanovništvo nekuda povuklo u pomenutom vremenu ili da se — bez ostatka — utopilo u masi imigranata. Zbog toga je od izuzetne važnosti proučavanje kontinuiteta i diskontinuiteta stanovništva u Apuliji za vrijeme kasne bronzne i početka željeznog doba. Prema mnogim podacima iz arheološke literature Italije ne može se nikako govoriti o bilo kakvom potpunijem diskontinuitetu u tom vremenu.

U cjelokupnoj problematici kulturnih i etničkih odnosa Apulije i sjeverozapadnog Balkana u kasnom bronzanom i starijem željeznom dobu, u prvom planu stoje tri osnovna pitanja: 1) da li su Japodi sa Balkana naselili dijelove Apulije; 2) kakav je uticaj imala liburnska talasokratija od VIII—V vijeka pr. n. e. na etnokulturnu situaciju u Apuliji i 3) kakva je bila uloga južnih ilirskih grupa u etnokulturnim kretanjima na tlu Apulije? Svako od tih pitanja zahtijeva poseban tretman, ali se problemi u mnogim slučajevima međusobno i prepliću.

1 — Da bi Japodi stigli morskim putem do južne Italije, morali bi da drže i neke dijelove morske obale. Primarna sjedišta ove plemenske zajednice (ili saveza plemena) bila su u unutrašnjosti, prvenstveno u Lici, u dolini rijeke Une i u dijelu Slovenije. Međutim, gotovo svi autori koji su se bavili ovim pitanjem naginju mišljenju da su Japodi duže vremena držali i dio obale na samom sjeveru ovog mora. Tako A. Mayer doslovno kaže: „Quae cum ita sint, dubitari non potest, quin Iapodes olim imperium maris Hadriatici tenuerunt; quod vero fieri non potuit, nisi oram Illyriae maritimam possedissent”⁵⁴. Kada L. Zambotti kaže da su Japodi iz gornjeg Jadrana prodrli u Apuliju u dobu starijem od pomorske suprematije Liburna⁵⁵, jasno je da ona misli na prethodnu pomorsku suprematiju Japoda i držanje dijela sjeverne obale sa njihove strane. U nekoliko svojih radova pitanjem liburnske i japodske obale bavio se M. Kozličić, koji je, inače, odličan poznavalac istočne strane Jadrana. On svoja razmatranja na jednom mjestu zaključuje jasnom konstatacijom da je japodska prisutnost u podvelebitskom kanalu do IV vijeka pr. n. e. više nego evidentna⁵⁶. Zašto do IV vijeka? U to vrijeme su, po njegovoj ocjeni, Kelti prodrli na teritoriju Japoda, prisilili ih da se povuku sa obale (odnosno sa riječko-senjskog trakta), da bi taj dio njihove obale zauzeli Liburni. Svakako je zanimljivo da M. Kozličić donosi i dva crteža lađe sa japodske teritorije, za koje, ipak, tvrdi da predstavljaju riječne kanue, a nikako neke objekte za plovid-

⁵² S. M. Puglisi, *L'età del Bronzo nella Daunia*, Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia, Firenze 1975.

⁵³ Ibid., 232.

⁵⁴ A. Mayer, l. c. 193.

⁵⁵ L. Zambotti, l. c., 434.

⁵⁶ M. Kozličić, *O problemu japodske prisutnosti u primorju istočnog Jadrana*, Arheološka problematika zapadne Bosne, Sarajevo 1983, 117 (sa odgovarajućom literaturom).

bu morem⁵⁷. U svojim razmatranjima se ovaj autor oslanja i na radove M. Suića i A. Glavičića. Prvi od njih iznosi mišljenje da su Japodi u protohistoriji sudjelovali u ilirskoj talasokratiji na Jadranu i u migracijama preko mora. Takav zaključak M. Suić potkrepljuje podatkom kod Plinija (III, 129), koji, prema Strabonu, donosi ocjenu da su se Japodi protezali po čitavom Flanatskom zaljevu na sjeveru Jadrana⁵⁸. Vrlo slično je pisao i A. Glavičić. Oslanjajući se na izvjesne navode Hekateja, Strabona i Diona, on kaže da su Japodi u starijem željeznom dobu živjeli i na obalama Hrvatskog primorja od Rijeke do područja južno od Senja. Pored toga, i ovaj autor daje veliki značaj kel-tizaciji Japoda⁵⁹, ali u isto vrijeme naglašava da na senjskom području pokretni arheološki materijal nosi karakteristike liburnske, a ne japodske kulture!⁶⁰ Vrlo oprezan stav o prisustvu Japoda na morskoj obali pokazuje B. Čović. Prema njegovom mišljenju sporno je pitanje japodske morske obale, jer oni vjerovatno nisu bili pomorski narod, kao što su to bili Liburni⁶¹.

Smatram da danas nema ni izdaleka dovoljno arheoloških nalaza na pomenutom traktu od Rijeke do Senja, odnosno u Kvarnerskom zaljevu, koji bi mogli potvrditi prisustvo Japoda na morskoj obali. Baš suprotno govore, npr., malobrojni nalazi na senjskom području. Tek kada bi veći broj nalaza na gradinama i u nekropolama pokazao tipološke osobine japodske kulture sa kraja bronzanog i iz starijeg željeznog doba, moglo bi se govoriti o japodskom prisustvu na obalama Jadrana. Zasad su to samo pretpostavke oslonjene na neke historijske događaje iz vremena kasne republike i ranog carstva u Rimu.

U razmatranju čitavog ovog kompleksa pitanja oko Japoda od izuzetne važnosti je stanje istraženosti japodske kulture. U periodu poslije drugog svjetskog rata učinjen je veliki napredak u tom pogledu i danas smo u mogućnosti da sa nešto više sigurnosti posmatramo i njihovu kulturu i njihovu sposobnost da preduzmu jedan masovni pokret prema južnoj Italiji. Najviše zasluga u tom smislu imaju R. Drechsler-Bižić, koja je, objedinjujući ranije prikupljenu građu sa rezultatima svojih vlastitih istraživanja u Lici, donekle zaokružila sliku o razvoju japodske kulture na tom području⁶², i Z. Marić, koji je jasnije definisao odgovarajuću situaciju u dolini Une⁶³. Na ovom mjestu je mnogo

⁵⁷ Ibid., 116, sl. 4.

⁵⁸ M. Suić, *Zapadne granice Ilira u svjetlu historijskih izvora*, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH knj. V/2, Sarajevo 1967, 46.

⁵⁹ A. Glavičić, *Arheološki nalazi iz Senja i okolice*, Senjski zbornik II, Senj 1966, 385—386.

⁶⁰ Ibid., 385.

⁶¹ B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, 134.

⁶² R. Drechsler-Bižić, *Područje Like od ranog bronzanog doba do dolaska Rimljana*, Arheološka problematika Like, Split 1975, 19 sq; ista, *Kasno bronzano doba japodske kulturne grupe*, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo 1983, 375 (sa odgovarajućom literaturom); ista, *Japodska grupa*, Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987, 391 sq (sa odgovarajućom literaturom); ista, *Nekropola bronzanog doba u pećini Bezdanjači kod Vrhovine*, Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb, XII/XIII, Zagreb 1980, i dr.

⁶³ Z. Marić, *Japodske nekropole u dolini Une*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. XXIII, Arheologija, Sarajevo 1968; isti, *Istočna granica Japoda*, Arheološka problematika Like, Split 1975.

važnija slika o japodskoj kulturi na području Like i Korduna, jer tamo njeni korijeni sežu i najdalje u prošlost. Prema dosadašnjim rezultatima arheoloških istraživanja, R. Drechsler-Bižić je došla do saznanja da u ranom i srednjem bronzanom dobu nisu poznata naselja na tom području, ali nalazi iz pećinske nekropole u Bezdanjači i na nekoliko drugih nalazišta potvrđuju da je ovo područje već u srednjem bronzanom dobu bilo — iako prilično rijetko — naseljeno. Tek na kraju kasne bronzze, na prelazu iz II u I milenij pr. n. e., a posebno u vremenu 900—800. god. pr. n. e., može se zapravo govoriti o formiranju jedne posebne japodske kulture, sa gradinskim naseljima, pokapanjem mrtvaca u tumulima i u ravnim grobovima, nekim posebnostima materijalne kulture⁶⁴. Slično tome, i B. Čović konstatuje da prava kultura i historija Japoda počinje na prelazu II/I milenij pr. n. e., kada se paralelno javljaju skeletni ukopi i grobovi sa urnama paljenih pokojnika. Ta japodska kultura je bila kombinovana od jednog starijeg autohtonog sloja (srodnog odgovarajućim kulturnim pojavama u Dalmaciji, južnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori) i drugog mlađeg panonskog stratuma, da bi tek u V vijeku pr. n. e. japodska kultura (i u dolini Une) izrasla u čvrstu kulturnu cjelinu⁶⁵. Među metalnim izrađevinama treba istaći neke tipove objekata koji doprinose formiranju fizionomije japodske kulture. To su: tzv. plamena koplja, spiralni privjesci sa cjevastim srednjim dijelom, naočaraste fibule sa osmicom u sredini, lučne fibule sa dva odebljanja na padinama luka, zmijolike fibule, lučne fibule sa zrnima jantara na luku, antropoidni privjesci i privjesci u obliku životinja i ptica, jantarska plastika, posebna vrsta japodskih kapa, te loptasti sudovi sa višim cilindričnim ili izvijenim vratom među keramičkim izrađevinama⁶⁶.

Prema tome, danas je jasno da je izvjesno unificiranje japodske kulture počelo na prelazu II/I milenij pr. n. e. i da je značajno napredovalo u prva dva vijeka I milenija. Takvo saznanje navodi na sasvim određena razmišljanja.

Prvo. Na osnovu pregleda materijalne kulture Japoda postaje evidentno da nosioci egejske (panonsko-balkanske) seobe krajem II milenija pr. n. e. nisu u nekoj iole ozbiljnijoj masi prodrli dublje na japodsku teritoriju. Prisustvo ritusa spaljivanja mrtvaca ne znači automatski i prisustvo nosilaca te seobe; ovdje treba računati sa vrlo rasprostranjenom modom koja je u tom vremenu zahvatila široke prostore (drugi je slučaj, naravno, sa područjem Istre na koji su prodrli ovi „Panonci”). Odmah se može reći i to da ni Keltsi nisu ostavili značajnije tragove na primarnoj japodskoj teritoriji⁶⁷. I, kada Strabon govori o iliro-keltskoj mješavini kod Japoda, onda bi se takav jedan podatak mogao odnositi samo na one Japode koji su živjeli na slovenačkoj teritoriji i koji su vjerovatno došli u dodir sa Karnima ili nekom drugom keltskom grupacijom.

⁶⁴ Vidi nap. 62.

⁶⁵ B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, 136, 138.

⁶⁶ R. Drechsler-Bižić, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Sarajevo 1983, T. LII, 1—4,7; LIII, 2—5, 7,8; LIV, 1; LV, 9,10,13,14; LVI, 2,4—7; *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Sarajevo 1987, T. XLIII, 6; LIV, 9—10, 13—14, 15, 17—20; XLV, 1—3, 8, 15; XLIII, 1 i dr.

⁶⁷ R. Drechsler-Bižić, *Područje Like od ranog bronzanog doba do dolaska Rimljana*, 1. c., 34; B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, 139.

Drugo. Da bi izvršili migraciju velikih razmjera prema južnoj Italiji i zaposjeli najvažnija područja Apulije, Japodi bi već krajem II i početkom I milenija pr. n. e. morali živjeti u čvrsto organizovanoj društvenoj zajednici. Takva jedna pretpostavka nije, međutim, dosada ničim potvrđena. Naprotiv, u to vrijeme tek dolazi do međusobnog približavanja rodovskih grupa i posebnih plemenskih zajednica na primarnom japodskom području, odnosno do početka formiranja većih cjelina. Sami Japodi žive na periferiji ilirskih teritorija i kod njih je, bez sumnje, društveni razvoj tekao slično ili istim tempom kao i kod susjednih ilirskih plemena. U kasnoj bronzi se gotovo na čitavom sjeverozapadnom Balkanu podižu gradinska utvrđenja i naselja kao odraz društvenih kretanja, da bi se tokom vremena izdvojili neki glavni plemenski i međuplemenski centri koji su objedinjavali čitave komplekse gradina u jedinstven odbrambeni i upravni sistem⁶⁸. Takvi su, npr., centri na japodskom području Terpon, Metulum, Arupium, Avendo i sl. Sve su to bili glavni centri kompozitnih plemenskih zajednica japodskog „naroda“, no oni su dobili takav značaj u toku željeznog doba (uglavnom od sredine I milenija pr. n. e.), dakle, mnogo kasnije od pretpostavljene migracije u južnu Italiju.

Sasvim je očito, nakon svih analiza društvenih kretanja u raznim domaćim publikacijama⁶⁹, da krajem bronzanog doba *nisu* postojali potrebni društveno-politički uslovi za organizovanu migraciju velikih razmjera daleko preko jadranskog mora.

Treće. Japodi su, kao i susjedne ilirske skupine, bili kompleksna društvena zajednica, savez plemena ili „narod“ u smislu koji je adekvatan predrimskom vremenu. Zna se da je pod imenom Japoda živio čitav niz manjih i većih plemena, kao što su: Moentini, Avendeati, Arupini, Poseni. Živjeli su u nekoj labavoj društveno-političkoj organizaciji i vjerovatno su pripadnici pojedinih kompozitnih plemena u starijem dobu bili daleko više svjesni da pripadaju svom plemenu nego nekoj široj japodskoj zajednici. U posljednjim predrimskim vjekovima rasla je koheziona snaga među tim plemenima, tako da su ona tek u vrijeme kasne republike i ranog carstva predstavljala veoma jakog i dobro organizovanog protivnika Rima.

Četvrto. Oslanjajući se na neke pisane podatke kod Plinija Starijeg (Nat. Hist III 102) i S. P. Festusa (De verb. sign. 1913, 248), Š. Batović zastupa tezu da su u vrijeme egejskih seoba neka ilirska plemena prešla u Italiju i među njima navodi sljedeća imena: Liburni, Poediculi, Paeligni, Dauni, Peuceti, Japigi, Messapi, Sallentini, Dardi, Calabri⁷⁰. Slično piše i A. Stipčević⁷¹. Očito je da se za većinu tih plemena misli da je došla sa područja sjeverozapadnog Balkana, pa se onda postavlja nekoliko pitanja:

— zbog čega se ta imena u većini slučajeva ne slažu sa imenima plemena zabilježenih među balkanskim Japodima?

⁶⁸ Vidi, npr.: A. Benac, *Utvrdjena ilirska naselja I*, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Djela LX/4, Sarajevo 1985, 202

⁶⁹ Vidi: Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987, 737—744.

⁷⁰ Š. Batović, *Le relazioni culturali*, 17.

⁷¹ A. Stipčević, *Iliri*, o.c., 33.

— zar su, možda, sa područja Japoda emigrirala jedna, a na starom terenu ostala druga plemena?

— zar su se mogle odvojiti tako mnogoljudne plemenske zajednice sa japodskih područja u vrijeme u kojem su se one tek počele formirati, sa područja koja je, prema arheološkim nalazima, u kasnoj bronzi nastanjivao relativno ograničen broj stanovnika?

— zar je moguće da se, možda, sa pretpostavljenog japodskog područja na morskoj obali pokrenula takva lavina ljudska koja je mogla naseliti Apuliju?

Sve su to pitanja koja izazivaju mnogobrojne nedoumice, koja će zahtijevati još dugogodišnja — prvenstveno arheološka — istraživanja, da bi se došlo do sasvim sigurnih oslonaca za društveno-historijsku rekonstrukciju navedenih događaja. Na osnovu svih dosadašnjih istraživanja može se okvirno utvrditi da arheološki nalazi ne idu u prilog tezi da su plemenske zajednice sa područja balkanskih Japoda krajem II i početkom I milenija pr. n. e. masovno emigrirale sa tog područja i naselile znatne dijelove Apulije i južne Italije u cjelini:

— jer egejska, odnosno panonsko-balkanska seoba, nije u nekoj većoj mjeri uzdrmala postojeće etnokulturne zajednice na primarnom japodskom području;

— jer nije bilo jasnog prekida u kulturnom kontinuitetu koji bi pokazivao znakove odlaska stanovništva u druge krajeve;

— jer društveni razvoj rodovsko-plemenskih zajednica nije bio na stepenu na kojem je već izvršeno čvršće organizovanje plemena, plemenskih zajednica ili saveza plemena, a bez takve organizacije se ne može ni zamisliti masovna seoba na udaljene prostore;

— jer gustina naseljenosti u kasnom bronzanom dobu na ovom prostoru nije mogla biti uzrok seobe, odnosno potraživanja novih područja za dalji ekonomski razvoj;

— jer zasada nema nikakvih arheoloških dokaza da su Japodi držali morsku obalu u Flanatskom zaljevu (na potezu Rijeka—Senj) niti su ikada pominjani kao neka pomorska sila;

— jer nema elemenata koji bi govorili za neku seobu japodskih skupina kopnenim putem, preko Istre i zapadnih obala Jadrana;

— i jer se imena plemenskih zajednica u Apuliji uglavnom ne podudaraju sa imenima poznatih plemena na japodskoj teritoriji.

2 — Nema nikakve sumnje da je uloga Liburna bila znatno drugačija i da je liburnska talasokratija na Jadranu realna historijska činjenica. U tom pogledu se donekle slažu antički pisani izvori i rezultati arheoloških istraživanja, samo je pitanje kvantiteta i posljedica njihove suprematije na moru.

U dugom vremenskom rasponu od prošlog vijeka do danas sakupljena je veoma obilna arheološka građa za proučavanje kulture preistorijskih Liburna, ali je tek Š. Batović u nizu svojih radova pružio

kompletnu analizu i sintetski pogled na razvoj njihove kulture⁷². Po njegovoj najnovijoj analizi materijalnih ostataka, razvoj liburnske kulture se može podijeliti na razdoblje liburnske prevlasti na Jadranu od 9. do 6. st. pr. n. e. = faze I—III i razdoblje gubitka te prevlasti od 5. do 1. st. pr. n. e. = faze IV—V⁷³. (Ranije je ovaj autor zastupao podjelu na tri razdoblja i šest faza⁷⁴. Poslije treće egejske seobe Liburni su, smatra Š. Batović, postali dominantna snaga na Jadranu, a ta snaga je počivala na pomorskoj sili, vještini navigacije i trgovini⁷⁵. Oni su možda naselili i Dauniju u Apuliji⁷⁶. Pojedini autori su daleko najviše pažnje obraćali odnosima Liburna i Picenuma na suprotnoj jadranskoj obali i prilično je jednodušna ocjena da su liburnske pomorske snage u starijem željeznom dobu zauzele dijelove te oblasti na Apeninskom poluostrvu. Veoma dobar pregled podataka iz antičkih pisanih izvora o tim odnosima donio je M. Suić⁷⁷; pokušao je da ih potvrdi i arheološkim nalazima, ali, ipak, u konačnom zaključku izražava dosta opreza riječima: „...oni ne govore mnogo, dok se ne utvrdi, šta je, kada i u kolikoj mjeri dala jedna obala drugoj, odakle su dolazili poticaji i utjecaji i čijim posredstvom”⁷⁸. S druge strane, najbolju sintetsku obradu picenske kulture u novije vrijeme izvršila je D. G. Lollini u 1976. godini, uzimajući u obzir i mnogobrojne druge radove koji se odnose na ovu kulturu (D. Randall Mac Iver, V. Dumitrescu, P. Marconi, K. Kromer i drugi)⁷⁹. Ona je ovu kulturu, od IX do III vijeka pr. n. e., podijelila u šest faza. U fazi Piceno II (VIII vijek pr. n. e.) zapažaju se mnogostruke veze sa liburnskom kulturom, posebno potvrđene naočarastim fibulama i fibulama sa čilibarom na lukcu, ali se ne može tačno odrediti koja je strana bila davalac a koja primalac. U fazi Piceno III (VII vijek pr. n. e.) sve više jačaju veze sa južnom Italijom, sa Istrom i Slovenijom, a te kulturne veze su prisutne i u sljedećim fazama⁸⁰. Pojedini autori se, inače, najčešće oslanjaju na podatke kod Plinija, u kojima se govori o tome da su Liburni držali znatan dio obale Togatae Galliae i da je na kraju njihove suprematije na Jadranu u posjedu Liburna ostao jedino Truentum, ne samo u Picenumu nego i u Italiji uopće⁸¹.

⁷² Š. Batović, *Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen*, Archaeologia iugoslavica 6, Beograd 1965; isti, *Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LVIII (1966), Split 1973; isti, *Le relazioni culturali*; isti, *Problèmes de l'âge du fer dans la région balkano-adriatique*, L' Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell' antichità, Taranto 1983; isti, *Liburnska grupa*, Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987; isti, *Liburnska kultura u mladom željeznom dobu*, Keltoi, Ljubljana 1984.

⁷³ Š. Batović, *Liburnska grupa*, Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987, 347.

⁷⁴ Š. Batović, *Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali*, 1. c., 93.

⁷⁵ Š. Batović, *Le relazioni culturali*, 30—31.

⁷⁶ Š. Batović, *Le relazioni tra la Daunia*, 341.

⁷⁷ M. Suić, *Liburnija i Picenum*, 71 sq.

⁷⁸ Ibid., 97.

⁷⁹ D. G. Lollini, *Sintesi della civiltà picena*, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976, 117 sq. (sa vrlo dobro odabranom literaturom).

⁸⁰ Ibid., 123—130.

⁸¹ Vidi: M. Suić, *Liburnija i Picenum*, 74; M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH knj. IV/2, Sarajevo 1966, 63.

Sasvim je vjerovatno da su u ovom slučaju podaci iz antičkih izvora i arheološki nalazi dosta saglasni i da ne bi trebalo sumnjati u cirkulaciju dobara između Picenuma i Liburnije od VIII vijeka pr. n. e. do propasti liburnske talasokratije na Jadranu. Ostaje, međutim, još uvijek otvoreno pitanje koliko je ta cirkulacija posljedica trgovine, a u kojoj mjeri je prouzrokovana direktnom invazijom Liburna u oblasti Picenuma. Sa nešto više sigurnosti se može pretpostaviti da su liburnski pomorci, trgovci i gusari držali neke punktove na picenskoj obali, manje je vjerovatno da su dublje prodirali u unutrašnjost. S druge strane, gotovo je sigurno da se liburnskim plovnim objektima prevozila roba sa jedne na drugu obalu; ostaje da se sigurnije utvrdi šta je sa koje obale prenošeno na suprotnu stranu (pri tome se misli i na prenošenje uticaja u sferi duhovne kulture!).

Postavlja se sada pitanje: da li se u istom svjetlu mogu posmatrati odnosi Apulije sa Liburnijom? Ima autora koji smatraju da su i Liburni imali značajnu ili manje značajnu ulogu u kulturnim i „etničkim” kretanjima na tlu Apulije u posljednjem praistorijskom mileniju. Najveći pobornik takve ocjene je baš Š. Batović, koji iznosi tezu da su početkom IX vijeka pr. n. e. napuštena stara naselja na liburnskom području (Nin, Zadar, Bribir, Radovin) i na području Istre, da su osnovana nova naselja u tim krajevima i da se ista promjena desila i na tlu Daunije (Salapia, Monte Saraceno, Arpi, Otronto). Od toga vremena predominiraju u Dauniji ilirski elementi. Bila bi to posljedica jake etničke infiltracije i pošto se najviše analogija odnosi na odgovarajuće arheološke nalaze u Dauniji i Liburniji, u toj infiltraciji su važnu ulogu imali Liburni⁸². Pri svemu tome, Š. Batović prvenstveno analizira metalne izrađevine, naročito fibule, koje bi trebalo da potvrde ovakve teze, a zatim razne vidove pogrebnog kulta. U posljednjem slučaju, ovaj autor se posebno zadržava na običaju ukopa djece do jedne godine u keramičkim posudama (Enchyrimoi), spominjući nalaze u Ninu i u Gudnji na istočnoj i seriju takvih nalaza u Apuliji, odnosno u južnoj Italiji na zapadnoj strani (Arpi, Altamura, Oppido Lucano, Sala Consilina, Amendolara, Satriano i dr.)⁸³.

Nešto oprezniji su drugi autori, ali se kao crvena nit provlači uvjerenje da su, ipak, i Liburni odigrali odgovarajuću ulogu u formiranju etnokulturne fizionomije na tlu Apulije u željeznom dobu. Tako E. M. de Juliis kaže da se u Dauniji od početka željeznog doba do III vijeka pr. n. e. praktikuju pokopi u vidu zgrčenjaca, a to je kao običaj vjerovatno došlo sa istočnog Jadrana. Sami prilozi u tim grobovima se dobrim dijelom mogu pripisati Liburnima⁸⁴. I F. Tinè Bertocchi smatra da je moguća hipoteza o liburnskoj kolonizaciji Apulije u željeznom dobu (posebno bi to potvrđivale prilike na području Salapia-e)⁸⁵. M. Suić također naginje shvatanju da su Liburni uzeli učešća u zaposje-

⁸² Š. Batović, *Le relazioni tra la Daunia*, 341; vidi i R. Peroni, *Puglia*, 115.

⁸³ Š. Batović, *Le Relazioni culturali*, 19–32.

⁸⁴ E. De Juliis, *Considerazioni sull' età del ferro nella Puglia settentrionale*, Archivio Storico Pugliese, Anno XXVIII, Bari 1975, 58; vidi isto kod Š. Batović, *Le relazioni tra la Daunia*, 1. c., 343.

⁸⁵ F. Tinè Bertocchi, 1. c., 284.

danju Apulije i u tom smislu iznosi toponomastičke i druge konkordanse između Apulije i Liburnije. Tako bi Peucetii u Apuliji bili nekada dio liburnskog etnosa, a demotikon *Αἰβυρνίοι* bi se odražao u oronimu *Αἰβυρνόν* u Apuliji⁸⁶. Itd., itd.

Nije teško, međutim, navesti niz elemenata koji govore da Liburni nisu u većoj mjeri zaposjedali dijelove Apulije. Na prvom mjestu bismo ponovno spomenuli keramičke nalaze u Apuliji. Ako je keramika stvarno najbolji pokazatelj prisustva ili odsustva neke etničke grupe na određenom prostoru u praistorijskom dobu, kako to s pravom tvrdi Z. Marić⁸⁷, više je nego očito da ne postoje gotovo nikakve konkordanse u keramičkim nalazima između Apulije i područja balkanskih Liburna. Sam E. M. de Juliis je konstatovao da je keramička roba IX i VIII vijeka pr. n. e. na području Daunije naslijeđena iz kasnog bronzanog doba (Bronzo finale), da nije uvezena sa strane i da se u to vrijeme javlja kao tip „protogeometrico iapygio”⁸⁸. Razvoj daunske keramike se onda nastavlja preko tipa „geometrico iapygio” i nekoliko faza tipa „subgeometrico dauno” (Daunio I — 700—550, Daunio II — 550—400, Daunio III — 400—300 god. pr. n. e.) koji je raširen Jadranom i do sjeverozapadnog Balkana⁸⁹. R. Peroni je, u obradi kulturnog razvoja na tlu praistorijske Apulije, posvetio dosta pažnje situaciji u Bronzo finale. Tada je, navodno, došlo do jedne cezure u kontinuitetu razvoja, napuštena su neka značajna naselja (npr., Porto Perone, Pulo di Molfetta i sl.), osnovani novi centri, naišle su nove keramičke forme, svojstvene dvjema obalama Jadrana⁹⁰. Teško je ne primijetiti da se tada zapravo javljaju keramičke forme svojstvene kulturi žarnih polja u Panoniji⁹¹, pa se onda vraćamo na dosta vjerovatnu tezu da su i nosioci panonsko-balkanske seobe mogli direktno prouzročiti ovaj prekid i donijeti mnoge nove keramičke forme. — Nemoguće je uopće zamisliti da je protogeometrijska japijska ili daunska keramika, odnosno apulska bojena keramika, nastala na bazi liburnskih uzora, jer tamo takvih izradevina naprosto nema. Zbog toga je mnogo prihvatljivije stanovište S. M. Puglisisa da je Daunija, u suštini, bila u sferi apeninske kulture, da je Garganska oblast zauzimala perifernu poziciju tog kulturnog kompleksa pa se tako trajnije zadržala subapeninska faza, dok je na obali kretao razvoj keramičkog tipa „geometrico iapygio”⁹². Treba, dakle, i ovdje računati više sa konvencionalnim fazama

⁸⁶ M. Suić, *Liburnija i Picenum*, 72.

⁸⁷ Vidi nap. 39.

⁸⁸ E. De Juliis, 1. c., 65.

⁸⁹ Ibid., 73; isti, *Il Bronzo finale nella Puglia settentrionale*, Atti della XXI Riunione scientifica (Il Bronzo finale in Italia), Firenze 1979, 519; isti, *Caratteri della civiltà daunia dal VI secolo a. C. all'arrivo dei Romani*, Civiltà preistoriche della Daunia, Firenze 1975, Tav. 74 (vidi i: F. G. Lo Porto, *Gli scavi sull'acropoli di Satyrion*, Boll. d'Arte, 1964; E. De Juliis, *La ceramica geometrica della Daunia*, Firenze 1977).

⁹⁰ R. Peroni, *Puglia*, 115.

⁹¹ Ibid., fig. 25, 8—9.

⁹² S. M. Puglisi, *L'età del Bronzo nella Daunia*, Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia, Firenze, 1975, 225 sq.

„Tardo-appenninico”, „Sub-appenninico” i „Proto-villanoviano” nego sa nekom keramikom liburnskog tipa⁹³.

Veći broj autora uzima u obzir rito sahranjivanja i utvrđivanje naselja kao dokaz da su tako nešto mogli donijeti samo doseljenici sa Balkana, pa i Liburni. Sahranjivanje pod tumulima — uz ravne grobove i sahrane u pećinama — zaista je praktikovano i kod Japoda i kod Liburna, no takav način obilježavanja grobova mnogo je češći kod Delmata i kod velikih i malih plemenskih zajednica na jugu ilirskog prostora (u centralnom ilirskom području!). Taj običaj je, dalje, praktikovan u raznim vidovima u velikom dijelu jugoistočne Evrope i mediteranskog prostora⁹⁴. Ne vidim valjanog razloga za povezivanje u tom pogledu samo sa sjeveroistočnim Jadranom, odnosno samo sa Liburnima, kad je, npr., južni ilirski prostor neuporedivo bliži. Naravno, ako je ovakav rito sahranjivanja došao sa ilirske strane. Sasvim je tačna konstatacija da je sahranjivanje male djece u zemljanim posudama konstatovano i u Apuliji i kod Liburna. Nije, međutim, nikako utvrđeno da je taj način ukopa djece do jedne godine dospio sa liburnskog područja u Apuliju a ne obratno. Samo površan uvid u zastupljenost ovih ukopa na pomenuta dva kraja dosta jasno pokazuje da je broj odgovarajućih nalaza u Apuliji daleko veći nego na liburnskom području.

Konačno, baš u ovom slučaju su vrlo aktuelne načelne postavke M. Garašanina o mogućnosti utvrđivanja kontinuiteta na određenom prostoru, kao i sigurnijeg praćenja migracija pojedinih praistorijskih grupa sa jednog na drugo, bliže ili udaljenije, područje. Te postavke se sastoje u sljedećem:

a) arheološki materijal mora biti vezan za određenu užu oblast ili mora predstavljati zatvorenu cjelinu da bi odgovarao nekoj posebnoj „etničkoj” grupi;

b) mora postojati istinska hronološka veza i kulturni kontinuitet između pojava u sukcesivnim praistorijskim periodima da bi se mogao pratiti duži razvoj takve grupe;

c) ako je riječ o migracijama, kontinuitet se može pratiti na širim područjima pod uslovom potpunog podudaranja razvoja, odnosno kontinuiteta razvoja iste materijalne kulture na dva različita područja⁹⁵.

Kada je riječ o pretpostavljenoj migraciji balkanskih Japoda i Liburna u Apuliju, ne bi se nikako moglo reći da su ispunjeni navedeni uslovi. Ne može se, naime, nikako reći da su se kompaktne grupe balkanskih plemena preselile u jugoistočnu Italiju i tamo nastavile dalje razvijati sve elemente svoje kulture, donesene sa istočne strane Jadrana.

Ovim ne mislim nikako negirati da postoje određene analogije i kontordanse među metalnim izrađevinama iz Apulije i onim iz liburnsko-japodskog područja (podrazumijevajući ovdje razne izrazite sličnosti li-

⁹³ F. G. Lo Porto, *Il Bronzo finale nella Puglia centro-meridionale*, Atti della XXI Riunione scientifica (Il Bronzo finale in Italia), Firenze 1979, 532—535.

⁹⁴ A. Benac, *Kult mrtvih na ilirskom području u praistorijsko doba*, Duhovna kultura Ilira, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, knj. LXVII/11, Sarajevo 1984; isti, *Neki aspekti istraživanja tumula u našoj zemlji*, Sahranjivanje kod Ilira, Beograd 1979.

⁹⁵ M. Garašani, *Problem kontinuiteta u arheologiji*, Materijal sa Kongresa jugoslavenskih arheologa I, Beograd 1963, 2—6.

burnske i japodske kulture!). Neke od tih analogija su posljedica bližih kontakata, a druge se uklapaju u širok geografski pojas na kojem su bili rašireni neki metalni tipovi. Ne mislim ni da umanjujem značaj liburnske talasokratije na Jadranu. Liburnski pomorci, trgovci (pa i gusari) sigurno su odigrali važnu ulogu u prenošenju mnogih kulturnih dobara sa jedne na drugu obalu. Mogli su imati, a vjerovatno su i imali, neke uporišne tačke (nazovimo ih emporije) na zapadnoj jadranskoj obali. To se prvenstveno odnosi na picensku obalu, ali nije isključena ni apulska obala u tom pogledu. Oni su vjerovatno prenijeli morskim putem određen broj metalnih izradevina ili uzoraka tih izradevina, pa — vjerovatno — i neke običaje. Oni su bili i glavni prenosnici apulske, odnosno daunske bojene keramike iz južne Italije na sjeverozapadni Jadran i u njegovu pozadinu. Nema, međutim, valjanih dokaza da su neke liburnske plemenske zajednice napustile stara sjedišta i preselile se u Dauniju, u južnu Italiju. Ne treba pri tome zaboraviti da su Liburni, kako to s pravom kaže B. Čović, bili relativno mali „narod” i da nikada nisu dosegli u samoj Liburniji veći zanatski i umjetnički domet⁹⁶. Pri tome, bili su vrsni pomorci i njihova uloga nije nikako mala u okviru cirkulacije kulturnih i drugih dobara između dviju obala Jadrana, ali to nikako ne znači neku masovnu migraciju.

3 — A kakva je bila uloga južnih ilirskih grupa u etno-kulturnim kretanjima na tlu Apulije i južne Italije u cjelini? Već su navedena mišljenja grupe autora koji su na ovaj ili onaj način uzimali u razmatranje taj problem. Neosporna je činjenica da je bojena apulska keramika jedna varijanta široko rasprostranjenih tipova ovakve keramičke robe u južnoj Albaniji, Epiru, Makedoniji, pa i u samoj Grčkoj. Ako je keramika glavni pokazatelj prisustva neke praistorijske grupe na određenom području, onda bi ovakva situacija govorila za migraciju nekih ilirskih grupa iz Albanije, odnosno južne Ilirije u Apuliju. Dva problema ipak još stoje na putu takvom zaključku: prvi, bojena keramika je veoma rasprostranjena na pomenutim područjima južnog Balkana pa se mora računati i na širenje keramičkog stila do južne Italije i, drugo, pažnja naučnika je okrenuta pretežno ovom keramičkom stilu. Međutim, još uvijek nedostaje i cjelovita analiza istovetnosti, sličnosti ili različitosti cjelokupne materijalne i duhovne kulture na obje strane, bez čega se ne smije donijeti čvrst zaključak o imigraciji južnih Ilira na tlo južne Italije. U svakom slučaju, ta imigracija je bar donekle vjerovatnija od imigracije Japoda iz unutrašnjosti Balkana. Nadajmo se da će odgovarajući stručnjaci, prvenstveno u Albaniji i Italiji, posvetiti dalju i ozbiljnu pažnju ovom pitanju i da će stići do jednog prihvatljivog rješenja o odnosima južne Albanije i južne Italije u prvom mileniju pr. n. e.

Ostaje nam da u zaključku istaknemo nekoliko osnovnih misli proizišlih iz prethodnog izlaganja.

a) Metod koji je primijenjen u ovom radu i u iznošenju pojedinih stavova počivao je, uglavnom, na praćenju kulturnog kontinuiteta u ograničenim oblastima i primjeni istog metoda pri posmatranju pretpostavljenih migracija sa istočnih prema zapadnim jadranskim oblastima; to,

⁹⁶ B. Čović, *Liburni, Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976.

u stvari, znači praćenje istovetnosti ili različitosti hronološkog i kulturnog kontinuiteta na obje strane.

b) Masovno naseljavanje Apulije od strane japodskih plemenskih zajednica, iz njihovih balkanskih sjedišta, ne može se nikako potvrditi. Nedostaju društveno-ekonomski, historijski i kulturni elementi (u smislu navedenog kontinuiteta) koji bi mogli da posvjedoče ovako masovan pokret. Po svemu sudeći, Japodi nisu nikada bili grupa plemena vična pomorstvu, njihov društveno-politički i ekonomski razvoj nije u vrijeme prelaza X/IX vijek pr. n. e. bio na toj razini koja bi omogućavala organizaciju tako velikih pokreta, a osnovni zajednički elementi materijalne i duhovne kulture pripadaju, u suštini, širim kulturnim kompleksima praistorijskog cirkumjadranskog svijeta.

c) Liburni su bili i pomorci i trgovci, a nekoliko vjekova prvog milenija pr. n. e. su bili nosioci jadranske talasokratije. Oni su sasvim vjerovatno prenosili određene tekovine materijalne i duhovne kulture sa jedne na drugu stranu Jadrana, mogli su imati i neka uporišta na obalnom području Apulije, ali ni oni nisu, u bilo kakvom masovnijem obliku, naseljavali apulske oblasti. Za to nema pravih arheoloških dokaza. Društva je, naravno, situacija sa Picenumom.

d) Slikana apulska, odnosno daunska keramika je, opet, sasvim vjerovatno, nastala pod uticajima širokog kompleksa slikane keramike na južnim ilirskim i balkanskim prostorima. Ostaje, međutim, otvoreno pitanje da li se ovdje radi o određenoj imigraciji novog stanovništva u Apuliju ili o snažnim kulturnim uticajima sa istočne strane. U ovom slučaju nije isključena ni neka migracija.

e) Po svemu izgleda da je u ovakvoj situaciji daleko sigurnije govoriti o jednoj kulturnoj zajednici dviju obala Jadrana krajem bronzanog i u željeznom dobu nego o masovnoj migraciji sa Balkana. A. M. Bietti Sestieri i F. Lo Schiavo tu zajednicu nazivaju „koinè metallurgica”, koja je po njihovom mišljenju trajala od XIII do IX vijeka pr. n. e. i u njoj vide početak procesa za formiranje vrlo bogate „koinè adriatica” u željeznom dobu⁹⁷. R. Peroni je posvetio posebnu studiju ovoj „koinè adriatica” u željeznom dobu (od VII do V vijeka pr. n. e.), uslovljenoj trima geografskim komponentama: pomorskom, cirkumadriatičkom i istočnoalpskom komponentom. Uticaji i prenošenje dobara, po njegovom shvatanju, bili su obostrani, što treba zahvaliti ratničkim pohodima, trgovcima, avanturističkim putovanjima, pa i manjim infiltracijama⁹⁸. Konačno, I. Vagnetti je sa punim opravdanjem iznio tezu o formiranju jedne „coine culturale ionico-adriatica meridionale” krajem bronzanog doba, u kojoj je i Apulija direktno participirala⁹⁹. Očito je da se ova teza oslanja na širok balkansko-apeninski kompleks kultura sa slikanom keramikom.

⁹⁷ A. M. Bietti Sestieri — F. Lo Schiavo, *Alcuni problemi relativi al rapporti fra l'Italia e la Penisola Balcanica nella tarda età del Bronzo inizi dell'età del ferro*, Iliria IV, Tirana 1976, 187—188.

⁹⁸ R. Peroni, *La „koinè” adriatica e il suo processo di formazione*, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976, naročito 95, 96, 113.

⁹⁹ I. Vagnetti, *Il Bronzo finale in Puglia nei suoi rapporti con il Mediterraneo orientale*, Atti della XXI Riunione scientifica (Il Bronzo finale in Italia), Firenze 1979, 547.

Nema sumnje da baš u ovim pravcima treba usmjeriti buduća istraživanja radi sigurnijeg osvjetljavanja balkansko-apseninskih kulturnih odnosa u kasnom bronzanom i starijem željeznom dobu. Treba, u stvari, dalje dokumentovati ovu „koinè” i sve njene aspekte.

f) Ostaje, naravno, veoma važno i otvoreno pitanje: zbog čega se u antičkim izvorima sreće toliko podataka o stalnom prisustvu ilirskih grupa u Apuliji, bolje rečeno, o ilirskom karakteru velikog dijela stanovništva u toj oblasti? Ti podaci se, međutim, zasada ne mogu potvrditi u ozbiljnijoj mjeri arheološkim nalazima. Dosta je vjerovatno da ovu tradiciju treba zahvaliti liburnskom krstarenju Jadranom i povremenim pohodima do apulskih obala u vrijeme njihove jadranske talasokratije. Ako je bilo i nekih „etničkih” infiltracija sa juga (nosioci slikane keramike!), nije teško shvatiti da se to kretanje zadržalo u svijesti tamošnjeg stanovništva kroz vjekove i poslužilo kao podloga za jednu ilirsku „narodonosnu” tradiciju u tim krajevima. Kasnije tu tradiciju — iz relativno udaljenih vjekova — preuzimaju antički pisci i donose je u svojim zapisima.

Naravno, ovo je samo pokušaj da se pruži neko objašnjenje u tom pravcu. Možda će se u budućnosti naći neko bolje i ubjedljivije rješenje. Nema, međutim, mnogo izgleda da će buduća arheološka istraživanja snažnije potvrditi ove antičke vijesti kao autentične istorijske događaje.

R é s u m é

LES ILLYRIENS EN APULIE

Depuis la dernière décennie du siècle passé jusqu'à nos jours ont été publiées nombreuses études, monographies et contributions se rapportant aux Illyriens, à leur culture matérielle et spirituelle, à leur élargissement territoriale, leur genèse et les processus sociaux à l'époque préromaine. Il n'y a presque aucun pays en Europe dans lequel certains linguistes, archéologues ou historiens ne s'occupent pas des problèmes illyriens, ainsi qu'il a été publiée une littérature énorme pour laquelle il est nécessaire aujourd'hui organiser une activité de team.¹ Jusqu'à la Deuxième guerre mondiale les thèses panillyriennes ont eu une certaine supériorité. Selon ces thèses les Illyriens avaient peuplé à l'époque préhistorique aussi la plus grande partie de la Pannonie, de l'Europe centrale, pour que ces thèses même dans les décennies après la guerre ont vécu l'analyse critique documentée et elles étaient rejetées.² On ne prend plus aujourd'hui ces thèses sérieusement en considération dans la science. Dans la période après la Deuxième guerre mondiale a été agrandi considérablement l'intérêt pour l'élargissement des Illyriens vers le sud des Balkans et — surtout — pour leur occupation des grandes régions de la Péninsule apennine. Il ne s'agit pas bien sûr d'une certaine variante méridionale des thèses panillyriennes, mais il est certain qu'il est nécessaire entreprendre nombreuses nouvelles recherches et études dans ce domaine, pour qu'on puisse formuler successivement une idée réelle concernant les mouvements illyriens dans cette direction.

Dans la première partie de cette contribution l'auteur cite un certain nombre d'observations des auteurs antiques, dans lesquelles on parle des populations illyriennes dans la partie du sud-est de l'Italie¹⁰⁻¹¹, ainsi que les opinions de quelques archéologues-préhistoriens, étant surtout basées sur les études des produits en métal, du culte des morts et du type d'agglomération²⁰⁻⁴⁶.

On y pose deux questions: a) qu'est-ce qui se passe avec les parallèles concernant la céramique et b) quels sont les rapports des cultures des Balkans du

nord-ouest avec les complexes culturels correspondants sur le sol de l'Italie. Parce que;

a) Autant que la production céramique soit l'un des principaux indicateurs de l'identité „ethnique”, il reste peu claire le fait pourquoi on n'a pas fait jusqu'à maintenant la comparaison typologique plus précise des produits en céramique provenant des XIIIème—IXème siècle avant notre ère des régions balkaniques plus au nord avec les produits provenant de l'Italie du sud. Mais, un aperçu même superficiel sur cette production montre qu'on y ne peut pas parler d'une ressemblance et surtout de n'importe quelle identité. Il est connu par ex. qu'on trouve en Apulie à l'époque de l'âge du bronze récent (Bronzo recente ou subappenninico)⁴⁷, les écuelles et les tasses avec les anses cylindriques et semblables, dépassant le bord. On trouve ces produits céramiques aussi dans l'arrière-pays de l'Adriatique orientale, mais à l'âge du bronze ancien⁴⁸. A l'âge du bronze récent on trouve sur le sol d'Apulie parallèlement avec les produits en céramique cités aussi la céramique du faciès mycénien ou submycénien, ensuite un type de céramique subappennine (ceramica subappenninica) et à la fin même de l'âge du bronze (l'età del Bronzo finale, XII—XI siècle avant notre ère) aussi la céramique connue sous le terme „ceramica protogeometrica”.⁴⁹ Enfin, à l'âge du fer l'Apulie a été la région sur laquelle a été amplement élargie la céramique connue sous le terme „geometrico japigio”. A côté de tout cela, il faut mentionner les vases du type „ceramica protovillanoviana” (cette céramique a été créée peut-être sous l'influence des types céramiques pannoniens), et aussi les produits originaux de provenance grecque.⁵⁰ La situation est tout à fait différente sur le territoire des Japodes.

Les régions du nord de l'Adriatique orientale ont été aux VIIème—Vème siècles avant notre ère inondées par différents types de céramique apulienne (geometrico japigio et autres). Les fragments de cette céramique sont surtout fréquents sur le territoire de la rivière Krka jusqu'à Trieste, et ensuite sur le territoire de la Slovénie et dans les régions jusqu'à la rivière Kupa.⁵¹ La présence de cette céramique dans les régions mentionnées est interprétée régulièrement comme conséquence de talasocratie liburnienne; les produits d'Apulie sont importés dans les Balkans par les navigateurs et les commerçants liburniens. Il semble que c'est une explication uniquement possible.

b) Nombreux linguistes et archéologues prétendent que l'Apulie a été, à la fin du deuxième millénaire ou à la transition du deuxième au premier millénaire de l'ère ancienne, peuplée par les groupes illyriens provenant des Balkans. On pose la question qu'est-ce qui s'est passé avec la population indigène ayant peuplé cette partie de l'Italie méridionale à l'époque précédente? A-t-elle pu simplement disparaître ou les immigrants avaient envahi une région vide? Ça serait un phénomène unique dans la préhistoire plus récente dans les régions méditerranéennes.

Il est tout à fait clair que la Daunie et les autres régions en Apulie ont vécu au cours de l'âge du bronze dans la sphère de la culture appennine et subappennine et ensuite dans la sphère de la culture protovillanovienne,⁵² prenant bien sûr en considération le développement local dans certaines étapes. Quoique l'activité d'éleveur a été la branche économique principale (ce que pense S. M. Puglisi⁵³), les conditions géographiques à Daunie et dans quelques autres régions de l'Italie du sud-ouest ont été certainement favorables aussi pour l'agriculture. Par rapport à cette circonstance il est difficile croire que la population complète s'était retirée quelque part à ce temps-là ou qu'elle s'est — sans reste — noyée dans la masse des immigrants. Pour cette raison, il est très important étudier la continuité et la discontinuité de la population en Apulie au cours de l'âge du bronze récent et le début de l'âge du fer. Selon nombreuses données provenant de la littérature archéologique de l'Italie on ne peut point parler de n'importe quelle discontinuité plus complète à cette époque.

Quand il est question des Japodes l'auteur a conclu sur la base de l'analyse du matériel archéologique provenant de l'âge du bronze récent et de l'âge du fer, ainsi que sur la base des études du développement socio-économique des Japodes dans les Balkans^{54—71}:

— sur la base des recherches effectuées jusqu'aujourd'hui, les trouvailles archéologiques ne sont pas à l'avantage de la thèse que les communautés tribales du territoire des Japodes balkaniques avaient immigré à la fin du IIème et au début du Ier millénaire avant n.è. de cette région et qu'ils avaient peuplé les régions considérables de l'Apulie et de l'Italie méridionale en totalité,

— la migration égéenne, c'est-à-dire pannonienne balkanique, n'a pas considérablement ébranlé les communautés ethnoculturelles existantes dans la région japodienne primaire,

— il n'y avait pas une rupture évidente dans la continuité culturelle qui montrerait les signes des migrations de la population japodienne dans les autres régions,

— le développement social des communautés tribales n'a pas été au degré sur lequel les tribus japodiennes ont été organisées stablement ainsi que les communautés tribales ou les unions des tribus, et sans une telle organisation on ne peut pas imaginer une migration en masse dans les régions plus éloignées,

— la densité de la population japodienne à l'âge du bronze récent dans cette région n'a pas pu être le motif de migration, c'est-à-dire de chercher les nouvelles régions pour le développement économique ultérieur,

— pour l'instant il n'y a aucune preuve archéologique que les Japodes avaient possédé la côte dans le golfe entre les villes Rijeka et Senj, ni qu'ils étaient mentionnés comme une force maritime,

— il n'y a aucuns éléments qui peuvent signaler la migration des groupes des Japodes par la voie continentale, par l'Istrie et par les côtes occidentales de l'Adriatique,

— les noms appartenant aux communautés tribales en Apulie ne s'accordent pas avec les noms des tribus connues sur le territoire japodien.

Mais, il est certain que la céramique apulienne peinte est une variante des types amplement élargis en Albanie méridionale, en Epire, en Macédoine et même en Grèce. Si la céramique est un indicateur principal de présence d'un certain groupe préhistorique dans une région, alors cette situation indiquerait la migration de certains groupes illyriens de l'Albanie, c'est-à-dire de l'Illyrie méridionale en Apulie. On pose pourtant deux problèmes pour une telle conclusion: le premier, la céramique peinte est amplement élargie sur le territoire mentionné des Balkans du sud et on doit compter avec l'élargissement du style céramique jusqu'à l'Italie méridionale, et le deuxième, l'attention des savants est attirée surtout vers ce style céramique, mais il manque toujours une analyse plus complète de l'identité, de concordance de différence de la culture complète matérielle et spirituelle de deux côtés, sans quoi on ne doit pas formuler une conclusion plus concrète concernant l'immigration des Illyriens méridionaux sur le sol de l'Italie du sud. En tout cas, cette immigration est pour le moins plus vraisemblable que l'immigration des Japodes de l'intérieur des Balkans.

Et, à la fin, l'auteur a formulé les conclusions suivantes comme résultat de son analyse:

a) La méthode appliquée dans cette contribution et dans l'exposition de certaines idées a été fondée, principalement, sur l'étude de la continuité culturelle dans les régions limitées et sur l'application de cette méthode dans les études des migrations supposées venant des régions adriatiques orientales vers occidentales; ce que signifie en réalité, suivre l'identité ou les différences de la continuité chronologique et culturelle sur les deux côtés.

b) La colonisation en masse de l'Apulie du côté des communautés tribales des Japodes, venant de leurs territoires balkaniques, ne peut être aucunement confirmée. Il manque les éléments socio-économiques, historiques et culturels (dans le sens de la continuité mentionnée) qui pourraient confirmer un tel mouvement de masses. Selon toute apparence, les Japodes n'étaient jamais un groupe des tribus étant habituées à la navigation, leur développement socio-politique et économique n'a pas été au temps de la transition du Xème au IXème siècle avant n.è. sur le niveau qui rendrait possible l'organisation des mouvements tellement grands. L'élément fondamental commun de la culture matérielle et spirituelle appartient, en substance, aux complexes culturels plus larges du monde préhistorique circumadriatique.

c) Les Liburniens étaient navigateurs et commerçants et au cours de quelques siècles du premier millénaire avant n.è., ils étaient représentants de talasocratie adriatique. Ils avaient, tout à fait certainement, transmis certaines acquisitions de la culture matérielle et spirituelle d'un sur l'autre côté de l'Adriatique, ils ont pu avoir certaines bases sur le territoire littoral de l'Apulie, mais ils n'ont pas colonisé, eux aussi, en n'importe quelle forme en masse, les régions apuliennes. Il n'y a pas de véritables preuves archéologiques pour une telle constatation. La situation est différente, bien sûr, avec Picenum,

d) La céramique peinte apulienne, c'est-à-dire daunienne, a été, tout probablement, créée sous l'influence du large complexe de la céramique peinte sur les territoires illyriens du sud et balkaniques. Il reste, pourtant, ouverte la question s'il y s'agit d'une certaine immigration de la nouvelle population en Apulie ou il s'agit de fortes influences culturelles du côté oriental. Dans ce cas il n'est pas exclue certaine migration.

e) Il semble, selon tout cela, qu'il est plus certainement parler dans une telle situation d'une communauté culturelle de deux côtes de l'Adriatique à la fin de l'âge du bronze et à l'âge du fer, que d'une migration en masse venant des Balkans. A. M. Bietti Sestrieri et F. Lo Schiavo dénomment cette communauté „koinè metallurgica”, qui a duré, selon leur opinion, du XIIIème au IXème siècle avant n. è., et elles y voient le début de la formation d'une très riche „koinè adriatica” à l'âge du bronze.⁹⁷ R. Peroni a consacré une étude particulière à cette „koinè adriatica” à l'âge du fer (du VIIème au Vème siècle avant n. è.), conditionnée par trois composantes géographiques: maritime, circumadriatique et est-alpine. Les influences et le transport des biens, selon son opinion, ont été réciproques et ils sont conditionnés par les expéditions guerrières, les voyages commerciaux et avantouristiques, et aussi par les petites infiltrations.⁹⁸ Enfin, I. Vagnetti avait exposé sa thèse avec pleine justification, sur la formation d'une „coine culturale ionico-adriatica meridionale” à la fin de l'âge du bronze dans laquelle avait participé directement l'Apulie aussi.⁹⁹ Il est évident que cette thèse s'appuie sur un large complexe balkano-appennin des cultures avec la céramique peinte.

Il n'y a aucune doute qu'il faut diriger justement dans cette direction les recherches au futur pour mieux éclaircir les rapports culturels balkano-appennins à l'âge du bronze récent et du fer ancien. Il faut, en réalité, mieux documenter cette „koinè” et tous ses aspects.

f) Il reste, bien sûr, ouverte une question très importante concernant la cause de l'apparition dans les sources antiques un tas de données sur la présence constante des groupes illyriens en Apulie, ou mieux dire, sur le caractère illyrien d'une grande partie de population dans cette région. On ne peut pas, néanmoins, confirmer plus sérieusement ces données à l'aide des trouvailles archéologiques. Il est assez vraisemblable qu'on doit être reconnaissant pour cette tradition à la croisière des Liburnes par l'Adriatique et aux expéditions temporaires jusqu'aux côtes apuliennes au temps de leur talasocratie adriatique. S'il y avait certaines infiltrations „ethniques” venant du sud (représentants de la céramique peinte!), il n'est pas difficile comprendre que cette migration s'est retenue dans la conscience de cette population au cours des siècles et qu'elle a servi de base pour une tradition illyrienne „ethnique” dans ces régions. Plus tard-dans les siècles relativement éloignés-cette tradition a été prise par les écrivains antiques et ils l'exposent dans leurs oeuvres écrites.

Naturellement, c'est seulement un essai de donner une interprétation dans ce sens. Peut-être qu'on trouvera à l'avenir une autre, meilleure et plus convaincante solution. Il n'y a pourtant beaucoup de chance que les recherches archéologiques à l'avenir pourront mieux confirmer ces données antiques comme les événements historiques authentiques.

NIKOLA TASIĆ

EINIGE PROBLEME DER ETHNISCHEN ZUGEHÖRIGKEIT DER KULTUREN DER ÄLTEREN EISENZEIT IM GEBIET SERBIENS

Auszug. Der Artikel beschäftigt sich mit dem Vergleich der Unterlagen, die aus archäologischen Forschungsarbeiten gewonnen wurden und der schriftlichen Quellen, mit dem Ziele, die ethnische Zugehörigkeit der Träger der Bessarabikultur einerseits und der Gruppe Donja Brnjica — Gornja Stražava — Donja Toponica festzustellen. Für die erstere nimmt man an, dass in der Entstehungsphase, das primäre Zentrum, ihre Träger, die dakomäischen Stämme, wahrscheinlich die Tribalen, waren. Im zweiten Fall, stellt man für die Gruppe Donja Brnjica die Entwicklungskontinuität von der Slatina-Paraćin- und Medijanakultur her und sie wird als Protodardanerkultur, mit primärer dakomäischer Komponente, interpretiert. Sie hat sich ebenso in der Ethnogenese des dardanischen Ethnos erhalten.

Nach intensiven Forschungen, besonders im Đerdapgebiet, im Tal der Großen Morava, bei Kruševac, Vranje, in Srem und in Kosovo hat sich das Bild der Kulturentwicklung der älteren Eisenzeit im Verhältnis zu unseren Kenntnissen vor 10 oder 20 Jahren bedeutend vervollständigt, als die ersten größeren Studien, Synthesen und Monographien über diese Periode erschienen¹. Dieses Bild würde kurzgefaßt folgendermaßen aussehen: im größten Teil des serbischen Donaubeckens formiert sich nach einer kurzen Kulturentwicklung mit schwarzgeglätteter Keramik vom Typus Gava oder Belegiš II die erste Kultur der älteren Eisenzeit, die als Bosut-Gruppe gekennzeichnet wird; südlich davon, im Moravatal, wurde eine ihrer Varianten unter dem Namen Sarina Meda-Typus herausgesondert; im Tal der Nišava würde dieser Zeit die Medijana-Gruppe und in Kosovo die Brnjica-Gruppe oder Kultur entsprechen. Dieser Horizont gehört zu den ersten Jahrhunderten des ersten Jahrtausends, wobei man ihn bis zum VIII. Jahrhundert v. u. Z., manchenorts auch weiter, verfolgen kann. Charakteristisch ist, daß sie auf dem größten Teil dieses

¹ M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, Beograd 1973; R. Brukner-B. Jovanović — N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974; R. Vasić, *Kulture starijeg gvozdеног doba u Jugoslaviji*, Beograd 1973; *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, Tom IV, Sarajevo 1983 und Tom V, Sarajevo 1987 — usw.

Raumes von einer spezifischen Manifestation in der Keramik abgelöst werden, die man als Basarabi-Stil bezeichnet. Das wäre der Zeitraum um das VII. Jahrhundert v. u. Z., mit einer Existenzdauer der Kultur bis zum Ende des VI. Jahrhunderts. Aufgrund des Auftretens der Basarabi-Keramik als einem kohärenten Element im Stil der materiellen Kultur eines größeren geographischen Gebietes kann man zum Problem der Bestimmung der ethnischen Zugehörigkeit ihrer Träger übergehen. Da es in der Literatur jedoch zu einer Reihe von Mißverständnissen zu dieser Frage kam, muß man auf einige methodologische Prinzipien hinweisen, um die Verbindung stilistischer Merkmale der materiellen Kultur, in diesem Falle der Keramik als eines der prägnantesten, mit den Stämmen, die dieses Territorium einige Jahrhunderte später besiedelten, in der Zeit, aus der die ersten schriftlichen Quellen stammen.

Wenn man über die Basarabi-Kultur als einer der frühesten Erscheinungen spricht, die sich mit mehr oder weniger Sicherheit ethnisch determinieren läßt, muß man präzise bestimmen, was man unter dem Begriff dieser Kultur versteht, welches ihr Primärterritorium darstellt und welches ihre sekundären Verbreitungsrichtungen sind. Hier muß man, wie das A. Vulpe² sehr richtig bemerkte, mit drei Kategorien bzw. Begriffen rechnen: „Kultur“, „Kulturkomplex“, „Stil“ bzw. „Mode“ dieser Zeit. Die Verbindung mit der ethnischen Zugehörigkeit der Träger läßt sich nur zur „Kultur“ als engerem Begriff herstellen, der sich auf ein Territorium, eine Siedlung und eine Nekropole dort bezieht. Die Benennung „Basarabi-Komplex“ betrifft eine umfassendere Erscheinung, den „Basarabi-Stil“, der sich auch auf andere Kulturgebiete als allgemein anerkannte Mode einer Zeit ausdehnte. In einem solchen Fall könnten wir diese Keramikart nicht mit bestimmten ethnischen Einheiten identifizieren. Und das umso mehr, da die charakteristische „Basarabi-Keramik“, deren Merkmale eingebrannte „S“-Motive, laufende Spiralen und weiße Inkrustierung sind, auf einen weiten Raum von den russischen Steppen im Osten (Grigorijskaja poselenije)³ bis zu den Alpen im Westen (Sopron, Frög, Poštela und andere)⁴ zu finden ist.

Das engere Territorium der Basarabi-Kultur wurde dank der Arbeiten rumänischer und jugoslawischer Autoren gut bestimmt (A. Vulpe, V. Dumitrescu, N. Tasić, R. Vasić, P. Medović u. a.)⁵. Dem müßte auch jener Teil des Buches von B. Hänsel zugefügt werden, der sich auf die „Stempelkeramik“ im unteren Donaubecken bezieht.⁶ Das engere Gebiet

² A. Vulpe, *Zur Definition und Verbreitung der Basarabi-Kultur*, Materijali Sadj XIX, Novi Sad 1981, 179.

³ A. Meljukova, *Skifija i Frankijskij mir*, Moskva 1979, 80 ff, Ris. 28.

⁴ E. Patek, *Die Beziehungen zwischen Transdanubien und jugoslawischen Donaugebiet in der Früheisenzeit*, Materijali Sadj XIX, Novi Sad 1981, 193 Anm. 24; J. Dular, *Arheološki Vestnik* 24, 1973, 554, Abb. 3 (Borštek); B. Teržan, *Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte*, Wien, 1978, 65, T. I, 3.

⁵ Für die Rumänien vgl.: A. Vulpe, *Zur Entstehung der Geto-Dakischen Civilization*, Die Basarabikultur, Dacia XXX, 1—2, 51 ff. Abb. 19; Für die jugoslawische Donauraum vgl.: N. Tasić in: *Praistorija Vojvodine*, 258 f; P. Medović, *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju*, Novi Sad 1978 T. CXXXVI.

⁶ B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn 1976.

der Kultur determinieren ein- oder mehrschichtige Siedlungen mit zuverlässig abgetrennten Siedlungshorizonten sowie Nekropolen oder einzelne Gräber, welche zu dieser Kultur gehören. Der Gruppe von Siedlungen (Popești, Hunedoara, Gornea u. a.) und Nekropolen (Balta Verde, Gogoșu, Basarabi, Ostrovul Mare u. a.), die A. Vulpe⁷ erwähnt, müssen zehn Fundstätten im Derdapagebiet (Pesača, Ušće Porečke reke, Mala Vrbica, Velesnica u. a.) und eine größere Nekropole bei Vajuga hinzugefügt werden, wobei auf letztgenannter die Bestattungsweise als auch die Beigaben charakteristisch und sehr ähnlich der Nekropole sind, die aus dem benachbarten Gebiet, auf der linken Seite des Donauufers bei Balta Verde in Rumänien⁸ bekannt ist. Zum engeren Territorium der Kultur gehören ferner auch die Fundstätten in Ostserbien (Zlotska pećina), im Tal der Großen Morava bei Svetozarevo (Sarine međe, Crvene livade u. a.) sowie im bulgarischen Donauraum (Fundstätten in der Nähe von Vrace, Magur-Pešter, Rabiša und Vidin)⁹. Auf diese Weise haben wir ein Territorium erhalten, das die Donau zwischen der Morava- und Iskarmündung im Süden sowie zwischen Tamiš und Olta als nördliche Donauzuflüsse graviert. Wenn wir dieses Gebiet aufgrund präziser kartierter Fundstätten und ihrer größten Konzentration noch mehr einengen wollen, würde sich zeigen, daß sich der Kern der Basarabi-Kultur in der Zone des Donaubeckens östlich der Morava und westlich des Isker bzw. in den südlichen Teilen des Banats (des jugoslawischen und rumänischen) sowie in Oltenien befindet. Zu solchen Schlußfolgerungen führen die Karten der Basarabi-Fundstellen, die A. Vulpe, R. Vasić und der Autor dieser Arbeit anfertigten.¹⁰

Das Gebiet, das durch die Ausweitung des „Basarabi-Stils“ erfaßt wurde, der Keramik, die mit gestempelten „S“-Motiven, einer laufenden Spirale verziert war, sowie anderen charakteristischen Merkmalen der materiellen Kultur ist wesentlich breiter und indikativ für das Verständnis größerer Bewegungen, Einflüsse, des Güterausstauschs und anderer Berührungen sehr entfernter Kulturen. So erscheint diese Keramik zum Beispiel im Osten bis zum Dnjepr (Grigorovsko gorodište, Žabotisko pose-lenje), von der A. Meljukova mit Recht meint, daß es sich um ein fremdes Element in den südrussischen Gebieten handelt, als Folge der Verbindungen zur „thrakischen Welt“¹¹. Im Westen spürt man die Einflüsse der Basarabi-Kultur bis hin nach Slowenien (Poštela, Bortek) und zur Grenze Österreichs und Ungarns bei Sopron¹². Die westliche Ausdehnungsrichtung des Basarabi-Stils illustrieren am besten die Fundplätze in Srem (Gomolava, Kalvarija bei Sremska Mitrovica u. a.), be-

⁷ A. Vulpe, *Dacia* XXX, 1—2, 1986, 51—68.

⁸ D. Berciu—E. Comșa, *Săpăturile de la Balta Verde și Gogoșu*, Materiale București II, 1956.

⁹ N. Tasić, *Metalni nalazi iz Zlotske pećine. Etnička, kulturna i hronološka determinacija*, Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije 1, Bor 1980, 43 i d.; M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd 1986, 61 ff.; B. Hänsel, op. cit.

¹⁰ A. Vulpe, *Materijali Sadj XIX*, Novi Sad 1981, 185 Abb. 1; R. Vasić, *Alteisenzeitliche Fundstätten entlang der jugoslawischen Seite der Donau beim Eisernen Tor*, *Materijali Sadj XIX*, Novi Sad 1981, 121 Abb. 1.

¹¹ A. Meljukova, Op. cit., 81.

¹² Vgl. Anm. 4.

sonders Gradina am Bosut. Auf diesem Fundplatz mit zuverlässig festgestellter Stratigraphie sieht man klar, daß die Basarabi-Keramik in den Raum von Srem und Slawonien vordringt und von den Trägern der Bosut-Kultur als Mode akzeptiert wird. Diese Kultur erlebt dank dessen eine tiefgreifende Transformation, behält aber gleichzeitig Elemente der Kontinuität, weshalb man annimmt, daß es in diesem Raum zur einer Populationsablösung, also zu einem stärkeren Vordringen einer fremden Kultur, in diesem Fall der Basarabi-Kultur, kam. Aus diesem Gebiet setzt sich die Bewegung des Basarabi-Stils weiter nach Westen fort, bis zu den Fundstätten bei Sopron (Warischberg, Burgstall), die besonders in den bildnerischen Darstellungen von Menschen und Tieren auf der Keramik viele Ähnlichkeiten mit den Funden aus der „Basarabi-Schicht“ bei Gradina am Bosut¹³ aufweisen. Auf analoge Art kann man auch die Erscheinung der „S“-Keramik auf den Fundplätzen im Süden und Südosten erklären, wo ihr Auftreten im illyrischen Raum (autariatischer)¹⁴ wie auch in einem Gebiet registriert wurde, das den Dardanern gehören konnte¹⁵. Aufgrund all dieser Fakter sind wir der Auffassung, daß die Ausdehnung des Basarabi-Stils über sein Ursprungsgebiet hinaus nicht auch die physische Verbreitung seiner Träger bedeutet, egal, ob es sich um die Funde von „S“-Keramik in den nordpontischen Gebieten, in Bosnien, Südserbien oder weiter, in Slowenien und Nordwestungarn handelt.

*

Die archäologische Dokumentation zeigt, wie vorher festgestellt, daß sich die Basarabi-Kultur auf dem Gebiet zwischen Morava und Isker sowie zwischen den südlichen Karpaten und der breiten Zone des serbisch-bulgarischen Donaubeckens befindet. Welche Angaben zur Bestimmung ihrer ethnischen Zugehörigkeit bieten die Kenntnisse über die paläobalkanischen Stämme, die diesen Raum im VIII., VII. und VI. Jahrhundert v. u. Z. besiedelten? Leider rühren die ersten und ziemlich sturen Fakten aus dem V. Jahrhundert v. u. Z., wir finden sie bei Herodot und Thukydides. In der geographischen Beschreibung der Donau und ihrer Zuflüsse erwähnt Herodot unter anderem auch die rechten Zuflüsse des großen Flusses Istar (Donau), von denen der überwiegende Teil durch ein Territorium fließt, auf dem sich ein, zwei Jahrhunderte vorher die Basarabi-Kultur entwickelte (Atlas, Auras, Tibisis, die unterhalb des Gebirges Hema-Balkan entspringen, ferner Atris, Noes und Artan aus Thrakien, die durch das Land Krobiz zur Donau verlaufen)¹⁶. Auf die südlichen Bereiche der Basarabi-Kultur bezieht sich eine weitere wichtige Angabe bei Herodot, die auf die „Tribaler Ebene“ abzielt. In der gleichen Beschreibung (Herodot IV, 49) erwähnt er, daß „aus Illyrien der Fluß Anglo nach Norden fließt und in den Brong in der

¹³ E. Patek, Op. cit., 193 ff. Taf. 2/5, 7, 10; D. Popović, *Keramika starijeg gvozdenog doba u Sremu*, Beograd 1981, Taf. XVI; XVII.

¹⁴ A. Jurišić, *Zaštitna iskopavanja u selu Radojnji*, Starinar 1960, 99 f.; A. Benac, *Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora*, Glasnik Zemaljskog muzeja XIV, 1959, 13 ff.

¹⁵ Funde im Prähistorische Abteilung des Museums Niš.

Tribaler Ebene mündet, und der Brong mündet wiederum in den Fluß Istar". Diese Angabe wird erfolgreich von F. Papazoglu kommentiert, die meint, daß es sich beim Anglo um die Süd- oder Westmorava mit dem Ibar handelt und beim Brong um die Große Morava, während man die Tribaler Ebene als das Donaubecken identifizieren könnte¹⁷. Wenn wir etwas präziser sein wollen, scheint es uns korrekter, mit dem Fluß Anglo den Ibar gemeinsam mit der Westmorava zu identifizieren, denn, wenn man an den Ibar denkt, so fließt er „aus Illyrien nach Norden“, im Gegensatz zur Südmorava, die aus Dardania kommt. Die sich auf die „Tribaler Ebene“ beziehende Angabe stimmt vollkommen mit dem Territorium überein, auf dem sich etwas früher die Basarabi-Kultur entwickelte und wo die Intensität ihrer Siedlungen sehr hoch war.

Die Mehrzahl der Historiker, die sich mit den paläobalkanischen Stämmen beschäftigen, sind sich einig, daß die Tribalen im V. Jahrhundert v. u. Z. auf dem Gebiet von der Großen Morava im Westen bis zum Isker im Osten lebten; im Süden stießen sie bis zur Nišava und Sofijsko polje vor, wo sie, wie Thukydides erwähnt, mit den thrakischen Stämmen der Trerier und Tilateien eine Grenze bildeten (Thukydides II, 96). Wenn wir annehmen, daß die Tribalen auf diesem Raum auch etwa hundert Jahre vorher lebten, was sehr wahrscheinlich ist, könnten wir als Träger der Basarabi-Kultur in ihren südlichen Gebieten die Tribalenstämme kennzeichnen. Es ließe sich sogar aufgrund archäologischer Fakten aufzeigen, daß sich in diesem Gebiet eine allmähliche Evolution der Basarabi-Kultur vollzog, die Formierung ihres Stils, dessen Herkunft einerseits in der „Zuto Brdo — Retention“ und andererseits in der Keramik vom Typus *Insula Banului*¹⁸ gesucht werden muß. In dieser Richtung sind die Angaben instruktiv, welche die Fundstätten im Gebiet von Đerdap I und II bieten. Auf der Fundstelle bei Boljetin befindet sich die Basarabi-Keramik im jüngsten Stratum, während darunter etwas ältere Keramik liegt, die vielleicht Einfluß auf die Bildung des Basarabi-Stils nahm¹⁹. Auf einigen anderen Fundplätzen im serbischen Donaubecken (*Vajuga-Pesak* zum Beispiel) befindet sich teils in der horizontalen teils in der vertikalen Stratigraphie Material der Zuto Brdo-, Gava-, Proto-Basarabi- und Basarabi-Kultur²⁰. A. Vulpe nennt ebenfalls einige bulgarische und rumänische Fundstätten mit einer „Vor-Basarabischicht“ (*Tlačevo*, *Rabiša Peštera*, *Gornea* u. a.)²¹. Mit der Ausnahme von *Gornea* gehören alle Fundplätze dem Territorium an, das man den Tribalen zuschreibt.

Sicherheit bei der Identifizierung der Tribalen als Träger der Basarabi-Kultur bieten auch einige indirekte Daten. Vor allem müßte auf den außerordentlichen Reichtum der Nekropolen und Siedlungen an Metallfunden hingewiesen werden, deren Anzahl, Qualität und ästheti-

¹⁶ Herodot IV, 49 (Übersetzung A. Arsenić — Matica srpska 1980).

¹⁷ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 47—48, Anm. 138.

¹⁸ Vgl. M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, 562.

¹⁹ M. Jevtić, *Praistorijsko naselje kod Boljetina*, *Starinar* XXXII, 1981, 19—32.

²⁰ A. Premk, P. Popović, Lj. Bjelajac, *Vajuga-Pesak*, *Đerdapske sveske* II, 1984, 144.

²¹ A. Vulpe, *Dacia* XXX, 1—2, 1986, 57—58.

sches Aussehen darauf hindeutet, daß es sich um eine stabile und entwickelten Kultur handelt, die wenigstens eine wohlhabene Schicht hatte. In Zlotska pećina zum Beispiel legte man im Rahmen der Basarabi-Siedlung eine größere Zahl bronzener Gegenstände frei, deren Bearbeitung eine hohe Qualität aufweist²². Außerdem kommen von dieser Fundstelle auch eine größere Anzahl von Perlen und Armbändern, die aus einer Glaspaste gefertigt sind, die ihre Herkunft aus den thrakischen Gebieten hat. Ferner sind auch reiche Funde an Metallgegenständen, vor allem Schmuck, von den Fundplätzen aus Nordwestbulgarien (Sofronijevo zum Beispiel)²³ bekannt. Auf stabile Beziehungen und Reichtum in der materiellen Kultur wiesen auch die Beigaben aus Nekropolen und einzelnen Gräbern hin. Als Beispiele sollen nur die Nekropolen bei Balte Verde von rumänischer und Vajuga-Pesak von der serbischen Seite der Donau genannt werden, die der Zahl der Grabbeigaben nach, besonders an Schmuck und Waffen, zeigen, daß es sich um eine Kultur handelt, die ihre volle Blütezeit erlebt, sowie eine friedliche Zeit mit einem langen Aufenthalt menschlicher Gemeinschaften an einem Ort²⁴. Gerade die Angaben über die Tribalen liefern uns ein solches Bild. Das ist ein starker Stamm (oder mehrere verwandte Stämme, die eine größere Gemeinschaft bilden), dessen Macht sich im Unternehmen häufiger, räuberischer (?) Einfälle bei ihren Nachbarn widerspiegelt. Aus den Daten, die sich auf die zweite Hälfte des V. Jahrhunderts v. u. Z. (Thukydides II, 105, 5) beziehen, sieht man, daß der Odrysen-König Sitalkes 424 bei Delion besiegt wurde, als er die Tribalen angegriffen hatte. Die Tribalen sind auch einige Jahrzehnte später stark, als sie den Marsch auf Abdera im Jahre 376 unternehmen. Diese Fakten geben uns das Recht, anzunehmen, daß die Tribalen auch einige Jahrhunderte zuvor ein mächtiger Stamm waren, während der Periode, als in diesem Raum die Basarabi-Kultur entwickelten. Sie unterhielten Beziehungen mit den benachbarten Stämmen, vor allem mit jenen im Osten, den skythischen Stämmen um die Donaumündung (Dobrudža) oder den dakisch-getischen im Norden. Zahlreiche Funde der Basarabi-Keramik auf den Fundstätten in Srem, besonders bei Gradina am Bosut und Gomolava, weisen auch auf westliche Verbindungen hin. Es ist ein unglücklicher Umstand, daß sich die antiken Historiker nicht für diese Geschehnisse interessierten, und uns deshalb diese Angaben fehlen. Herodots und Thukydides Daten aus dem V. Jahrhundert über die Tribalen bedeuten nicht, daß damals ihre kulturelle und politische Geschichte begann. Die archäologischen Dokumente machen es möglich, diese Grenze, wenigstens was die Tribalen betrifft, einige Jahrhunderte in die tiefere Vergangenheit, in die Periode des VIII. und VII. Jahrhunderts v. u. Z. zu verschieben, als zahlreiche Siedlungen der Basarabi-Kultur auf dem Gebiet des serbischen, bulgarischen und rumänischen Donaubeckens entstanden und existierten.

²² N. Tasić, *Metalni nalazi iz Zlotske pećine*, Zbornik Muzeja rudarstva i metalurgije, 1, Bor 1980, 43 ff.

²³ B. Nikolov, *Trakijski pogrebenija pri s. Sofronijevo*, Vračanski okrag, Arheologija XXIII, 3, Sofija 1981.

²⁴ Ibidem.

Bei diesem Versuch, die ethnische Identifizierung der Träger der Basarabi-Kultur vorzunehmen, sind wir uns eines Mangels bewußt. Das ist die Frage der Existenz von Fundstätten und Nekropolen dieser Kultur in Rumänien, besonders im rumänischen Banat, in Oltenien und einem Teil Transsilvaniens, auf einem Gebiet, auf dem, wie es aussieht, die Tribalen-Stämme nicht lebten. Das erscheint nur auf den ersten Blick unlogisch. Vor allem haben wir keine sicheren Angaben über die nördliche Grenze der Tribalen einerseits und ihre „verwandtschaftlichen Beziehungen“ gegenüber den Stämmen, die auf dem „rumänischen Territorium der Basarabi-Kultur“ lebten andererseits. Die antiken Schriftsteller schreiben über die Tribalen hauptsächlich als einem besonderen Volk, obwohl es auch solche gibt, die sie zu den Thrakiern (Strabon, VII, 3. 13) bzw. Illyriern²⁵ (Vgl. F. Papazoglu, 1969, 419 — T 64) zählen. Auf der anderen Seite ordnet V. Georgiev die Tribalen, Moesi und auch die Dardaner in seine „daker-moesische Völker-gruppe“²⁶. Weder Ort noch Raum, aber auch unsere fachliche Zuständigkeit erlauben uns nicht, tiefgehend auf die komplizierten und ungenügend geklärten Probleme der engeren und weiteren Zugehörigkeit der Tribalen (ob man unter dem Terminus Tribalen mehrere verwandte Stämme zu verstehen hat, ferner, welchem Volke sie angehören u. ä.) einzugehen. Anstelle dessen scheint es uns, auf der Grundlage archäologischer Fakten, daß die Träger der Basarabi-Kultur sowohl auf der einen als auch der anderen Seite der Donau lebten, vor der Moravamündung in die Donau bis zum Isker. Das wäre das Ursprungsgebiet der Kultur, das zum größten Teil ab dem VII. Jahrhundert mit Sicherheit von Tribalen-Stämmen besiedelt wurde.

*

Schriftliche Quellen aus dem V. Jahrhundert v.u.Z. weisen darauf hin, daß südlich und südwestlich vom Gebiet der Basarabi-Kultur und des von Tribalen — Stämmen besiedelten Territoriums die Dardaner lebten.²⁷ Ein Volk, das von den einen als thrakisch, von den andern als illyrisch bezeichnet wird, während manche der Meinung sind es sei älter und gehöre der daker-moesischen Volksgruppe an.²⁸ Die nördliche Grenze, die uns hier vor allem wegen der Abgrenzung von den Tribalen und der Bosut — Basarabikultur interessiert, befindet sich nach den Historikern des vergangenen Jahrhunderts (Domaszewski, Kiepert, Moczy, Papazoglu u.a.) ungefähr in der Höhe des Tals der Nišava, bzw. der westlichen Morava.²⁹ In archäologischem Kontext wäre diese Auffassung annehmbar, handelte es sich um jüngere Zeitperioden — vom VI. Jh. v.u.Z. bis zu den römischen Eroberungen dieser Gebiete. Wenn es jedoch

²⁵ Strabon VII, 3, 13 (Vgl.: F. Papazoglu, Op. cit., 419 — T. 64.)

²⁶ V. Georgiev, *Thrace et Illyren*, BE 6, 1963 (Vgl.: F. Papazoglu, Op. cit., 61, Anm. 212).

²⁷ Strabon VII, 5, 7; VII, 5, 10 (Nach F. Papazoglu, Op. cit., 145)

²⁸ F. Papazoglu, Op. cit., 161; A. Benac im: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* (Tom V), Sarajevo 1987, 790 ff. und cit. lit.

²⁹ F. Papazoglu, Op. cit., 145, Abb. 3.

um einen etwas älteren Zeitraum geht, Ende des II. und Anfang des I. Millenniums v.u.Z., dann sieht dieses Bild doch anders aus. Archäologische Funde verweisen auf eine größere kulturelle Einheit zwischen den Funden im Süden mit den Gebieten des klassischen dardanischen Territoriums (Kosovo, Vranjska, Preševska kotlina u.a.) und Funden im Tal der großen Morava (Velika Morava) und ihrer Zuflüsse, die zur Paraćin-Kultur und später zu einer Gruppe von Funden des Typs Donja Toponica und Gornja Stražava gehören. Man kann sogar auf Grund der Untersuchungsergebnisse neueren Datums die Kontinuität der Entwicklung von der Slatina-Gruppe über die Paraćin-, Mediana- bis hin zur Gruppe Donja Brnjica-Gornja Stražava-Donja Toponica verfolgen, die als protodardanische Kultur bezeichnet werden kann. Die Feststellung der kulturellen Einheit und der kontinuierlichen Entwicklung keramischer Stile im weiteren Raum von den Süd-Karpaten im Norden bis nach Šara im Süden verweisen auf die sehr starke daker-moesische Komponente in der Entwicklung der protodardanischen Kulturen, und, wie angenommen wird, auch in der Ethnogenese der Dardaner. Um dies zu beweisen, muß man von sicheren Angaben über Kontakte zwischen Donau-Kulturen der Bronzezeit, Kulturen aus dem Morava-Gebiet, dem Tal der Nišava bis nach Kosovo und weiter bis zu jenen aus dem Ägäischen Mazedonien ausgehen. Eines der bedeutenderen Elemente, das die stilistische Einheit des größeren Gebiets verdeutlicht, stellt das Vorkommen der charakteristischen Gefäße des „Kantaros-Typs“ dar. Das sind Gefäße mit zwei Henkeln, die den Rand überragen, und auf denen sich häufig ein Ornament in Form einer Spirale oder eines Sonnensymbols befindet. Sie sind in den Funden in Rumänien im Rahmen der Verbicioara IV und Tei IV — Kultur (Corlate, Giulești-Sirbi, ortfund Govora-Sat u.a.)³⁰ anzutreffen, in Jugoslawien auf Nekropolen der Paraćin-Kultur (Grab 2 aus Paraćin und ein Grab bei Obrež in der Nähe von Kruševac).³¹ Im Süden läßt sich das Vorkommen diesen Gefäße bis nach Nord-Griechenland verfolgen, wo Töpfe dieses Typs auf den Fundstellen von Kastanas nördlich von Saloniki entdeckt wurden.³² Sie dienten oft in der Literatur dazu, auf Verbindungen mit den Donau-Kulturen hinzuweisen (M. Garašanin, B. Hänsel, A. Hochstetter, A. Vulpe u.a.)³³ Dies ist nicht die einzige Form, die auf enge Verbindungen zwischen den Kulturen der unteren Donau, der Morava, Kosovos und des Ägäischen Mazedoniens deutet. Eine häufige Erscheinung sind auch Töpfe mit Henkeln, die charakteristische knopfartige Beigaben aufweisen. In der Slatina-, Paraćin-, Medijana- und später auch in der Donja Brnjica-Gornja Stražava-Donja Toponica-Kultur stellt die knopfartige Beigabe auf den Henkeln eines der wichtigsten stilistischen Merkmale dar. In jüngeren Gruppen erleben sie

³⁰ S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria Tracilor timpurii*, I, Bucarest 1978, 81: Fig. 35, 41, 43

³¹ M. Garašanin im: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* (Tom IV), Sarajevo 1983, T. C, 1.

³² W. A. Heurtley, *Prehistory Macedonia*, Cambridge 1939, 218, 222; A. Hochstetter, *Kastanas. Die handgemachte Keramik*, Berlin 1984, 58 ff.

³³ B. Hänsel, *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, Berlin 1982, 15 ff.: Abb. 9; M. Garašanin im: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* (Tom IV), 734; A. Hochstetter im: *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, Berlin 1982, 108 Abb. 3 und 4.

ihre barocke Entwicklung, besonders auf den Nekropolen des Typs Brnjica, dann auf der Pešter-Hochebene oberhalb von Novi Pazar (Dojevići, Delimede u.a.)³⁴. Nördlich von Paraćin befinden sich die wichtigsten Henkeltypen dieser Art auf den Fundstellen der Tei IV- Kultur in Rumänien. Ein solches Gefäß ist z.B. aus Giulești-Sirbi bis ins kleinste Detail ähnlich wie die häufigen Gefäße von den Nekropolen der Paraćin-Kultur im Morava-Gebiet oder der Ansiedlung Gologlava bei Stalać³⁵. Weiterhin sind für das Verstehen breiterer kultureller und volkshafter Strömungen im Raum zwischen der unteren Donau, der Morava und Kosovos auch die Funde aus dem Kreis Zimnicea-Plovdiv von Bedeutung. Die keramischen Formen, besonders die Gefäße mit ebenmäßig eingeschnittenem Rond oder die Kelche mit zwei Henkeln ähneln stilistisch sehr den Funden, die wir im Rahmen der Paraćin-Kultur antreffen (z.B. eine Urne aus Plovdiv, Kelche aus Krušovica oder Devetaška pećina).³⁶ Analysen des erwähnten keramischen Materials verweisen darauf, daß die Kulturen der mittleren und späten Bronzezeit in den südkarpatischen Gebieten Rumäniens, in Nordwest-Bulgarien, Mittel- und Süd-Serbien bis hin nach Kosovo eine ähnliche stilistische Entwicklung durchgemacht haben. Dies ist besonders wichtig zur Identifizierung der dakermoesischen Komponente bei der Formierung der dardanischen Kultur, wie wir später sehen werden.

Eine Analyse der stilistischen Merkmale der Donja Brnjica-Toponica-Stražava-Gruppe zeigt deutlich, daß bei deren Entstehung sehr starke Einflüsse der Paraćin-Gruppe vorhanden sind. Diese Elemente sind jedoch aus chronologischen Gründen oft nicht berücksichtigt worden, weil man meinte, die Paraćin-Keramik gehöre zur mittleren Bronzezeit, und die Donja Brnjica-Gruppe zum Beginn der Eisenzeit. Auf diese Weise wurde ein zeitlicher Hiatus von mehr als hundert Jahren geschaffen. Das Problem einer genauen Datierung der zeitlichen Dauer der Paraćin-Kultur ist in der Literatur noch nicht zuverlässig gelöst. Beachtet man die neuen Angaben, besonders diejenigen neuerer Untersuchungen auf dem Fundort Gologlava bei Stalać, so läßt sich feststellen, daß die Paraćin-Kultur länger gedauert haben könnte, und zwar bis zur späten Bronzezeit, bis zum Ende des II. Millenniums v.u.Z. Gologlava ist die erste untersuchte Ansiedlung der Paraćin-Kultur, die bisher nur durch die Keramik und seltene Metallfunde aus den Gräbern bekannt war, und die bisher einseitige Informationen bot. Die Keramik aus Gologlava ist weitaus verschiedenartiger. Neben den schon bekannten und häufigen Formen auf den Nekropolen bei Paraćin, Rutevac, Maćija — Schalen mit einem oder zwei Henkeln, die den Rand überragen, Deckel von Urnen, grobe Gefäße mit ebenmäßig eingeschnittenem Rand (Urnen), wurde auf Gologlava auch andere Keramik entdeckt, wo Verzierungen mit Kannelüren und Buckel-Henkeln, ebenfalls mit Kannelüren versehen, charakteristisch sind. Hier handelt es sich zweifellos um eine jüngere Erscheinung, die sich durch Analogien in Donau- und Karpaten

³⁴ M. Jevtić, *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području*, Beograd 1983, 25 f. T. XXX und XXXI.

³⁵ S. Morintz, Op. cit., Fig. 44/4

³⁶ P. Detev, *Arheologia* 6, Sofia 1964/4; 66 ff.; S. Morintz, Op. cit., 55, Fig. 32/3 und 34.

-Kulturen in das Ende der Bronzezeit datiere ließe, und die bei einigen Autoren als Keramik erwähnt wird, die innerhalb der dorischen Völkerwanderung erscheint.³⁷ Hinzu muß auch der Fund eines Speeres aus Gologlava erwähnt werden (zusammen mit der Paraćin-Keramik entdeckt), der zeitlich ebenfalls in das Ende der Bronzezeit fällt (Br C/D). Wenn man dieser chronologischen Festlegung der Ansiedlungen der Paraćin-Kultur Gologlava bei Stalać zustimmt, dann könnte man die chronologische Kluft überbrücken, die auf Grund der bisherigen Auffassungen über die Chronologie dieser beiden Kulturen entstanden war. Die Feststellung der zeitlichen, unserer Meinung nach auch kulturellen Kontinuität zwischen der Paraćin-Kultur und der Gruppe Donja Brnjica-Toponica-Stražava ist äußerst bedeutsam für eine Ethnogenese des protodardanischen Horizonts in Kosovo, Sandžak und im Toplica — Tal. Innerhalb einer allgemeinen Entwicklung der Kulturen, von der Slatina- und Paraćin-Kultur bis zur Donja Brnjica-Toponica-Stražava-Gruppe, nimmt auch die Medijana-Gruppe im Nišava-Tal einen festen Platz ein.³⁸ Ihre Keramik steht der Paraćin- und Slatina-Keramik nah und besonders den Funden aus Gologlava bei Stalać. Da es sich um Keramik aus Ansiedlungen handelt (Medijana bei Niš), ist nicht ausgeschlossen, daß sie der Bestandteil eines einheitlichen Kulturkomplexes der Paraćin-Medijana-Kultur ist, in dem Funde aus Gräbern die Paraćin-Keramik und Funde aus Ansiedlungen die Medijana-Keramik kennzeichnen. Auf diese Weise kommen wir der Auffassung von der direkten Kontinuität zwischen den Kulturen der mittleren und späten Bronzezeit Mittel- und Süd-Serbiens und auch jenen, die sich in diesem Raum Anfang des I. Milleniums v.u.Z. entwickelt haben, sehr viel näher. Die Kultur oder genauer Gruppe Donja Brnjica-Gornja Stražava-Donja Toponica ist uns ebenfalls nur durch die Keramik aus Nekropolen bekannt, sodaß man in diesem Fall nur schwer über alle ihre Merkmale sprechen kann.³⁹ Einige Elemente auf der Keramik (eben eingeritzte Ränder, knopfförmige Henkel, Formen der Schalen und Schüsseln u.a.) und auch die Art der Bestattungen, wie M. Garašanin dargestellt hat, verweisen eindeutig auf Vorbilder in der Paraćin-, Slatina- und Medijana-Kultur.⁴⁰

Bei diesem augenblicklichen Forschungsstand ist es schwierig, dezidiert die Frage zu beantworten, ob die Träger des Stils Donja Brnjica-Gornja Stražava-Donja Toponica die Dardaner waren oder ob es sich nicht doch um eine protodardanische Kultur handelt. Wir meinen, dieses Problem ist nicht nur aus archäologischer, sondern auch aus historischer Sicht sehr wichtig, denn falls sich ergibt, daß die Träger dieser Kultur die Dardaner waren, dann würden entsprechend der erwähnten kontinuierlichen Entwicklung und den Verbindungen zwischen den Kulturen der mittleren Bronzezeit Mittel- und Süd-Serbiens und den Kulturen der südkarpatischen Zone die Dardaner zu der daker-moesischen Volksgruppe

³⁷ A. Benac, *O učešću Ilira u egejskoj seobi*, Arheološki radovi i rasprave JAZU, IV—V, Zagreb 1967, 333.

³⁸ Vgl.: M. Garašanin im: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* (Tom IV), 761.

³⁹ M. Jevtić, *Op. cit.*, 27 T. XXXVI.

⁴⁰ M. Garašanin im: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* (Tom IV), 773.

gehören. Die illyrische und auch thrakische Komponente in ihrer Ethnogenese wäre etwas junger. Angaben hierzu sind sowohl in der Analyse des archäologischen Materials als auch in den ältesten schriftlichen Quellen über die Dardaner zu finden. Auf diese Weise nähern wir uns der Auffassung, die in letzter Zeit einige Archäologen aus Jugoslawien vertreten (M. Garašanin, D. Srejšović),⁴¹ und die sich in hohem Maße auf die These stützt, daß „die Dardaner auf Grund einiger sprachlicher Elemente der großen daker-moesischen Groppierung angehören“.⁴² Man darf natürlich nicht die späteren, sehr starken Einflüsse aus dem thrakischen und illyrischen Gebiet negieren, durch die man eine lange Zeit die Meinung vertrat, die Dardaner seien ein Teil des illyrischen bzw. thrakischen Volkes.

Kratak sadržaj

NEKI PROBLEMI ETNIČKE PRIPADNOSTI KULTURA STARIJEG GVOZDENOG DOBA NA PODRUČJU SRBIJE

Rad počinje metodološkim pitanjem: može li se na osnovu karakteristika materijalne kulture, posebno stila keramike izvršiti identifikacija njegovih nosilaca, odrediti njihova etnička pripadnost? Odgovor je potvrđan pod uslovom da se najpre odredi primaran centar nastanka stila, koji je u tom slučaju i etnički determinisan. Sekundarni centri i kasnije širenje stila ne moraju da se povezuju i sa širenjem njihovih nosilaca. Najbolji primer za ovo je Basarabi kultura, odnosno njen stil čiji se primaran centar, oblast nastajanja, nalazi u donjem Podunavlju, na području severne Srbije, severne Bugarske i jugozapadne Rumunije. Na osnovu podataka iz pisanih izvora (Herodota, Strabona, Tukidida) tu oblast su naseljavala dakomezijska, tribalska plemena. Njihova izuzetna mobilnost razlog je što se stil proširio i na susedne oblasti, uključujući i veći deo Srema. Kao stil, naročito u načinu ukrašavanja posuda, Basarabi keramika proširila se na veliko područje od Alpa na zapadu (Sopron, Poštela) do nalazišta u južnoj Rusiji (Grigorijevsko poselenije). Na jugu ova se keramika nalazi u Bosni na Zecovima a u Srbiji do Priboja na Limu.

Drugi deo rada posvećen je rešavanju problema protodardanske kulture, odnosno geneze grupe Donja Brnjica—Gornja Stražava—Donja Toponica. Ukazuje se na kontinuirani razvoj kultura od srednjeg bronzanog doba do prvih vekova I milenija na području od srednjeg toka Morave do Kosova. U ovom razvoju značajno mesto imaju slatinska, paraćinska i Medijana kultura koje ispunjavaju vremenski period od 1500 pre n. e. do formiranja nekrapola tipa Donja Brnjica—Stražava—Toponica i do pojave tumula gvozdenog doba u Sandžaku na kojima se nalaze posude sa drškama koje se dugmetasto završavaju (Dojevići, Delimede i dr.). Ovaj kontinuitet, u kome poseban značaj imaju rezultati sa novih istraživanja na naselju pozne paraćinske kulture, Gologlavi kod Stalaća, pruža mogućnost povezivanja paraćinske keramike sa sličnim nalazima u okviru Tei IV i Verbicioara IV kulture sa jedne i Plovdiv—Zimnice kulture sa druge strane. Ove veze mogu da budu od značaja i u pitanjima etnogeneze Dardanaca. Ukoliko se prihvati pretpostavka (D. Srejšović, M. Garašanin) da je Donja Brnjica protodardanska kultura, onda bi i dakomezijska komponenta u formiranju dardanskog etnosa bila sasvim prihvatljiva. Čak, moglo bi se tvrditi da je ona i znatno starija nego eventualna ilirska i tračka komponenta.

⁴¹ D. Srejšović, *Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardarians*, Balcanica IV, Beograd 1973, 68; M. Garašanin im: *Praistorija jugoslovenskih zemalja* (Tom IV), 778.

⁴² Vl. Georgiev, *Introduzione alla Storia delle lingue indoeuropee*, Roma 1966, 167 ff.

MAJA PAROVIĆ-PEŠIKAN

POREKLO I DATACIJA URNE IZ BOLJAROVA (PAŠA-KJOJ) I PITANJE POJAVE EOLSKOG *BUCCHERO-A* NA BALKANU

Apstrakt — Detaljnom analizom oblika, ornamentike i stila životinjskih figura utisnutih na ramenima poznate vaze iz Boljarova autor konstatuje njenu pripadnost obliku dinosa sa kalemastim drškama, koji je ponikao u krugu eolske sive monohromne (*bucchero*) keramike s kraja VII i početka VI v. st. e. Time se on suprotstavlja dosadašnjem shvatanju, prihvaćenom u bugarskoj arheološkoj literaturi, da urna iz Boljarova (kao i urna iz Bukjovci) predstavlja proizvod lokalnog tračkog grnčarstva IV v. pre n. e., zasnovanom uglavnom na pojavi ukrasa u obliku fibule na telu jedne od figura, a bez obzira na ostale elemente bitne za keramografsku analizu.

Urna iz Boljarova u Trakiji, mesta poznatog u starijoj stručnoj literaturi pod imenom Paša-kjoj (T.I,1; sl. 1), ušla je u naučni saobraćaj još krajem prošlog veka¹, ali je, kako se to ponekad dešava, ostala dosta dugo gotovo zaboravljena. Urna je bila nađena slučajno, prilikom razoravanja male humke u kojoj je najverovatnije bila sahranjena. U pitanju je veća posuda sive gline (vis. 0,29 m, R. 0,40 m), rađena na vitlu, ispunjena sagorelim kostima, ali bez ikakvih drugih grobnih priloga, što je u velikoj meri otežalo pitanje datacije ovog spomenika, koje je sve do sada ostalo otvoreno.

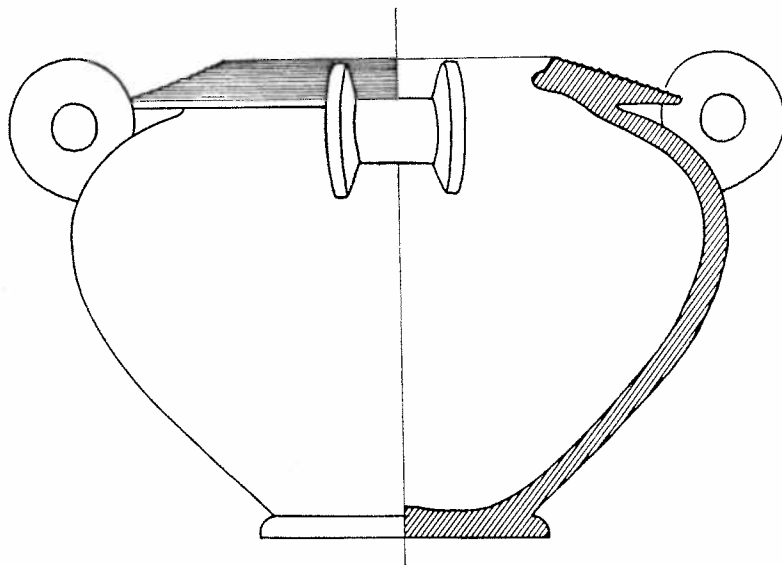
Možda je upravo izuzetnost oblika urne, kao i životinjskih figura utisnutih na njenim ramenima, izazvala više nedoumica, od kojih su se neke održale do naših dana. Svojevremeno je, početkom XX veka, ovaj nalaz privukao pažnju istraživača zahvaljujući upravo neobičnim životinjskim predstavama, a i sve dosadašnje analize kretale su se manje-više u istom smeru. Na oblik same urne nije se obraćala pažnja. Zapravo, prvu nešto detaljniju analizu urne iz Boljarova dao je R. Попов, uz osnovne podatke o uslovima nalaza.² On se nije izričito izjasnio o vremenu njenog nastanka, iako se na posredan način opredelio svrstavši je

¹ К. и Х. Шкорпил, Могили, София 1898, сл. 24.

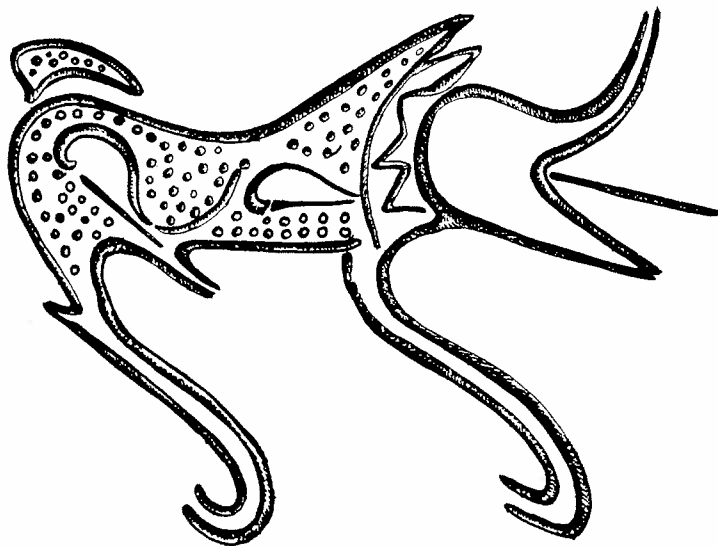
² Р. Попов, Материали за проучвание на халштатската и латенска култура в България и Македония, Годишник на Нар. музей, София 1921, 175—176, сл. 180—182.

u niz spomenika latenskog doba, između fibula tzv. tračkog tipa i jednog keltskog mača. Izgleda da je tome najviše doprinela činjenica da je R. Popov sagledao na jednoj od životinjskih figura svojevrsni linearni ornament, koji je, prema njegovom mišljenju, podsećao na oblik tračke fibule čije datiranje pada u V—IV v. st. e. (sl. 1b).

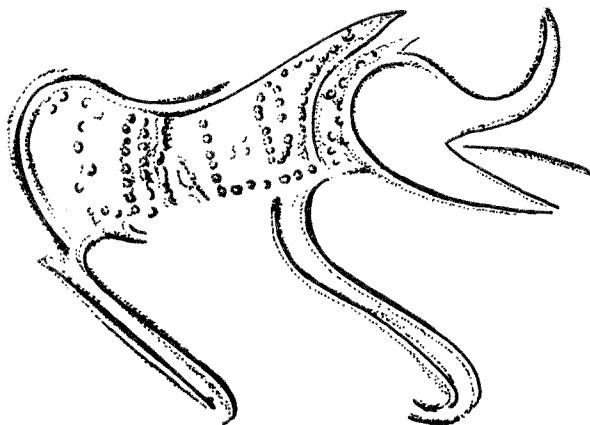
Sl. 1. Urna iz Boljarova (Paša-kjoj)

a) profil

b) životinjska figura (prema R. Popovu)

c) životinjska figura (prema R. Popovu)

Prilikom istraživanja pečata na domaćoj keramici iz Sevtopolisa, gde se dosta često kao jedan od motiva pojavljuje oblik fibule tračkog tipa, kao i drugih ukrasa, M. Čičikova³ se osvrnula i na urnu iz Boljarova, smeštajući ovaj nalaz među proizvode lokalnog tračkog zanatstva. Jednom drugom prilikom, govoreći o razvoju lokalne tračke keramike VI—IV v.st.e., M. Čičikova se ponovo vraća urni iz Boljarova.⁴ Verovatno osećajući nesklad između oblika urne i njenog datiranja, ona se ovog puta osvrće, doduše veoma kratko, na oblik vaze i ističe da njen oblik podseća na grčke metalne vaze, iako „dekoracija upućuje na sasvim druge koncepcije od grčke umetnosti”.

Što se tiče samih životinjskih likova, i oni su zadavali dosta teškoća istraživačima prilikom njihovog tumačenja. Neki su u njima videli predstave pasa u trku (R. Popov), drugi su se opredelili za vepra (Čičikova) ili lava.

Nasuprot ovim mišljenjima bugarskih naučnika, još pre više od pedeset godina G. Wilke⁵ je istakao ideju o srodnosti životinjskih predstava na urni iz Boljarova (Pašakjoj) sa životinjskim figurama iz grupe Fokoru/Mihalkov ranog gvozdenog doba, koje se pojavljuju najčešće kao metalne pločice za oplatu (ili fibule?).⁶ U isti krug nalaza, prema mišljenju

³ М. Чичикова, Печати с изображения на накити върху питоси од Севтополис, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София 1958, 486—487, сл. 11.

⁴ М. Чичикова, *La céramique thrace*, VIIIe Congrès Intern. d'arch. classique, Paris 1965, 341—344, pl. 72, 3—4.

⁵ G. Wilke, Paša-kjoi: M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, X (1927/1928), 46, T. 46.

⁶ G. Wilke, Michalkow: kod. M. Ebert, *Reallexikon*, VIII (1927/1928): 180—183, Taf. 52—56A. Ostava je otkrivena u dva dela 1878. i 1879. godine, a sastoji se od velikog broja zlatnih predmeta i ukrasa ukupne težine oko 6 kg. Mesto nalaza (selo Mihalkov u Zapadnoj Podoliji), sada u sastavu Ukrajine SSR, nalazi se u Prikarpatiju, pa sovjetski arheolozi povezuju ovu ostavu sa kasnijom fazom goligradske kulture iz IX—VII v. st.e., koja je u mnogim svojim crtama slična kul-

M. Ebert,⁷ spada bronzana pločica prekrivena tankim zlatnim limom, u obliku vepra, koja potiče iz Dalja (sl. 2). J. Brunšmid⁸ je dao detaljne podatke o uslovima nalaza ove pločice, koja je, zajedno sa ostalim bogatim priložima i ljudskim kostima, otkopana 1905. godine na dubini 0,50—0,60 m. U pitanju je, dakle, grobni nalaz, slično urni iz Boljaro-va, ali u skeletnom sahranjivanju. Na osnovu toga grobni nalaz iz Dalja trebalo bi da spada u drugu grupu grobova daljske nekropole, koju K. Vinski-Gasparini stavlja u drugu polovinu VIII i VII vek st.e.⁹

Sl. 2. Figurna pločica iz Dalja

Ipak, treba imati u vidu da se isti način sahranjivanja nastavlja i kasnije, sve do III v., odn. do pojave Kelta u Podunavlju.

J. Brunšmid datira zlatni nalaz iz Dalja u latensko doba, što se manje-više slaže sa veoma dugim trajanjem ove grupe sahranjivanja. Međutim, M. Ebert,¹⁰ koji je veoma detaljno proučio i analizirao nalaze iz Dalja, upoređujući ih sa ostalim zlatnim ostavama iz grupe Forkoru/Mihalkov, dolazi do zaključka da bi ga ipak trebalo staviti u rano gvozdeno doba, iako se ne izjašnjava preciznije o datumu. U poslednje

turama karpatskog Podunavlja, i to ne samo u bronzanim u drugim metalnim nalazima nego i u keramici, sa oblicima srodnim Gava kulturi. Goligradska kultura kao najdalja istočna periferija tzv. „tračkog halštata” ima određene veze i sa predskitskim kulturama VIII—VII v. st. e. oblasti lesostepa na Ukrajini: A. И. Мелюкова, Памятники скифского времени Среднего Поднестровья, МИА вып. 64, Москва 1951, 29—30; Археологія Української РСР, II, Київ 1971, 26—27; А. И. Тереножкин, Предскифский период на Днепровском Правобережье, Киев, 1961, 209—212.

⁷ M. Ebert, *Der Goldfund von Dalj*, Jahreshefte d. Öst. Arch. Inst. XI (1908), 259—276, Fig. 115.

⁸ J. Brunšmid, *Prehistorijski predmeti iz Srijemske županije*, VHAD, X (1908/1909), 236, nap. 8.

⁹ K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973, 163; Id., *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama* (grupa Dalj): Prastorija jugoslavenskih zemalja, knj. IV, Sarajevo 1983, 599—600.

¹⁰ M. Ebert, op. cit., 274—276.

vreme je R. Vasić¹¹ pokušao da opredeli životinjsku pločicu iz Dalja sa stilske i hronološke tačke gledišta, pa je video u njoj „primitivnu imitaciju veptra iz grčke arhajske umetnosti, posebno imajući u vidu predstave arhajskog veptra u unutrašnjosti Balkana” (Zagrade na Glasincu, Atenica). Na taj način on je stavio taj nalaz u isto vreme sa pomenutim importovanim nalazima iz kraja VI i početka V v.st.e.

Nema sumnje da ova dva, međusobno veoma udaljena nalaza sa različitih krajeva Balkanskog poluostrva, ipak imaju nešto zajedničko (sl. 1—2). I u jednom i u drugom slučaju su u pitanju stilizovane predstave životinja, veoma sumarno tretirane, sa razjapljenim čeljustima, neobično vitkim telom na visokim tankim nogama i malim repom, koji je na figurnoj pločici iz Dalja bio prelomljen, a prvobitno najverovatnije, kako misli M. Ebert,¹² spiralno savijen nagore. Karakterističan detalj na obe predstave takođe je kratka nakostrešena griva i neobično tretiranje stopala, posebno na urni iz Boljarova, gde su ona zavrtnuta unazad. Izvesne srodnosti ima i u ukrašavanju tela životinja malim okruglim tačkama kao na figurama iz Boljarova, odn. kružićima s tačkom u sredini, od kojih su tri kružića na sapima veptra iz Dalja međusobno bila spojena lučnim tangentama. Kao interesantan detalj na prednjem delu tela veptra iz Dalja pojavljuje se umanjena predstava istog lika, kao i pločica (predstava u predstavi). Isto tako, na telu životinja iz Boljarova možemo videti ukrašavanje unutarne površine tela pomoću lučnih urezanih poteza, u kojima je G. Villke video „trčućeg psa”, dok bugarski istraživači žele u njima videti predstave tračkih fibula (sl. 1b). Apstraktni linearni karakter ovih ornamenata podvučen je vertikalnom cikcak-linijom na grivi.

Vredi se detaljnije zaustaviti na ovoj, na prvi pogled reklo bi se beznačajnoj, pojedinosti. Takva vrsta ispunjavajućeg ornamenta kakvu nalazimo na veptru iz Dalja, prema R. Vasiću, predstavlja izuzetak u prastarijskoj umetnosti, imajući u vidu Podunavlje i Karpatski bazen, gde su rašireni nalazi tipa Fokoru/Mihalkov. Ipak, neke makar i udaljene paralele mogu se naći u ranoskitskoj umetnosti na području severnog Kavkaza (Kelermes). Tamo je u jednom od sahranjivanja pod tumulima nađena izvanredna zlatna predstava pantera sklupčanog kao pred skok, čije su šape i rep ukrašene nizom manjih, takođe sklupčanih likova iste zveri (T.II.1).¹³ Kelermeski tumuli se, kao što je poznato, datiraju od kraja VII do prve četvrtine VI v.st.e., a izrađeni ukrasi su u skitskom životinjskom stilu.

Na drugoj, znatno kasnijoj pločici, takođe od zlata, koja potiče iz tumula Kulj Oba na Krimu, sa predstavom jelena presavijenih nogu, takođe nalazimo male reljefne predstave različitih životinja: grifona, lava, zeca i konja, koje su ovog puta izrađene u grčko-skitskom stilu, pri čemu su male figure na telu jelena izrađene u čisto grčkom maniru.¹⁴

¹¹ R. Vasić, *The Openwork Belts and the Early Iron Age Chronology in the Northern Balkans*, Arch. jugosl. XII (1971), 1—13, fig. 13.

¹² M. Ebert, op. cit., 260.

¹³ M. I. Artamonov, *Treasures from Scythian Tombs*, London 1969, 26, 27, pl. 22, 23; Б. Н. Граков, Скифы, Москва 1971, Т. XVII.

¹⁴ J. Boardman, *The Greeks Overseas*, London 1973, 260, pl. 23; Б. Н. Граков, op. cit., Т. XVI. up.: Злато Скита, Каталог изложбе, Bgd, 1977, dd, n. 48.

Upoređujući međusobno kelermesku pločicu sa jelenom iz tumula Kulj Oba, možemo zapaziti sličan odnos između nalaza iz Dalja i Mihalkova. Tako, u Dalju postoji jasna veza između ispunjavajućeg ornamenta u vidu istovetne (ali umanjene) figurice na prednjem delu tela životinje i oblika same pločice, dok se na ukrasnim pločicama iz Mihalkova na grudima i sapima predstavljenih životinja pojavljuju manja ili veća kružna polja sa reljefnim predstavama koje podsećaju na medaljone sa glavama Meduze ili nekim nedovoljno jasnim i prepoznatljivim ukrasnim motivima.¹⁵ Ti motivi, slično kao i na pločici iz Kulj Obe, imaju u svakom slučaju čisto dekorativni karakter bez ikakve sadržajne veze sa samom figuralnom predstavom životinja (konj, vepar?). Mislimo da se u tome može nazreti određena tendencija stilskog razvoja koja se zapaža i u skitskoj umetnosti pod uticajem jednog drugog stilskog elementa—grčko—jonskog.

Na taj način dosadašnja ispitivanja figuralnih životinjskih predstava starijeg gvozdenog doba (grupa Fokoru/Mihalkov) dozvoljava mogućnost datiranja vaze iz Boljarova u vremenskom okviru kasnog VIII—VII v.st.e. To je vreme kad je u čitavom Sredozemlju veoma prisutan pojačani uticaj sa Istoka. Ako su se u daleke crnomorske stepe ovi uticaji širili neposredno preko Kavkaza i Urartu (a kasnije, u VI v.st.e. i preko jonskih kolonija na severnim obalama Ponta), u Sredozemlje su oni stizali posredstvom primorskih istočnogričkih gradova na zapadnoj obali Male Azije. Trakija i istočni Balkan bili su otvoreni za neposredne veze sa maloazijskim kontinentom, ali je moguće i posredničko dejstvo istočne Grčke. Sa te tačke gledišta predstave iz Dalja i Boljarova uklapaju se u istovetan proces širenja orijentalizirajućeg stila.

Ipak, i pored opštih sličnosti, već je A. Milčev¹⁶ uočio znatne stilске razlike između životinjskih figura na vazi iz Boljarova, s jedne, i predmeta izrađenih u skitskom „životinjskom” stilu, sa druge strane. Polazeći od toga da kod ovih poslednjih potpuno odsustvuju shematizacija i geometrizacija, koje su, po njemu, specifične osobine trakokimerskog (predskitskog) stila iz VIII—VII v., on vezuje za njega predstave iz Boljarova. Time se dokazuje trajanje tog stila sve do V—IV veka, kako i on datira boljarovsku urnu, pozivajući se takođe na pojavu jedne „tračke” fibule na jednom od njenih životinjskih likova. Na taj način i pitanje da li je posredi fibula (Čičikova, Milčev) ili, pak, čisto dekorativni motiv (Popov, Vilke) dobija još veći značaj kako za datiranje vaze tako i za pitanje namene ove predstave kao zanatskog žiga, što je mišljenje M. Čičikove.¹⁷

U vezi s tim treba, pre svega, obratiti pažnju na činjenicu da je crtež R. Popova (sl. 1b) veoma uopšten, pri čemu je izostavljen jedan

¹⁵ G. Wilke, op. cit., *Reallexikon*, Bd. VIII, pl. 53. U vezi s kružnim aplikacijama u obliku medaljona na telu životinja vidi koštanu pločicu sa reljefnom predstavom kozoroga iz Efesa: D. G. Hogart, *Excavations at Ephesus*, London 1908, 163, pl. XXI, 5; E. Munn, *Scythians and Greeks*, Cambridge 1913, 260, fig. 182 bis. Pored ove pominju se još dve slične, ali bronzane figurice kozoroga i vepa iz Troade. Na telu kozoroga iz Efesa padaju u oči dva velika aplicirana kruga, na grudima i sapima, oivičena sitnim cik-cak linijama, sa kružićem u centru, kakvi se javljaju na telu vepa iz Dalja.

¹⁶ А. Милчев, Трако-кимерийски находки в българските земи, Известия БАН, XIX (1955), 359—370, фиг. 10.

¹⁷ М. Чичикова, op. cit., 487.

produženi potez iglodržača kod „fibule” iznad prednje noge životinje, koji se, inače, dobro razaznaje na fotografiji (T. I,2).

Prema tipologiji tračkih fibula D. Berčua,¹⁸ predstavama na urni iz Boljarova najbliže su fibule iz grupe I, u koju spada fibula nađena u tumulu Mušovica nekropole Duvanlij (kraj VI ili početak V v.), na kojima je veoma naglašen oštar prelaz od luka ka uskoj pravougaonoj nozi (iglodržaču), čiji se prednji kraj vertikalno produžuje i završava se dugmetastim ispupčenjem.

U slučaju urne iz Boljarova fibule (ako to jesu) prikazane na njima nemaju dugmetaste završetke, već se takav utisak stvara zahvaljujući okruglim tačkama kojima je ispunjena površina tela životinje (sl. 1b). Sve ostale varijante tračkih fibula imaju bitno drukčiju shemu, posebno zbog veoma povijenog prednjeg produžetka noge, koji je često spiralno savijen ili ima konično proširenje na kraju. Te kasnije varijante (tipovi II—IV) koje se datiraju u IV v.st.e. i kasnije, nalazimo na utisnutim žigovima povrh oboda pitosa iz Sevtopolisa.¹⁹ Prema tome, na osnovu oblika fibula urna iz Boljarova ne bi mogla biti kasnija od kraja VI — početka V v.st.e.

Isto tako, treba imati na umu da su fibule veoma bliske sheme bile raširene na području Tesalije u nešto ranije doba (krajem VIII i VII v.).²⁰ Među njima takođe postoje varijante sa izduženim prednjim krajem pravougaone noge i ukrasnim dugmetom na vrhu (tip IV a).²¹ Tipološka veza između ovih tipova fibula dovoljno je bliska da se može postaviti pitanje mogućnosti kontinuiteta, uprkos hronološkom prekidu u VI veku, kad su fibule kao deo odeće izašle iz upotrebe na teritoriji Grčke.

Treba da se setimo nekih od varijanti italjskih fibula, takođe veoma bliskih, iako nešto drukčijih oblika, kojih ima veliki broj u Sredozemlju, a posebno na ostrvima blizu maloazijske obale, kao na Rodosu ili Hiosu (sl. 3). I one su datirane na sami kraj geometrijskog doba (VII v.st.e.).²² Najnoviji nalazi, kako na Rodosu (Kamiros) tako i na Hiosu (Emporio), potvrđuju njihovu istovremenost sa italjskim nalazima, što dozvoljava možda čak drukčiji prilaz problemu njihovog porekla, pa i naziva. Međutim, nas ovde posebno zanima varijanta ovog tipa fibula koja je otkrivena na Rodosu, a ima specifičan oblik produžene noge (iglodržača) koji se diže visoko napred, upravo nalik na fibule tračkog tipa iz grupe I, samo bez ukrasnog dugmeta. Imajući sve ovo u vidu, logično je zapitati se ne bi li, možda, upravo urna iz Boljarova sa svojim neobičnim crtežima i fibulama mogla biti svojevrsna spojnica koja bi premostila vremenski hijatus između nestanka kasnogeometrijskih fibula VIII—VII veka i najranijih pojava tračkih fibula na granici VI i V v.st.e.

¹⁸ D. Berčua, *Ein Problem aus der Frühgeschichte Südosteuropas*. Die Thra-kische Fibeln, Balkania, VI (1943), 300, 301, Abb. 6.

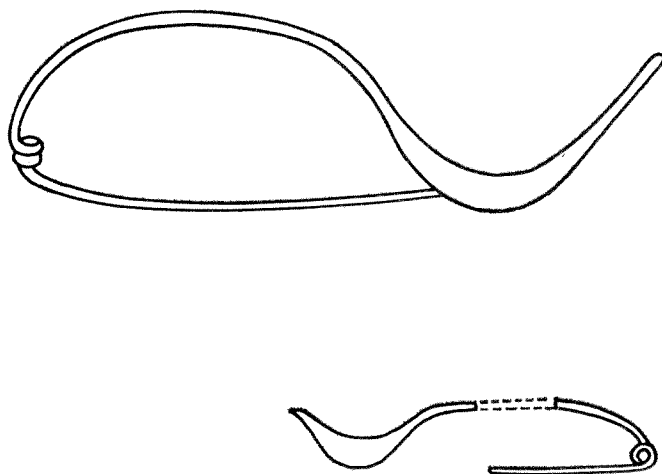
¹⁹ M. Čičikova, op. cit., 477. fig. 2. Oblike fibula iz nekropole Apoloni-je, vidi: И. Бенедиков Металически и костени предмети от некропола на Аполония, Аполония на Черно море, София 1964, 313—314, фиг. 108.

²⁰ K. Kilian, *Fibeln in Thessalien*, PBF, XIV/2 (1975), T. I (tip A IIIa), T. III (tip B IIIId); Chr. Blinkenberg, *Les fibules grecques et orientales*, Ko-benhavn 1926, 110—122 (tip VI).

²¹ K. Kilian, op. cit., pl. XIII, n. 379, 381, 383.

²² E. Sapouna-Sakellarakis, *Die Fibeln der griechischen Inseln*, PBF, XIV/4 (1978), T. 48, n. 1565, 1566.

Završavajući osvrt na fibule sa urne iz Boljarova ne možemo a da ne skrenemo pažnju na još jedan aspekt čisto likovno-stilskog karaktera. Naime, ne možemo se oteti utisku da je njihova pojava imala jednu određenu svrhu osim dekorativnog, ispunjavajućeg ornamenta. Naročito s obzirom na njihov položaj i raspored u odnosu na noge životinje, mogla bi se sa dosta verovatnoće videti u njima posebna namera umetnika da pomoću kombinacije poteza (lučnih i horizontalnih), koji su korišćeni takođe i kod oblikovanja glave, čeljusti i dugog jezika ove neobične životinjske figure, podvuče oblike muskulature tela, zaobljenost trbuha i lopatice iznad prednjih nogu. Ritam i pravac ovih poteza odgovaraju zaobljenim linijama glave i stopala. Time je jedan dekorativni elemenat (u obliku fibule) ovom prilikom mogao poslužiti svojoj svrsi i kao tehnički zahvat radi isticanja muskulature, koji je veoma čest u grčkoj i orijentalnoj umetnosti tog doba, ali i kao značajan stilski element, važan za celovito doživljavanje predstave.

Sl. 3. Fibule iz Kamirosa (Rodos)

Poseban problem postavlja se u vezi sa načinom prikazivanja stopala nogu kod životinja iz Boljarova. Neka upoređenja sa figurama iz skitskog (odn. tračkog) „životinjskog” stila teško se mogu braniti, jer se na njima životinje prikazuju sa mnogim realističnim detaljima uprkos određenoj stilizaciji, tako da su kod njih noge uvek savijene u kolenima, a ne kod stopala kao što je slučaj u Boljarovu. S obzirom na značaj ovog pitanja za stilsku analizu, na njega ćemo se još jednom vratiti kasnije.

Prema tome, čak i ako se prihvati da je na trbuhu i sapima fantastične životinje sa urne iz Boljarova bila predstavljena tračka fibula, ni onda to ne bi obavezno morao biti razlog da se ova urna svrsta u kasniji period gvozdenog doba. Takvoj dataciji se suprotstavlja, pre svega, pojava srodnih vrsta fibula poznatih sve do kraja VII v., zatim oblik vaze i dosta primitivna stilizacija impresivnih životinjskih predstava, koje odišu duhom geometrijskog stila. Razrešavanju ove dileme može znatno pomoći detaljno ispitivanje oblika urne.

Urna iz Boljarova ima oblik veoma srodan dinosu ili krateru, kakav poznajemo iz nekropole Progon (Bukri) u Pelagoniji (s. 1a; T. I, 1 i 3).²³ Obe su vaze izrađene na vitlu, od sive gline, glačane površine, a njihov oblik ne ostavlja sumnju u pripadnost većoj grupi sive keramike, koja je raširena na eolskim ostrvima (Lezbos, Lemnos, Samotraka) i na malo-azijskom kopnu (Troja, Larisa), a poznata u nauci pod nazivom „eolski *buccheri*“.²⁴ Postoje, međutim, određene razlike. Tako, npr., urna iz Boljarova ima četiri drške kalemastog oblika, za razliku od „lažnih“ drški na vazi iz Proгона/Bukri, koje su bliske onima na metalnim posudama grčke proizvodnje. Osim toga, tu je i karakterističan ukras na širokom, gotovo horizontalnom obodu urne, od više paralelnih žlebova, kanelura. Iako ukrašavanje oboda dinosa horizontalnim kanelurama, koliko nam je poznato, nije bilo u širokoj upotrebi, ipak ga možemo naći na nekim fragmentima sa Lezbosa.²⁵ Druga specifičnost dinosa iz Boljarova u odnosu na vazu iz nekropole Progon/Bukri jeste žleb na unutrašnjoj strani ruba oboda (sl. 1a), koji možemo naći na jedinom fragmentiranom primerku dinosa nadenom na atinskoj Agori, koji se datira u treću četvrtinu VII v.st.e.²⁶

Četiri drške „kalemastog“ oblika, od kojih je jedna oštećena, pričvršćene su visoko na ramenu posude. One svakako ponavljaju metalne prototipe toliko popularnih bronzanih kotlova, ponekad ukrašenih protomama životinja: bikova, grifona i sl., koje vode svoje poreklo sa Istoka (Urartu, Frigija).²⁷ Kroz probušene otvore takvih metalnih drški provlačila se obično veća okrugla alka (ili kaiš) za kačenje i nošenje vaze. U grčkim gradovima Male Azije, kao i na ostrvima Sredozemlja, već u VII v.st.e. nailazimo na česte imitacije ovog oblika u keramici. Treba reći da su slične drške poznate i na nekim oblicima ranokorintskih vaza (kotona).²⁸ Zdele sa takvim drškama poznate su među keramikom starijeg gvozdenog doba centralnog Balkana, a raširene su na području Kosova,

²³ P. Mačkić, D. Simoska, V. Trbuhović, *Ranohalštatska nekropola na lokalitetu Saraj u Brodu*, Starinar n.s. XI (1960), 201, sl. 5; I. Mikulčić, *Pelagonia u svetlosti arheoloških nalaza od egejske seobe do Avgusta* Bgd. 1966, tb. VII, sl. 15 a. Detaljnije o ovom dinosu up.: M. Parović-Pešikan, *Neki novi aspekti širenja egejske i grčke kulture na Centralni Balkan*, Starinar n.s. XXXVI (1985), 37, 38, sl. 5 i 6.

²⁴ F. Villard, *La céramique de Marseille (VI—IVe)*, Paris 1960, 51—53; F. Benoit, *Recherches sur hellénisation du Midi de la Gaule*, Aix-en-Provence 1965, 153—157; P. Bernard, *Céramique de la première moitié du VIIe s. à Thasos*, BCH vol. 88/1 (1964), 109—114; L. Ghali Kahil, *La céramique grecque* (Fouilles 1911—1956), Etudes thasiennes vol. VII, Paris 1960, 45, 51.

²⁵ W. Lamb, *Grey Ware from Lesbos*, JHS, LII (1932), 7, fig. 2, 3—4.

²⁶ E. Brann, *Late geometric and protoattic Pottery: Athenian Agora*, VIII, Princeton 1962, 44, pl. 6, n. 103, koja smatra ovaj primerak za korintski import, a spominje još jedan veoma sličan primerak iz Itake, up. BSA XLVIII (1953), 48, br. 806.

²⁷ J. Boardman, op. cit., 85—86, fig. 28; R. S. Joung, *The Gordion excavations*, vol I: *Three great early Tumuli*, Princeton 1981, fig. 80 f; pl. 16, E, F; pl. 17, A, B, D, E, F; E. Akurgal, *Phrygische Kunst*, Ankara 1955, pl. 57—59.

²⁸ H. Payne, *Necrocorinthia*, repr., New York 1971, 297—298, fig. 135.

gde su najverovatnije stigle preko Dirahija, korintske kolonije na Jadranu, blizu granice VII i VI v.st.e.²⁹

Motiv horizontalnih kanelura na obodu posuda, kakav vidimo na urni iz Boljarova, dobro je poznat u monohromnoj sivoj keramici iz eolskog grada Larise u Maloj Aziji,³⁰ pretežno na nekim oblicima zdela i lekana, isto kao i na sivoj „bucchero” keramici iz Marselja i drugih naselja s kraja VII i početka VI v. na jugu Francuske,³¹ koja su osnovana od strane stanovnika grada Fokeje, jednog od najjužnijeg eolskog naselja u Maloj Aziji. U Istriji, maloazijskoj koloniji, osnovanoj na ušću Dunava još krajem VII v., nalazimo isti motiv, takode ograničen na neke tipove zdela i lekana.³² Horizontalne kanelure kao ukrasni elemenat na sivoj keramici iz Pelagonije i donjeg Povardarja pojavljuje se, naprotiv, na manjim oblicima vaza, kao što su pehari, krčazi, kotoni (Saraj, Suva Reka), što ima svojih analogija na nekim tipovima keramike iste vrste iz Troje.³³

Skrećemo, takode, pažnju na tehniku izrade ornamenta na ramenima vaze iz Boljarova. Naime, ovde su konture životinjskih figura utisnute, a predstave nisu reljefne, kako bi se moglo očekivati, nego su ravne u nivou površine vaze. Takav postupak, suprotan reljefnim ukrasima na velikim pitosima i amforama VII v. sa Rodosa, iz Beotije, Atine i Evbeje, nalazimo na fragmentu dinosa iz Metimne (Lezbos) iz druge polovine VII v. st. e.³⁴

Iz svega do sada rečenog može se zaključiti da dinos iz Boljarova ima sve karakteristike (faktura i obrada površine, oblik, ornamentika) koje ga stavljaju u seriju proizvoda eolskog „bucchera” pa tako i njegovo datiranje moramo pomeriti u granice VII — poč. VI v.st.e. Time se znatno sužava prostor u kome bi se mogle tražiti prave analogije za fantastične likove životinja na njegovim ramenima.

Među prvim figuralnim predstavama geometrijskog stila mogu se naći takve nespretne figure zveri (koje obično tumače kao lavovi ili vulkovi?) sa razjapljenim čeljustima iz kojih ispada dugačak jezik. Jedan od očiglednih primera daje nam tronožac iz Atine (740—730. g.), na čijim je nogama islikana scena borbe heroja sa lavom;³⁵ isto tako i nedavno otkrivena evbejska pogrebna amfora iz nekropole Pitekusa, naj-

²⁹ N. Đurić, *Gradina kod Belačevca*, Gl. MKM, X (1978), 288, tb. V, 1; D. Srećević, *Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians*, *Balkanica*, IV (1973), 48, fig. 9. M. Jevtić, *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području*, Bgd 1983, tb. XXXV, 11.

³⁰ F. Benoit, op. cit., 153—157, pl. 34, 1, koji se poziva na publikaciju materijala iz Larise; K. Scheffold, *Larissa am Hermos*, III, 141, fig. 57.

³¹ F. Villard, op. cit., 51—53, fig. 51, 6—8; F. Benoit, op. cit., pl. 34 i 50.

³² P. Alexandrescu, *La céramique d'époque archaïque et classique (VII—IVe s.)*: Histria, IV, București 1978, 107—109, fig. 25, n. 709, 711; Id., *Un groupe de céramique fabriquée à Istros, Dacia n.s. XVI* (1972), 127—129.

³³ I. Mikulčić, op. cit., 28, tb. VIII, sl. 16, f; M. Parović-Pešićkan, op. cit., *Starinar n.s. XXXVI* (1987), 40, sl. VI, 4; Troy, vol. IV, fig. 318, n. 36. 696 i 32. 29.

³⁴ W. Lamb, op. cit., 7, fig. 2, 3. O reljefnim vazama, vidi: F. Courby, *Les vases grecs à reliefs*, Paris 1922, 54—80, 86—88, pl. III a, b; J. Boardman, *Pottery from Etruria*, BSA XLVII (1952), 10, 11; Reljefne predstave životinja i ukrasnih traka s motivom pletenice iz Larise, vidi: W. Lamb, op. cit., fig. 2, 5.

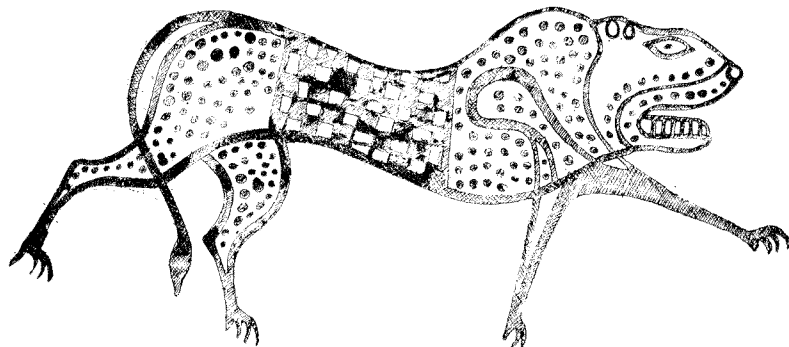
³⁵ P. Demargne, *Naissance de l'art grecque*, Paris 1964, fig. 387, 389.

starije kolonije u južnoj Italiji, sadrži predstavu slične zveri.³⁶ Neke slike na kasnogeometrijskim vazama iz Beotije, datirane u VII v. st. e., prikazuju lik boginje Gospodarice zveri (*Potnia Theron*) okružene lavovima i drugim životinjama.³⁷ Isto tako, instruktivne su i predstave na zlatnim reljefnim ukrasnim trakama iz Atine, sa sličnim grupama suprotstavljenih životinja u heraldičkim pozama, lavova među kojima se batrga jedna ljudska prilika u paničnom bekstvu.³⁸

Gotovo svi ovi primeri ponavljaju isti ili veoma sličan oblik glave životinje razjapljenih čeljusti i isplaženog jezika, ravnog kao strela, što vidimo i na figurama iz Boljarova.

Pada u oči takođe način tretiranja grive, obično u vidu dve paralelne trake ispunjene tačkama, kao što je slučaj na reljefima iz Atine ili, pak, kosim crticama, kao na beotskim vazama. Na našoj vazi griva je naznačena na dva načina: u dva slučaja, cikcak-talasastom linijom između dve vertikalne linije (sl. 1b), a u ostalim, sa dva niza okruglih tačaka, kojima je ukrašeno telo životinja u sva četiri slučaja (sl. 1c).

Vitke figure životinja na visokim tankim nogama tipične su za kasnogeometrijski i subgeometrijski stil, naročito u provincijskim radionicama evbejsko-beotskog i kiklادskog kruga.³⁹ Kod ovih figura pojavljuje se jedna osobina, veoma značajna za naš slučaj, a to je način tretiranja stopala kod životinja u hodu. Ona se predstavljaju tako da se vide svi prsti šape kao da su namerno rašireni. U tom pogledu neobično upečatljiv primer predstavlja fragmentarna, ali sigurno rekonstruisana predstava na kasnogeometrijskoj vazi kiklادskog stila sa Delosa (sl. 4).⁴⁰

Sl. 4. Predstava lava na amfori sa Delosa

³⁶ G. Buchner, *Recent Work at Pithekoussai (Ischia) 1965—1971*, Arch. Reports 1970—1971, 63—67, fig. 1.

³⁷ J. N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, London 1963, pl. 45, d; B. A. Sparkes, *The taste of a Boeotian pig*, JHS, LXXXVII (1967), 118, pl. XII, c.

³⁸ J. Boardman, op. cit., fig. 20, a, b.

³⁹ E. Pfuhl, *Malerei und Zeichnung der Griechen*, I, München 1923, 128—131; J. Boardman, *Pottery from Eretria*, BSA XLVII (1952), 23, 28.

⁴⁰ Ch. Dugas, *Les vases préhelléniques et géométriques*. Délos, fasc. XV, Paris 1935, 42—43; pl. XXIII, 4a; XXIV, 4b; pl. LV (rekonstrukcija u boji). Prema klasifikaciji Š. Diga, ova amfora spada u grupu Ad geometrijskih vaza sa Delosa.

U shematiziranom kalupu ili ručno rađenom crtežu na samoj vazi ovakvo stopalo se lako moglo pretvoriti u zaobljen, potez presavijen nazad. Nešto slično nalazimo upravo na stopalima figuralne pločice iz Dalja (sl. 2). Tu je stopalo prednje noge predstavljeno na način veoma blizak vazi iz Boljarova, odn. presavijeno unazad, dok se na stopalu zadnje noge još mogu nazreti vertikalni zarezi koji simboliziraju prste (ili papke, ako je u pitanju vepar), pa bi tako ova predstava mogla potvrditi našu pretpostavku.

Zanimljivu paralelu ovim figurama predstavlja livena bronzana figurica pantera prekrivena zlatnom folijom na stomaku, iz Zlatnog kurgana na Krimu (T. II, 2).⁴¹ Njegovo neproporcionalno usko i malo telo, uzdignuto na ispruženim dugim nogama u specifičnom mačjem stavu, sa stopalima koja još čuvaju isti tretman, specifičan za arhaično prikazivanje nogu životinja, tako omiljen u grčkom subgeometrijskom i orijentalizirajućem stilu. Da uzgred napomenemo kako na figurnim pločicama iz Mihalkova nema ni približne sličnosti sa takvim tretiranjem stopala.

U vezi sa figurom lava iz Delosa treba spomenuti još jednu izuzetno karakterističnu osobinu životinja iz Boljarova, a to je pokrivanje čitave površine njihovih tela okruglim tačkicama, koje su raspoređene na dva načina: 1) u pravilnim gotovo paralelnim redovima (sl. 1b) koji prate konturu tela, kao i 2) pomoću vertikalnih paralelnih nizova tačaka, uz jedan red istih tačaka paralelno sa konturom tela (sl. 1c). Prvi način tretiranja površine tela životinje može se naći upravo na predstavi lava sa Delosa (sl. 4). Kod koga se uz to na sredini trbuha pojavljuje i veće polje, izdvojeno i ukrašeno crno-belim šah-poljima. Takav motiv, iako u nešto drukčijoj interpretaciji, postoji na ranije pomenutoj figurici pantera iz Zlatnog kurgana, s tom razlikom što se ovde umesto kvadratića pojavljuju četiri reda malih polja bademastog oblika, izrađenih od filigranske žice, koja su bila ispunjenja emajlom (T. II, 2). Ova poslednja crta neposredno upućuje na rad jonskih majstora, u to vreme već naseljenih u grčkim kolonijama na severnim obalama Ponta.

Način dekorisanja tela životinja tačkicama nije mogao da se javi u geometrijskom slikarstvu, gde se figura tretirala uglavnom siluetno. Ona postaje moguća sa pojavom konturnog slikarstva, čime se otvara novi značajni period grčke umetnosti, vreme orijentalizirajućeg stila (VII v.), kad se javlja potreba za upotrebom boja i detaljnijeg prikazivanja anatomije tela ljudi i životinja posebnim potezima kista, a kasnije i urezima na crnofiguralnim vazama VI v.

Jedna, na žalost, veoma fragmentirana predstava lava (ili pantera?) u trku, sa nogama ispruženim napred i jasno ocrtanih mišića na plećki prednjih nogu, takođe potiče sa jedne od vaza sa Delosa.⁴² Glava živo-

⁴¹ М. И. Ростовцев, Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма, МАР, вып. 37 (1918), 40—43, рис. 28; Граков, оп. cit., Tab. XVII; М. И. Артамонов, op. cit., 33, 35—36, pl. 75.

⁴² Ch. Dugas, *Les vases orientalisants de style non mélien*, Délos, fasc. XVII, Paris 1935, 7, pl. VIII. Ova vaza pripada grupi Bb orijentalizirajućeg stila, prema klasifikaciji Ch. Dugas, koji podvlači stilsku paralelu sa ranijom grupom Ad geometrijskog stila. Treba takođe spomenuti da, osim ovih, u kikladskom ori-

tinje je mala, a griva je tretirana samo sa dva vertikalna poteza, veoma uprošćeno. Čitavo telo i veoma tanke noge životinje pokriveni su krupnim crnim tačkama, upravo kao na našoj vazi iz Boljarova, a rep je uzdignut i lučno savijen, a ne spušten kao na ranijim predstavama. Nema sumnje da je u pitanju dalji razvoj istog motiva prezetog iz starije radionice geometrijskog doba.

Još jedan primer ovakvog prikazivanja lika pantera sa tačkastom dekoracijom tela (a u ovom slučaju i glave), možemo videti na fragmentu protoatičkog stila iz Atine.⁴³ Da je ova stilska tradicija još bila živa na prelazu u VI v. st. e. svedoči primer možda najranije atičke crnofiguralne vaze slikara Nesosa iz nekropole u Vari (Atika).⁴⁴ Telo pantera je ovde urađeno siluetno gustim crnim firnisom, ali je potpuno prekriveno nizovima istih kružića kao na deloskim vazama, samo izrađenim u tehnici urezivanja.

I kod jedne i kod druge deloske predstave lava sa tačkastom dekoracijom tela, iznad prednjih nogu životinje posebno se debelom konturnom linijom izdvaja manji segment (ovde takođe ispunjen tačkama), koji nije ništa drugo nego anatomski detalj za isticanje i podvlačenje mišića kod jakog pokreta. Isti detalj nalazimo na urni iz Boljarova iznad prednjih nogu životinje (sl. 1b), gde se vidi sličan polulučni odsečak izdvojen dvema urezanim crtama.

Ch. Dugas⁴⁵ naročito ističe izuzetnost impozantne figure lava iz grupe Ad (sl. 4), kako zbog moćnog tela prekrivenog tačkicama tako i zbog neobične glave debelog vrata, sa užasnim vilicama. Naročito, prema njegovom mišljenju, pada u oči traka na telu sa šah-poljima, što on smatra za „grčku interpretaciju orijentalnog tipa koji je služio kao model”. Da je ovo tačno, na najneposredniji način potvrđuje izvanredan primerak frigijskog slikarstva — slikana ojnohoja iz Gordiona, datirana još oko 700. g., sa jednom od vanredno impresivnih figura orijentalizirajućih predstava lava i jarca u odvojenim slikanim poljima (sl. 4).⁴⁶

Upoređujući ove dve predstave sa onima na urni iz Boljarova, može se reći da se, bez obzira na ogromnu razliku u kvalitetu ovih vaza čije su figure daleko iznad trapavih i shematiziranih tela lavova iz Boljarova (pa i iznad onih sa Delosa), na frigijskoj vazi mogu naći mnogi elementi značajni za njihovu stilsku identifikaciju: relativno mala glava sa razjapljenim čeljustima i isplaženim jezikom; griva označena paralelnim trakama sa nizom tačaka; čitavo telo i delimično noge prekriveni nizovima crnih tačaka, koje označavaju runasto krzno životinje; iznad prednjih nogu na slikarski način, debelom konturnom linijom, obeleženi su mišići u vidu polumesečastog odsečka, dok se kod zadnjih nogu taj postupak samo delimično nazire; dugi rep je povijen napred iznad leđa,

jentalizirajućem stilu postoji cela serija vaza (grupa D), na kojoj se kao osnovni motiv pojavljuje lavlja protoma, veoma nemarne izrade, ali i dalje se održava isti dekorativni manir, odn. ukrašavanje redovima crnih tačaka na vratu lava.

⁴³ *The Athenian Agora*, vol. VIII, 83, pl. 28, n. 461.

⁴⁴ BCH, vol. 63/2 (1939), 287, 288, pl. XLIX, L.

⁴⁵ *Ib.*, 43.

⁴⁶ R. S. Joung, *Gordion aux fouilles et au musée*, Ankara 1975, fig. na s. 25; P. Demargne, op. cit., fig 530—531.

nalik na lava iz Boljarova. Što se tiče glave, koja je na frigijskoj vazi predstavljena sa ogromnom (asirskom) grivom koja prekriva prednji deo tela i gotovo naturalističkim tretmanom nabrane kože nosa iznad gornje čeljusti životinje koja riče, ipak se ona, ako se apstrahuju svi ovi naturalistički detalji, može uporediti sa ogoljenom i potpuno okruglom glavom lavljih figura sa dinosa iz Boljarova. Sve ovo još jednom ukazuje da je stvarajući ovu vazu nepoznati umetnik bio inspirisan duhom maloazijske (frigijske) umetnosti VII v. st. e., sa kojom je bio verovatno upoznat ili neposredno ili posrednim putem zbog pripadnosti bliskom umetničkom krugu.

Sl. 5. Predstava lava na krčagu iz Gordiona

U obliku fantastične životinje iz Boljarova kao da se već nazire prelaz ka potpuno stilizovanim životinjskim predstavama sa slikanih vaza kasnofrigijskog stila (VI v. st. e.), za koje je upravo specifična jaka shematizacija, a tela životinja se ispunjavaju tačkastim ornamentima ili pak redovima zareza.⁴⁷

Prema dosadašnjoj analizi, izgleda nam veoma verovatnom pretpostavka da je dinos iz Boljarova bio stvoren u jednom od eolskih gradova (Lezbos, Troja, Larisa) ili, pak, u nekoj od novoosnovanih maloazijskih kolonija na Crnom moru, naročito imajući u vidu nalaze eolske kera-

⁴⁷ E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens, Berlin 1961, 85. U vezi s tim podsećemo na fragment ornofiguralnog tanjira VI v. st. e. iz Varne, na kome je vidljiva predstava srne veoma primitivne stilizacije ukrašene nizom manjih zareza duž ivice konture, a njene potpuno nerealno izvrnute noge podsećaju na noge životinje iz Boljarova: Г. Тончева, Старогръцката керамика в музей на гр. Сталин, ИВАД, IX, (1952), 29, 30, fig. 47, a, b.

mike u Istriji, o čemu je već bilo govora. Odatle je ona lako mogla stići u Trakiju.

Da je to moguće, pokazuje nalaz još jedne sivo pečene urne iz mesta Bukjovci na Dunavu u severozapadnoj Bugarskoj (T. II, 3).⁴⁸ Iako je i ova urna takođe svrstana među proizvode tračkog grnčarstva, ona pokazuje kako svojim oblikom, tako i urezanim ornamentima od dvostrukih cikcak-talasastih linija na široko razgrnutom horizontalnom obodu i ispod oboda na unutrašnjoj strani vaze, puno sličnosti sa grupom sivih lekana iz Istrije. Ova vrsta keramike, prema P. Alexandrescu,⁴⁹ srodna je eolskoj „bucchero“-keramici, a predstavlja lokalni proizvod prema maloazijskim uzorima. Lokalna proizvodnja u Istriji nastavlja se tokom čitavog starijeg perioda istorije grada, od VI do IV v. st. e. Oba primerka iz Istrije datirana su u drugu polovinu VI v. st. e. ili na njegov kraj, a gotovo su identičnog oblika, uključujući dvojne vertikalno postavljene drške na širokom obodu, sa dugmetastim ispustima kod korena drški, a isto tako i po ukrašavanju utisnutim paralelnim talasastim linijama na unutrašnjoj strani vaze ispod oboda.

Kasnijoj varijanti iste grupe lekana iz Istrije pripada tzv. „frutijera“ iz nekropole Muridjol, datirana u drugu polovinu IV v. st. e.⁵⁰ Na lekani iz Muridjola već se pojavljuje visoka konična noga, koja je karakteristična za helenističku sivu keramiku nešto kasnijeg doba. Međutim, osnovni oblik recipijenta, a posebno dekorativni sistem i faktura gline, uz isti tehnički postupak, ostaju nepromenjeni. Ovde se opet kao jedini ukrasni motiv pojavljuju utisnute talasaste linije kako na spoljnoj tako i na unutrašnjoj površini vaze, gde se one vide ne samo ispod oboda nego i pri dnu vaze. Pored toga, na obodu, neposredno uz koren sve četiri tordirane drške vidljivi su karakteristični konični ispusti.

Pojava urne sa svim osobinama eolske sive (bucchero) keramike na lokalitetu Bukjovci, daleko uz Dunav, kao da nije u saglasnosti sa postojećim gledanjem o dosta ograničenom dometu keramičkog izvoza iz Istrije, koji se pojavljuje većinom u Dobrudži i bližoj okolini grada, kao što je slučaj sa nekropolom Muridjol. Ipak, neki drugi nalazi iz severozapadnih oblasti Bugarske, kao što je bronzana fijala iz Sofronijeve, veoma bliska takvim sličnim fijalama iz Brezja na Glasincu (VII v. st. e.),⁵¹ ukazuju na rano prisustvo grčkog importa u Podunavlju. Na to upućuje i nalaz fragmenta slikane protogeometrijske vaze sa lokaliteta Cepina (Pazardžik), takođe u severnom delu Bugarske,⁵² i to u vremenu daleko pre osnivanja prvih grčkih kolonija na zapadnoj obali Ponta Euksinskog (X v. st. e.).

⁴⁸ В. Миков, Материали от желязната епоха, Известия БАН, XXI (1957), 300—301, сл. 9. М. Čičikova, *La céramique thrace*, pl. 70, 3 (urne).

⁴⁹ P. Alexandrescu, op. cit., *Histrica*, IV, 107—109, fig. 25, n. 701, 706.

⁵⁰ P. Alexandrescu, op. cit., *Dacia* n.s. XVI (1972), fig. 6, 3: Э. Бужор, Гето-дакийская керамика в Муригиоле, *Dacia*, n.s. II (1958), 125, 140, fig. 5, 3.

⁵¹ A. Benac — B. Čović, *Glasinac*, II, Sarajevo 1957, 35, tb. XXIII, 1, 8, 9; M. Parović-Pešikan, *O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja*, *Starinar* n.s. XI (1960), 22—23, sl. 1, 4.

⁵² B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Halstattzeit an der Donau*, Bonn 1976, 133—134, T. 28, 3. Istovremeno se u pojedinim grobovima protogeometrijske nekropole u Kerameikosu pojavljuju nalazi keramičkih posuda vezanih za kulturu ranog gvozdenog doba donjeg Podunavlja, ukazujući tako na uzajamnost određenih veza sa grčkim svetom (ib., 134, T. 46,6).

Ali, vratimo se dinosu iz Boljarova. Izgleda da neke njegove osobine (horizontalne kanelure na obodu, odn. specifičan način utiskivanja figura), uz ranije istaknute stilske karakteristike, upućuju najviše na pomisao o mogućem importu neposredno sa Lezbosa ili iz obližnje Fokeje, gde se najčešće javlja taj isti način ukrašavanja horizontalnim kanelurama na obodu posuda veoma različitih keramičkih tipova: zdeli, lekana, kratera i sl.

Što se tiče hronologije, činjenica je da je ovo pitanje prilično otežano zbog očiglednog nedostatka veće količine celih dobro sačuvanih posuda, jer je materijal sa iskopavanja eolskih naselja veoma fragmentaran. U dosadašnjim radovima opšte je prihvaćeno datiranje čitave grupe eolskog bukeri u granicama druge polovine VII — početka VI veka st. e., ali je bliže datiranje pojedinih oblika unutar ovih granica, na žalost, još uvek nepouzdan. Mislim da bi možda upravo pojava žlebljene dekoracije na obodu, kao dosta neobična za tu vrstu posuda, mogla imati i hronološko obeležje, s obzirom da se veoma dugo održala i kao da se više upotrebljava u kasnijem periodu, u VI v. i dalje bar u lokalnim radionicama (Istrija). U sličnom pravcu upućuje i prisustvo na urni iz Boljarova velikih „kalemastih” drški, koje se na zdelama tipa Belačevac javljaju, kako izgleda, tek na prelazu u VI v. st. e. Uzimajući u obzir ove podatke, dolazimo do zaključka da bi od dva naša dinosa koja su ovde razmatrana, urna iz Boljarova mogla biti nešto mlađa od dinosa iz nekropole Progon/Bukri, koji još u potpunosti čuva stari oblik sa glatkim obodom i karakterističnim „lažnim” drškama, koje nalazimo na slikanim verzijama ovih posuda širom čitavog grčkog sveta.

Dinosi iz Boljarova i Progon/Bukri, koliko mi je poznato, prvi su potpuno sačuvani primerci sivog eolskog dinosa u istočnom Sredozemlju. Oni su istovremeno svedoci trajnih neposrednih veza Trakije i Balkana uopšte sa Malom Azijom, koje su posebno dobro poznate od kraja bronzanog doba, kad se u sloju Troja VII b pojavljuje tzv. Buckel-keramika.⁵³ Potvrde o političkim i diplomatskim vezama između Trakije i Troje, odn. severozapadnih oblasti Male Azije, koje su uključivale povremenu razmenu poslanstava sa bogatim darovima, nalazimo u stihevima XXIV pevanja „Ilijade” (II, XXIV, 228—237):

... odmeri zlato i deset iznese talanata celih
i dva tronošca sjajna, iznese i četir' bakrača,
i još prelepu kupu, što Tračani njemu je daše,
veliki poklon, kad njima k'o poslanik stiže".
(prevod M. Đurića)

Na taj način dinos iz Boljarova daleko premašuje uske lokalne okvire domaće keramičke proizvodnje, kako se obično opredeljuje u bugarskoj naučnoj literaturi. Uz slične nalaze iz nekropola Bukri i Saraj u Pelagoniji, on, kako nam se čini, postaje jedan od ključnih repa prema kojima se može sagledati balkansko područje u odnosu na istočno Sredozemlje i egejski krug.

⁵³ Д. Димитров, Троя VII б/2 и балканските тракийски и мизийски племена, Археология, 4/1964, 1—15; М. Чичикова, Керамика от старата желязна епоха в Тракия, ib., 20, сл. 11—12.

Résumé

ORIGINE ET DATATION DE L'URNE PROVENANT DE BOLJAROVO (PAŠA-KJOJ) ET LA QUESTION DE L'APPARITION DE BUCCHERO ÉOLIEN DANS LES BALKANS

L'urne de Boljarovo, localité en Thrace, connue dans la littérature plus ancienne sous le nom de Paša-Kjoj (T. I, 1; fig. 1) est entrée dans la circulation scientifique déjà à la fin du siècle passé. Cette urne a été découverte par hasard à l'occasion du labourage d'un petit tumulus et elle présente un vase plus grand fait de l'argile grise (hauteur 0,29 m, diamètre des épaules 0,40 m, diamètre du bord 0,17 m), elle est faite en guindeau et remplie des restes des os brûlés sans autres objets sépulcraux.

La forme de l'urne et le caractère exceptionnel des figures des animaux imprimées sur ses épaules avaient provoqué plusieurs incertitudes, dont nombreuses sont restées jusqu'à nos jours. Les chercheurs sont attirés avant tout par la présence des figures des animaux, étant liées avec les monuments du type Fokoru/Mihalkov provenant de l'âge du fer ancien (Wilke, Ebert), dans ce cercle appartient aussi la petite plaque animale de la nécropole Dalj (Ebert, Brunschmid, Vasić). Les chercheurs bulgares, commençant par R. Popov, qui a fait la première analyse de l'urne provenant de Boljarovo, avaient au contraire souligné les caractéristiques locales, ayant avant tout en vue l'apparition, sur l'une des figures animales de l'ornement semblant à la forme de la fibule thrace (Čičikova, Milčev). Ayant en vue ce fait, M. Čičikova a rangé l'urne de Boljarovo dans la production de l'artisanat thrace local. Il faut souligner qu'aucun des chercheurs jusqu'à présent n'a pris en considération plus détaillée le vase même et sa forme.

Parlant des caractéristiques stylistiques, A. Milčev avait aperçu la différence entre les figures des animaux existantes sur l'urne de Boljarovo et l'objet du style scythique „de la bête”. La schématisation caractéristique et la géométrisation des formes spécifiques pour le style thraco-cimérien de l'âge du fer ancien, selon son opinion, correspondent mieux aux figures de l'urne de Boljarovo. Pourtant, il baisse aussi la datation de l'urne au V—IVème siècle, prolongeant de cette manière la durée du style thraco-cimérien, par rapport à l'apparition mentionnée de la fibule thrace.

Selon la typologie la plus complète des fibules thraces, faite par D. Berciu, aux présentations sur l'urne de Boljarovo sont les plus proches les fibules du tumulus Mušovica (groupe I), datées à la fin du VIème et au début du Vème siècle de l'ère ancienne. Sur les pithoi avec les sceaux provenant de Sevtopolis, auxquels se réfère justement M. Čičikova, apparaissent seulement les variantes récentes de ces fibules. Par conséquent, si l'on prend en considération seulement la typologie des fibules thraces, on pourrait dire que l'urne de Boljarovo ne devrait pas être plus récente de la transition du VIème au Vème siècle de l'ère ancienne (T. I, 2).

A côté de cela, il est possible qu'il y s'agit des fibules des autres catégories, semblables aux fibules thraces, mais provenant de la période plus ancienne de l'âge du fer (les variantes thessaliennes ou même les autres variantes inconnues et plus anciennes des fibules italiques). Les trouvailles très importantes de cette variante des fibules, étant en grand nombre connues dans la Méditerranée et surtout sur les îles à la proximité de la côte de l'Asie Mineure, comme par ex. sur Chios ou Rhodos (fig. 3), peuvent aussi être datées à l'époque du transition de l'âge géométrique vers la période l'archaïque ancienne (VIIème siècle de l'ère ancienne).

Par rapport au problème de l'apparition des fibules sur l'urne de Boljarovo, on a souligné depuis longtemps la possibilité de leur caractère purement décoratif et plastique, avec l'intention éventuelle de l'artiste d'avec la combinaison de certaines lignes (en arc et horizontales), employées pour la formation de la tête, la mâchoire et la langue des animaux, accentue la musculature du corps, la rondeur du ventre et de l'omoplate. De cette manière, l'apparition même de la forme de fibule, ne doit pas obligatoire signifier la liaison étroite avec la production céramique thrace, et par conséquent ni la cause de baisser la date.

La forme de l'urne même a l'importance décisive pour la solution de ces problèmes chronologiques.

L'urne de Boljarovo a la forme très ressemblante au dinos ou au cratère (fig. 1, a; T. I, 1), connue à notre pays dans la nécropole Progon (Bukri) en Pélagonie (T. I, 3). Les deux vases sont fabriqués par quindeau, en argile grise, avec la surface polie et leur forme ne laisse pas la doute de l'appartenance à un groupe plus grande de la céramique grise, que est répandue sur les îles éoliens (Lesbos, Lemnos, Samothrace) et sur le continent de l'Asie Mineure (Troie, Larissa) et elle est connue dans la science sous le nom de bucchero „éolien”. Il existent entre eux certaines différences: quatre grandes anses en forme de greffon sur l'urne de Boljarovo au contraire des anses „fausses” sur le vase de Pélagonie, qui sont proches à celles sur les récipients en métal de la production grecque; la rigole dans la partie intérieure du bord de dinos de Boljarovo, qui a ses parallèles sur l'exemple fragmentaire de dinos provenant de la Montagne d'Athènes, qui est daté dans le troisième quart du VIIème siècle de l'ère ancienne.

Les anses en forme de greffon haut sur les épaules du récipient répètent les prototypes en métal des connus chodrons en bronze, ayant leur origine à l'Orient (Urartu, Phrygie). On trouve souvent dans la céramique grecque du type orientalisé les imitations céramiques de cette forme même. Ces imitations sont surtout très intéressantes sur les dinos peints du VIIème siècle de l'ère ancienne, ainsi que sur certaines formes des vases corinthiens anciens (kothon). Dans la céramique de l'âge du fer ancien des Balkans centraux sont aussi élargies les écuelles avec les anses semblables, surtout dans la région de Kosovo, ou elles sont arrivées par Dyrrachion, vers la transition du VIIème au VIème siècle de l'ère ancienne.

Un détail décoratif inusité sur le vase de Boljarovo représentent les cannelures horizontales sur le bord large du récipient. Ce motif est bien connu sur la céramique grise monochrome provenant de la ville éolienne Larissa, mais surtout sur les formes plus petites, les écuelles et semblables. Le même motif apparaît sur la céramique grise dite bucchero provenant de Marseille et des autres agglomérations grecques sur la côte méridionale de la France, datées à la fin du VIIème et VIème siècle de l'ère ancienne, qu'on prend pour les colonies de la ville de l'Asie Mineure Phocée. En Histria, colonie de l'Asie Mineure à l'embouchure du Danube, on trouve aussi le motif des cannelures horizontales sur certains types de lékané et d'écuelles. Le même motif sur la céramique grise du type éolien apparaît dans les nécropoles en Pélagonie et dans le Bassin de Vardar inférieur (Saraj, Suva Reka, Milci) sur les récipients (coupes, cruches et kothon), parmi lesquels il y en a qui ont les analogies proches à Troie.

De cette manière, dinos de Boljarovo possède toutes les caractéristiques (facture et traitement de la surface, forme et ornements), qui le rangent dans le groupe des produits de bucchero „éolien”, ainsi que son origine doit être déplacée dans les frontières du VIIème et du début du VIème siècle. De cette manière on restreint le terrain sur lequel on pourrait chercher les véritables analogies pour les figures des animaux fantastiques.

Déjà parmi les premières présentations figurales du style géométrique récent on peut trouver ces figures des bêtes féroces avec les gueules ouvertes et la langue longue: trépied des Athènes avec la présentation de combat du héros avec le lion, ainsi que la présentation sur l'amphore funéraire de la colonie la plus ancienne eubéenne en Italie, Pithekoussai. Certains vases géométriques de Béotie ont eu aussi les figures semblables des bêtes féroces, ordinairement sur les scènes avec *Potnia theron*, maîtresse des animaux sauvages. Les figures minces avec les jambes hautes et minces sont typiques pour le style géométrique récent et le style subgéométrique, surtout dans les ateliers provinciaux du cercle eubéen-béotien et de Cyclades. Il y apparaît encore une particularité, très importante pour nous, c'est la manière de présenter le pied des animaux en marche. Un exemple très impressionnant présente la figure fragmentée, mais sûrement reconstruite du lion sur le vase du style cycladique provenant de Délos (fig. 3). La schématisation de la forme ou du dessin fait à la main a dû facilement provoqué le pied arrondi, replié en arrière, ce qu'on voit sur le vase de Boljarovo. On peut remarquer le détail semblable sur la patte du sanglier de Dalj (fig. 2). Une analogie semblable à ce phénomène on trouve sur la petite figure de Kurgan d'Or sur la Crimée (T. II, 2), qui garde encore le traitement archaïque semblable de la patte animale.

Sur la figure du lion de Délos apparaît encore une caractéristique exceptionnelle ainsi que sur l'urne de Boljarovo, c'est l'ornementation du corps des animaux par les petits points ronds. Sur le vase de Délos à côté de ce motif apparaît aussi au milieu du ventre d'un énorme lion un motif d'échecs noir-blanc qu'on trouve dans une interprétation un peu différente sur la petite figure mentionnée de Kurgan d'Or (T. II, 2). L'ornementation du corps des animaux par les petits points est remarquée sur les vases cycladiques jusqu'à la transition au VIème siècle, et elle est connue aussi dans le style protoattique. Cette tradition stylistique est encore vivante aux débuts du style attique à figures noires comme le montre le dinos peint de l'artisan Nessos, découvert dans la nécropole Vari, en Attique.

Ch. Dugas avait surtout souligné le caractère exceptionnel de la figure imposante du lion de Délos, le considérant „d'interprétation grecque du type oriental qui a servi de modèle”. On trouve la confirmation de cette opinion sur un exemple exceptionnel de la peinture phrygienne, oinochoé de Gordion (Fig. 4), datée vers l'année 700. Comparant ces deux vases avec l'urne de Boljarovo on peut dire que sans égard aux différences de qualité de leur peinture par rapport aux corps grossiers et schématisés des lions de Boljarovo, on peut découvrir nombreux éléments importants pour leur identification stylistique concernant leur appartenance au même cercle artistique. On a l'impression que l'artiste inconnu qui a formé le dinos de Boljarovo a été inspiré par l'esprit de l'art de l'Asie Mineure (phrygien) du VIIème siècle de l'ère ancienne, qu'il a pu connaître directement ou indirectement par la proximité des mouvements artistiques dans le même aréal.

Nous croyons qu'on peut dire sur la base de tout cela ici exposé que le dinos de Boljarovo a été fabriqué dans une des villes éoliennes (Lesbos, Troie, Larissa) si non dans une des colonies de l'Asie Mineure au bord de la Mer Noire, surtout par rapport à l'existence de la production céramique locale dans le sens des traditions éoliennes en Histrie, au cours des VIème—IVème siècles de l'ère ancienne. Cette deuxième supposition est pour l'instant affirmée par les trouvailles isolées, ce qui est le cas avec l'urne soi-disante de Bujkovci, en Bulgarie du nord-ouest (T. II, 3), étant par sa forme et par ses ornements presque identique avec lékanés en Histria. Un exemple le plus récent qui tire son origine de l'atelier local en Histria, daté déjà dans la deuxième moitié du IVème siècle, est le vase de la nécropole de Murigiol (soi-disant „frutiera”). Certaines autres exemples tel que fiale en bronze de Sofronijevo, très proche aux trouvailles semblables de Brezje sur Glasinac (VIIème siècle), ainsi qu'un fragment avec la céramique peinte protogéométrique provenant de la localité Cepina (Pazardžik) témoignent de la présence ancienne de l'importation grecque dans cette partie des Balkans déjà dans la période avant la colonisation.

Deux dinos balkaniques du type éolien, l'un de la Pélagonie et l'autre de la Thrace, que je le sache, représentent les premiers exemples complètement conservés du dinos gris éolien dans la Méditerranée orientale. Ils sont en même temps témoins des rapports directs constants entre la Thrace et les Balkans avec l'Asie Mineure, qui sont bien connus déjà du moment de l'apparition dans la couche de Troie VII b de la céramique avec soi-disant Buckel-ornement. Les confirmations des rapports politiques et diplomatiques entre la Thrace et la Troie sont enregistrées déjà à l'Illiade (III. XXIV, 228—237).

Il est évident pour cette raison que le dinos de Boljarovo dépasse loin les cadres étroits de la production céramique thrace autochtone, ce que prétend ordinairement dans la littérature scientifique bulgare. Avec les trouvailles semblables provenant des nécropoles Bukri et Saraj en Pélagonie, ce dinos peut être considéré l'un des repères-clé pour les études de la culture matérielle des Balkans dans le cadre de la Méditerranée orientale et du cercle culturel égéen.

1

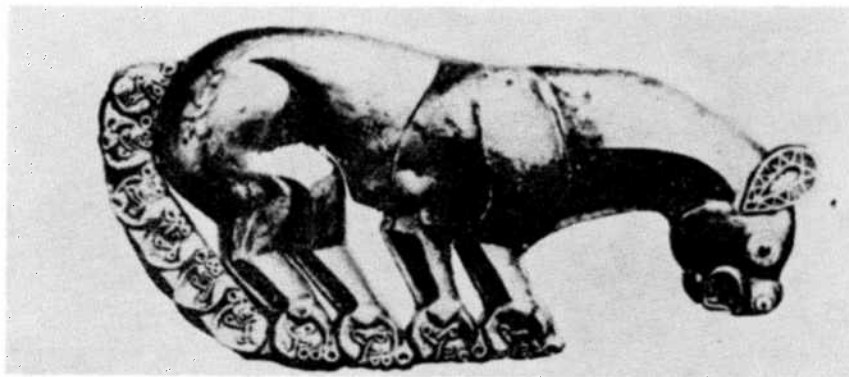
2

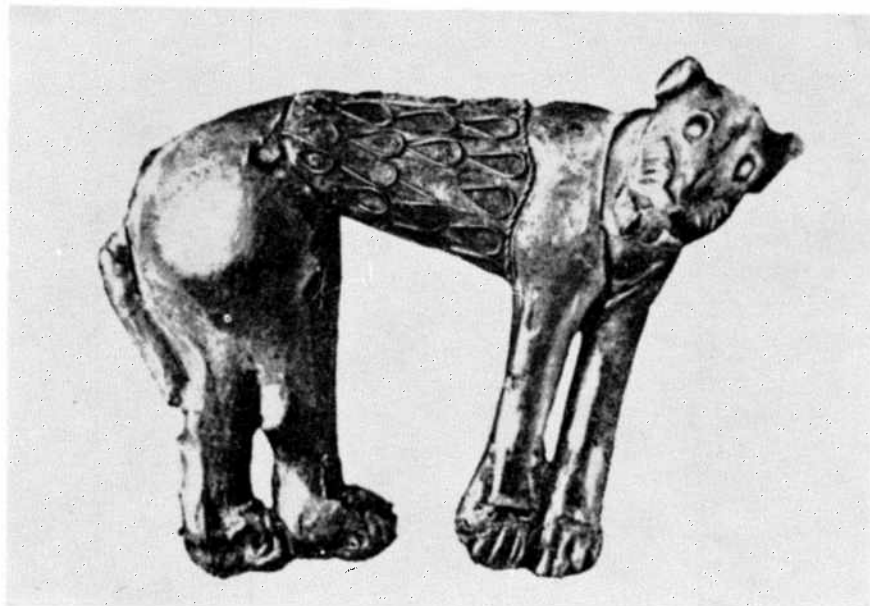
3

1. Urna iz Boljareva (Paša-kjoj)
2. Isto, detalj
3. Dinos iz nekropole Progon (Bukri)

1

2

3

1. Figura Pantera iz Kelermesa
2. Figura Pantera iz Zlatnog kurgana
3. Urna iz Bukjovci

NENAD CAMBI

RAZMIŠLJANJA O ANTIČKOM PORTRETU DJEVOJKE U ZEMALJSKOM MUZEJU U SARAJEVU (Inv. br. 573)

Apstrakt — U Zemaljskom muzeju u Sarajevu čuva se glava djevojke za koju se ne zna pouzdano otkuda potječe. Frizuru djevojke karakteriziraju reznjevi poput kriški dinje (Melonfrisur). Slični se tipovi frizure javljaju u širokom vremenskom rasponu od grčkog klasičnog doba (V st. prije n. e.) pa sve do ranog III st. n. e. Kasnije posve nestaje. Osobito popularna ova frizura postaje početkom III st. kad se javlja na glavi Plautille, supruge cara Karakale. S obzirom da se frizura podudara u svim detaljima s caričinom i što su skulpturalne karakteristike nesumnjivo iz toga doba, očito je da je i sarajevska glava iz prvog desetljeća III st. Ipak, zbog poznatog fenomena da vladarski likovi diktiraju ne samo modu nego i izraz fizionomije, teško je kazati da li je u pitanju lik same Plautille ili, pak, neke lokalne djevojke koja se za njom povodi. Vjerojatnije je, međutim, da ona prikazuje neku domaću djevojku.

U Zemaljskom muzeju u Sarajevu čuva se jedna ženska glava za koju se ne zna pouzdano otkuda potječe. Č. Truhelka navodi da je ona iz Šipova,¹ ali je tu tvrdnju doveo u sumnju D. Sergejevski, koji je smatrao da se tome protivi natpis na lomu na vratu, gdje jasno stoji Voljevac 26, Gornji Vakuf, što, po svoj prilici prvospomenuti autor nije vidio.² Očito je, međutim, da Sergejevski nije zauzeo čvrsti stav o podrijetlu glave, nego je samo posumnjao u Truhelkine navode, ali je ipak objavljuje zajedno s ostalim materijalom iz Šipova.³ Ta dilema, na žalost, ostaje još i danas i pitanje je da li će je ikad biti moguće pouzdano razriješiti.

Truhelka je smatrao da se radi o ženskoj glavi s frizurinom „a la Faustina”,⁴ što je čini se, prihvatio i Sergejevski, jer on kaže da prika-

¹ Č. Truhelka, *Arheološko ispitivanje jajačkog grada i najbliže okoline*, GZM IV, 1892, str. 319 i d.

² D. Sergejevski, *Kasnoantički spomenici iz Šipova*, GZM, N. s. VII, 1952, str. 55, br. 21, Tab. V, 1, 2.

³ D. Sergejevski, 1. c.

⁴ Č. Truhelka, 1. c.

zuje mladu žensku glavu i datira je u II st.⁵ O ovoj sam glavi i sam napisao nekoliko redaka, navodeći je kao komparativni materijal za jedan ženski portret iz Salone.⁶ Već tada mi se nametala misao da bi ovaj portret iz Sarajeva valjalo temeljitije obraditi, jer interpretacije Truhelke i Sergejevskog ne zadovoljavaju u odnosu na današnje stanje poznavanja rimskog portreta, pa taj svoj naum izvršavam ovom prigodom s velikim zadovoljstvom.

Da se radi o portretu djevojke ili mlade žene, jasno pokazuju individualne karakteristike fizionomije (T. I, sl. 1—4). Glava je visoka 18 cm, što pokazuje da je samo nešto malo manja od normalne ljudske veličine. Na žalost, skulptura je dosta oštećena. Nos joj je otučen. Čini se, štoviše, da je to oštećenje novijeg datuma, ali je vrlo važno da je sačuvan dio korijena nosa koji pokazuje dosta širok obris. Čitava površina skulpture je vrlo oštećena i izlizana. Veća se oštećenja zapažaju straga na vratu i zatiljku, te ušima, kosi, bradi i čelu. Što se tiče osobina fizionomije, valja naglasiti da glava kao svoju izrazitu posebnost pokazuje široke, ali glatke obraze, istaknutu bradu, okrugli podvaljak, mesnate usne s neznatno rastvorenim ustima. Čelo je nisko i široko s istaknutim koštanim izbočenjima na granici kose. Obrve su joj blago savijene i plastično naznačene. Oči su krupne, skroz rastvorene. Šarenica je izrađena poput polukruga, a zjenica je izdubljena kao polumjesec. Kosa je frizirana poput kriški dinje (Melonkopf, Melonensträhnenfrisur). Frizura je podijeljena točno na sredini tjemena, od kojega se kriške spuštaju prema ušima poput reznjeva dinje koji su međusobno odvojeni dubokim kanalom izrađenim brzorotirajućim svrdlom. Kriške su odvojene i snažnom plastikom, a unutar svake naznačeni su dijagonalni pramenovi vlasi. Na svakoj se strani glave nalazi po 5 takvih kriški, a one završavaju točno u visini vrhova ušiju, ostavljajući slobodnom kompletnu školjku. Iza ušiju je gladak dio frizure koji je odvojen od ostalog dijela kose. Na tom se mjestu u kosi ističe samo jedno plastično rebro što se povezuje s krajevima ostalih kriški na zatiljku. Svi su ti elementi frizure uhvaćeni na zatiljku, gdje formiraju jednu vrstu prepletene punde, koja se jasno odvađa od ostalog dijela kose, ali ona očito ipak nije bila visoka, iako se tu zapažaju dosta jaka oštećenja skulpture. Frizura ostavlja, dakle, sasvim slobodne uši, koje su, čini se, bile samo vrlo površno izrađene.

Tip frizure koji nosi žena je dosta poznata u modi češljanja u antici. On se javlja, po svoj prilici, već od V st. prije n. e., što bi se eventualno moglo posredno zaključiti.⁷ Čini se da bi iz toga doba mogao biti i reljef koji prikazuje Helenu (glava Lede), nastao u rimsko doba

⁵ D. Sergejevski, 2. c. str. 55.

⁶ N. Cambi, *Un contributo alla ritrattistica dell' imperatrice Plautilla*, II Conferenza Internazionale sul Ritratto Romano: „Ritratto ufficiale e ritratto Privato”, Roma 26—30 settembre 1984 (u tisku).

⁷ Čini se da je atenski kipar Silanion (oko sredine IV st. prije n. e.) izradio portret pjesnikinje Korine iz V st. prije n. e. na temelju jedne freske s njenim likom iz rodne Tanagre, na kojoj ona veže vrpцу oko glave (usp. Pauzanija, IX, 22 3). Takvo je barem mišljenje M. Bieber, *The Sculpture of Hellenistic Age*, New York 1967 (rev. ed. sec. print), str. 44. Pitanje je samo da li je tip frizure uzet s originala ili je ova došla u modu tek u doba nastanka Silanionove skulpture.

prema klasičnom originalu.⁸ U IV se stoljeću prije n. e. taj tip frizure javlja prije svega na portretu pjesnikinje Korine, koji se sačuvao kao jedna figurica Tanagra tipa (na postamentu je legenda koja potvrđuje identifikaciju).⁹ Taj je portret koji se čuva u muzeju u Campiègne nastao u IV st. prije n. e., a izradio ga je čuveni atenski kipar Silanion.¹⁰ Iz tog je doba i novac iz sjeverne Grčke s likom Artemide koja nosi identičnu frizuru,¹¹ te statue Velike i Male Herkulanke iz Drezdena koje su pripadale nekom majstoru oko Praksitela.¹² Iz nešto kasnijeg su vremena dame iz Delosa¹³ i Egiona.¹⁴ Navedena se frizura javlja i na većem broju helenističkih figurica od keramike,¹⁵ zatim kod djevojčice iz Palazzo Grazioli u Rimu, koja je nastala oko 230,¹⁶ pa na portretima Arsinoe III u Bostonu¹⁷ i Berenike iz Kirene,¹⁸ te Kleopatre VII.¹⁹ Ista je frizura i na pozlaćenom reljefu s prikazom Nereide koja jaši na morskom zmajju iz Tarenta iz II st. prije n. e.²⁰ Nema dvojbe, dakle, da je ovaj tip frizure preko kasnog helenizma došao i do Rima, gdje je u carsko doba bio omiljen za češljanje djevojčica i mladih žena.²¹ Karakteristični su primjeri glave djevojčica na reljefu carske obitelji na Ara Pacis,²² na nekim portretima iz doba Augusta,²³ zatim kod nekih varijanata frizure Agripine Mlađe.²⁴ Valja istaknuti da se ona javlja i na prikazima djevojčica iz nižih društvenih slojeva, kao što je to slučaj, na primjer, na jednom augustovskom reljefu iz Rima koji se čuva u Kopenhagenu, a prikazivao je ljude libertinskog društvenog sloja.²⁵ U II st. ove frizure postaju još popularnije i čini se da ih lansiraju carice

⁸ M. Robertson, *A Shorter History of Greek Art*, Cambridge University Press 1981, str. 105, sl. 144.

⁹ M. Bieber, o. c. str. 44, sl. 120—122.

¹⁰ M. Bieber, o. c. str. 44.

¹¹ M. Bieber, o. c. str. 44, sl. 123.

¹² G. Lippold, *Die griechische Plastik*, Handbuch der Archäologie, München 1950, str. 242, Tab. 86, 1, 2.

¹³ S. Karouzou, *National Archaeological Museum, Collection of Sculpture*, Athens 1968, str. 89, Tab. 33 b.

¹⁴ G. Körte, *Zwei Statuen aus Aegion in Achaia*, Athen. Mitt. III, 1878, str. 95, Tab. VI.

¹⁵ M. Bieber, o. c. str. 138, sl. 555, 557, 558.

¹⁶ W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, München 1983 (3. überarb. und erg. Aufl.), str. 220, sl. 245, 246.

¹⁷ L. Laurenzi, *Ritratti greci*, Firenze 1941, str. 119, br. 70, Tab. XXV, (lik na novcu).

¹⁸ L. Laurenzi, o. c. str. 119, br. 71, Tab. XXV, XXV (novac i skulptura).

¹⁹ M. Bieber, o. c. str. 94, sl. 364, 365 (na novcu), te sl. 366—369 (skulpture).

²⁰ W. Fuchs, o. c. str. 540, sl. 631.

²¹ Očito je da je ta frizura preko kasnohelenističkih prikaza (skulptura i novac) došla i do rimskog doba kad je bila rado prihvaćena.

²² E. Simon, *Ara Pacis Augustae*, Tübingen 1967, Tab. 16; K. Polaschek, *Studien zu einem Frauenkopf im Landesmuseum Trier und zur weiblichen Haartracht der iulisch-claudischen Zeit*, Trierer Zeitschrift 35, 1972, str. 147 i d., sl. 5, 4 i 5.

²³ K. Polaschek, o. c. str. 151, sl. 6, 1.

²⁴ K. Fittschen — P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in der Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom* III, Mainz 1983, str. 6, Tab. 6, br. 5. Autori misle da bi se moglo raditi o skulpturi iz trajanskog doba, ali to stavljaju pod upitnikom.

²⁵ P. Zanker, *Grabreliefs römischer Freigelassener*, Jarb. d. deutschen arch. Inst. 90, 1975, str. 306, sl. 46.

Faustina Minor,²⁶ Lucilla²⁷ i Crispina.²⁸ Ove su frizure, međutim, obogaćene različito oblikovanim detaljima na čelu. U to se doba, tj. u drugoj polovici II st., javljaju i sasvim uobičajene frizure tipa kriški dinje, ali se one mahom mogu zapaziti samo na glavama privatnih osoba.²⁹ Te se frizure mogu svrstati u to vrijeme po tome što imaju tipičnu veliku pundu na zatiljku, karakterističnu i na drugim frizurama toga doba.³⁰ Konačno, najčešći oblik frizure javlja se kod prvog i najranijeg tipa frizure carice Plautile, supruge Karakale, iz 202. godine.³¹ Kasnije taj se tip frizure posve izgubio. Iz prve decenije III st., osim na portretima Plautile, javlja se ta frizura i na likovima privatnih osoba,³² što neosporno dokazuje popularnost tipa.

Na temelju gore iznesenoga očito je da se vrijeme trajanja tipa frizure proteže na jedno duže vremensko razdoblje, na više od šest stoljeća s kraćim ili dužim padovima popularnosti. Međutim, među tim se frizurama ipak zapažaju veće ili pak manje razlike u modelaciji i broju kriški, zatim u oblikovanju i rasporedu kose na čelu, te u više-manje obaveznoj pundi na zatiljku. Osim toga, valja ukazati da se ovaj tip frizure upotrebljava samo za mlađe žene i djevojke i da ne predstavlja jedini oblik mode bilo kojeg vremena.

U koje doba treba, međutim, staviti ovu glavu iz sarajevskog muzeja kad postoji niz portreta iz raznih perioda koji nose varijante ovog tipa frizure? Već smo naveli mišljenje Č. Truhelke i D. Sergejevskog, koji su jedini temeljitije pristupili problemu ove skulpture. Č. Truhelka je očito zapazio reznjeve na tjemenu portreta Faustine Mlađe kad je ustvrdio da ima frizuru „a la Faustina”,³³ naprotiv, D. Sergejevski je bez objašnjenja datira u II st. uvažavajući po svoj prilici Truhelkino mišljenje, iako to izričito ne navodi.³⁴ Međutim, iako je, kao što smo vidjeli, i Faustina Minor prakticirala jednu vrstu melon načina češljanja kose,³⁵ ipak sarajevski portret nema nikakve dodirne tačke s frizurom Faustine, jer su one slične samo u pogledu elementa kriški na tjemenu, dok se na čelu, gdje se zapravo formira oblik frizure i izgled osobe, one posve razlikuju. Već sam ranije naveo da sam ovu sarajevsku glavu naveo kao paralelu za jednu salonitansku glavu, za koju sam s dozom opreza pretpostavio da pripada carici Plautili.³⁶ Na taj

²⁶ M. Wegner, *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit*. Das römische Herrscherbild II, 4, Berlin 1939, Tab. 37; K. Fittschen — P. Zanker, o. c. str. 20, br. 19, Tab. 24—26.

²⁷ K. Fittschen — P. Zanker, o. c. str. 24, br. 24, Tab. 33.

²⁸ M. Wegner, *Verzeichnis der Kaiserbildnisse von Antoninus Pius bis Commodus*, II Teil, Boreas, Münsterische Beiträge zur Archäologie 3, 1980, str. 184, Tab. 8, 1; str. 101, Tab. 8, 2.

²⁹ K. Fittschen — P. Zanker, o. c. str. 86, br. 118, Tab. 149, 150; str. 86, br. 119, Tab. 149, 151.

³⁰ O tom tipu punde usp. K. Fittschen — P. Zanker, o. c. str. 86.

³¹ H. B. Wiggers — M. Wegner, *Caracalla, Geta, Plautilla*, Das römische Herrscherbild III, 1. str. 115, Tab. 28. a, b, 29, a, b.

³² K. Fittschen — P. Zanker, o. c. str. 103, br. 152, Tab. 180, 152; str. 104, br. 153, Tab. 180, 153. Na str. 86, bilj. 6 autori daju popis privatnih osoba s frizurom tipa Plautile.

³³ Usp. bilj. 1.

³⁴ Usp. bilj. 5.

³⁵ Usp. bilj. 26.

³⁶ Usp. bilj. 6.

sam se način odvojio od datacija Truhelke i Sergejevskog. Ta moja datacija, preciznije iskazano, jeste rano III st. n. e.

Da se glavu ne može datirati prije sredine II st, sasvim jasno pokazuju određene stilske karakteristike i tehnika obrade skulpture, pa tako otpadaju sve mogućnosti da se portret datira ranije, prema obilju paralela tipa načina češljanja kose iz ranijeg vremena. Koji su to skulpturalni postupci o kojima valja voditi računa? U prvom redu to je način obrade šarenice i zjenica unutar bjeloočnice. Šarenica je, naime, naznačena kao puni polukrug, a zjenica izdubena poput polumjeseca. Taj se postupak prikazivanja detalja oka unutar bjeloočnice počinje izrađivati na skulpturi u kamenu ili mramoru negdje od hadrijanskog doba, a kasnije postaje obaveza.³⁷ Osim toga, na glavi se zapaža upotreba brzorotirajućeg svrdla (razdvojna linija među kriškama frizure, te linija usta, među lagano rastvorenim usnama). Na taj su način postignuti efekti svjetla i sjene, koji više nisu toliko bogati kao u antoninsko doba nego odvojeno kontrastiraju u odnosu prema širim svijetlim površinama i sitnim ugrebenim pramenovima vlasi u kosi, obrvama itd. To su nesumnjive karakteristike severskog načina portretiranja i općenito skulpturalnog modeliranja koje teži, čini se, postupnoj restituciji skulpturalnih kvaliteta na račun optičkih. Ovaj tehnički postupak je tim neobičniji jer se do sada mogao registrirati na razmjerno malom broju skulptura u antičkoj Dalmaciji, koje su uglavnom izrađivane od vapnenca. Upotreba brzorotirajućeg svrdla je bio po svoj prilici suviše drastičan postupak za dosta meki kamen, pa se kipovi nisu željeli izvirgavati nepotrebnom riziku od eventualnog prskanja. Stoga su se optički efekti upotrebljavali mnogo umjerenije kao izražajno sredstvo nego drugdje. Pa ipak taj je postupak proveden na sarajevskoj glavi upravo na način kao što je to bilo uobičajeno u početku III st. i to pokazuje da je lik djevojke radio majstor koji je i u tehničkom i u oblikovnom pogledu bio vrlo dobro upoznat sa suvremenim plastičkim sredstvima izražavanja.

Drugo pomoćno sredstvo za datiranje glave je već više puta spominjana frizura. Kad se frizura djevojke iz Sarajeva usporedi s gore navedenim tipovima melon-frizure, tada se pokazuje nedvojbeno da je ona najbliža onoj koja se javlja kod Plautile. Radi se, naime, o kriškama koje se plastično značajno izdižu iznad linija koje ih međusobno razdvajaju. Ima ih ukupno po 5 na svakoj strani glave od sredine tjemena do ušiju. Isti se takav raspored vidi i na novcu s njenim likom (kovan 202. godine).³⁸ Jedina razlika u usporedbi s caričinom frizurom je što iza ušiju nema kriški nego se uočava jedna rebrasta tvorevina kose sa svake strane glave. Isto je tako punda na zatiljku dosta mala i nema oblik kakav se javlja kod antoninskih tipova takvih frizura,³⁹ nego je plitka i sačinjena od pletenica. To se može dobro vidjeti iako je naša skulptura straga prilično loše očuvana. Sličan tip punde se jasno raz-

³⁷ O tome usp. M. Wegner, *Hadrian, Marciana, Matidia*. Das römische Herrscher Bild II, 3, Berlin 1956, str. 61, 72; G. Daltrop, *Die stadtrömischen männlichen Privatbildnisse trajanischer und hadrianischer Zeit*, Münster 1958, str. 23 i bilj. 66.

³⁸ Usp. bilj. 31.

³⁹ Takvu antoninsku pundžu uz melon frizuru usp. K. Fittschen — P. Zanker, o. c. Tab. 150, br. 118, te 152, br. 119.

bire na spomenutim tipovima novca,⁴⁰ a osobito kod najkvalitetnijeg primjerka Plautilinog portreta iz Arheološkog muzeja u Napulju, koji ima čak i veću pundu od sarajevskog.⁴¹

Prema tome, nema nikakve dvojbe da je sarajevska glava bila izrađena negdje u prvom desetljeću III st. jer za to doba najviše govore i modne karakteristike i stilski tretman skulpture.

Nakon što smo razriješili pitanje datacije skulpture, mogli bismo postaviti jedno drugo važno pitanje: koga prikazuje ova glava? Kao odgovor na to pitanje postoje samo dvije mogućnosti: ili je to portretna glava lokalne djevojke koja po modi oponaša Plautilu, ili je to pak sama princeza glavom. Već smo vidjeli da frizura izvanredno podsjeća na onu Plautile (ovdje kao klasični primjer uzimam frizure na novcu) u gotovo svim detaljima, osim u dijelu kose koji se nalazi iza ušiju. Trebalo bi sada pogledati što je s fizionomskim karakteristikama. Gotovo svi istraživači smatraju da su princezi pripadali sljedeći portreti s melon-frizurom: već spomenuta glava iz Napulja,⁴² zatim glava iz depoa Vatikanskih muzeja.⁴³ Međutim, vrlo je vjerojatno da joj pripada i portret takode s melon-frizurom u Nacionalnom muzeju u Raveni, koji je uglavnom svima izmakao iz vida.⁴⁴ Nije, nadalje, isključeno da joj pripada i izvanredna glava iz Salone, jedan od najljepših primjeraka portreta ranoseverskog doba uopće.⁴⁵ Što se tiče toga portreta, doduše, mišljenja su podijeljena i istraživači, kao što su Sh. Nodelmann⁴⁶ i K. Fittschen,⁴⁷ drže da je u pitanju privatni portret s naznakama ranoseverske umjetnosti, jer se frizura tog ženskog portreta ponešto razlikuje od onog Plautile na novcu usprkos generalnim sličnostima. U biti, frizura salonitanskog portreta najviše podsjeća na onu kasnoklasičnog (Korinna),⁴⁸ odnosno helenističkog tipa (usp., npr., onu dame iz Delosa).⁴⁹ Fittschen i Nodelman smatraju da je osobito važno što su kod portreta

⁴⁰ H. B. Wiggers — M. Wegner, o. c. str. 115, Tab. 28, a, b.

⁴¹ C. Sestieri, *Tre ritratti del Museo Nazionale di Napoli*, *Critica d'Arte* 5, 1940, str. 92 i d., Tab. 32, 1, 2; J. Meischner, *Das Frauenporträt der Severer Zeit*, Berlin 1964, str. 137, br. 34, sl. 95.

⁴² Osim literature navedene u bilj. 41 usp. još H. B. Wiggers — M. Wegner, o. c. str. 124.

⁴³ H. B. Wiggers — M. Wegner, o. c. str. 115 i d., Tab. 29, a, b.

⁴⁴ G. Mazzotti, *Un ritratto di fanciulla del Museo Nazionale di Ravenna*, Felix Ravenna S. III, fasc. 9° (LX), 1952, str. 38 i d., sl. 1, 2. Tu sam glavu spomenuo u svom referatu navedenom u bilj. 6.

⁴⁵ M. Gorenc, *Kasnoantikna skulptura u Hrvatskoj*, Zagreb 1952, str. 30, Tab. 71, 2 (autor portret datira u I st); B. Vikić, *Četiri rimska portreta*, *Peristil* 2, 1957, str. 39 i d., Tab. IV a—c (autorica portret datira u julijevsko-klaudijevsko doba, usp. str. 40). Očito je da su autori oba gore navedena članka najbliže analogije vidjeli u ranijem I st. Ispuštali su, međutim, iz vida stilске odlike skulpture i tako mogućnost da je stave gdje i pripada, tj. u seversko doba. U to ju je doba prvi datirao B. Andreae, *L'art de l'ancienne Rome*, Paris 1973, Tab. 113 pripisavši je Plautili s upitnikom.

⁴⁶ Sh. Nodelman, *A Portrait of the Empress Plautilla*, *Journal of the J. P. Getty Museum* XI, 1983, str. 113, bilj. 36.

⁴⁷ K. Fittschen, H. B. Wiggers, *Caracalla, Geta, Plautilla* — M. Wegner, *Macrinus bis Balbinus* (recenzija), *Göttingische Gelehrte Anzeiger* 230, 1978, str. 146, bilj. 23; K. Fittschen, — P. Zanker, o. c. str. 86, bilj. 6, pod slovom g.

⁴⁸ Usp. M. Bieber, o. c. sl. 120—122.

⁴⁹ S. Karousou, o. c. Tab. 33 b.

iz Salone uši djelomično prekrivene, a to se ne javlja ni na jednom poznatom tipu frizure Plautile na novcu. Međutim, smatram da bi se u vezi s tim moglo postaviti načelno pitanje da li varijante frizure koje nisu registrirane na novcu moraju u isto doba značiti da nije u pitanju carski portret ili, još bolje, da li je na novcu morao biti zabilježen svaki tip carskog portreta koji nastaje za potrebe carske propagande ili sl.⁵⁰ Mišljenja sam da se to doista nije moralo svaki put dogoditi. Činjenica je da ukoliko postoji podudarnost s prikazima na novcu tada nema dileme, ali čak i u protivnom nije nužno da valja odbaciti svaku ideju o atribuiranju određenog portreta caru ili nekom članu njegove obitelji. O tim sam problemima diskutirao s K. Fittschenom, sigurno jednim od najboljih poznavalaca antičke portretistike uopće. On se nije složio sa mnom, ali me njegovi argumenti nisu u cjelini zadovoljili. Mišljenja sam, kad je u pitanju salonitanska glava, da je možda problem otvoren što se tiče atribucije, ali je nesumnjivo da pripada ranom III st., u čemu se slaže i K. Fittschen.⁵¹

Crte lica glave iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu su vrlo bliske onima na portretu Plautile na novcu, te na portretima koji joj se pripisuju. U tom je pogledu našoj glavi osobito blizak onaj iz depoa Vatikanskih muzeja.⁵² Sve su fizionomske karakteristike oba portreta vrlo bliske. Kod oba je, naime, lice vrlo široko, obrazi mesnati, okrugli podvoljak, debele lagano rastvorene usne, širok korijen nosa, okrugle i dosta izbučljene oči, te karakterističan oblik niskog čela s dosta jakim izbočenjima ispod linije kose. Kod našeg je portreta jedino nešto istaknutija brada, koja je kako na novcu tako i na portretima od mramora neznatno manjkava. Oba portreta, dakle, pokazuju srodne fizionomske karakteristike koje odgovaraju izgledu Plautile kada se vjenčala za Karakalu u dobi od oko četrnaest godina.⁵³ U fizionomskom pogledu, vrlo je bliska sarajevskoj i vatikanskoj glavi ona iz Ravene, dok glava iz Napulja pokazuje već dosta značajna odstupanja i to se osobito dobro zapaža po eleganciji lica koje je mnogo izduženije, te po stisnutim ustima. Isto tako, ni drugi tipovi portreta s različito oblikovanom kosom nisu u fizionomskom pogledu bliski vatikanskoj (Magazzini), a isto tako ni sarajevskoj glavi. Svi su ti portreti (Vatikan Sala dei Busti 300,⁵⁴ Museo Torlonia,⁵⁵ te J. P. Getty Museum u Malibu,⁵⁶ Houstonu,⁵⁷ i Irvinu⁵⁸) znatno elegantniji i pokazuju nešto starije doba života

⁵⁰ U tom smislu je postavljen problem i u mom referatu spomenutom u bilj. 6. Pri tome bih još nadodao da je sam Sh. Nodelman, o. c. str. 113, bilj. 36, ističe da pokrivene uši nemaju numizmatičke paralele, ali na str. 105, bilj. 8, naglašava da numizmatičari zanemaruju portretnu tipologiju u svrhu klasifikacije na račun legenda i prikaza na reversu, te da nije nemoguće da se otkriju još i drugi tipovi portreta Plautile na novcima.

⁵¹ O tome smo dugo razgovarali nakon mog referata u Rimu 1984. godine. O tom usp. i K. Fittschen — P. Zanker, o. c. str. 86, bilj. 6.

⁵² H. B. Wiggers — M. Wegner, o. c. Tab. 29, a, b.

⁵³ H. B. Wiggers — M. Wegner, o. c. str. 115.

⁵⁴ H. B. Wiggers — M. Wegner, o. c. Tab. 29, c, d.

⁵⁵ Sh. Nodelman, o. c. str. 110, sl. 10.

⁵⁶ Sh. Nodelman, o. c. str. 105 i d., sl. 1—5.

⁵⁷ Sh. Nodelman, o. c. str. 108, sl. 6—9.

⁵⁸ Sh. Nodelman, o. c. str. 110, sl. 11—12.

princeze (više nije djevojka nego mlada žena). Možda nešto više sličnosti crta lica s vatikanskom i sarajevskom glavom pokazuje drugi portret iz Salone, koji se također čuva u Zagrebu,⁵⁹ a pripada tipu Sala dei Busti 300,⁶⁰ jer on još uvijek ima široke obraze i manju eleganciju izraza.

Prema tome, na temelju svega gore navedenoga bilo bi vrlo privlačno, pa čak i uvjerljivo pripisati glavu Karakalinoj tragičnoj supruzi Plautili. Međutim, problem nije ipak toliko jednostavan, jer pri tome treba imati u vidu fenomen koji je u rimskoj portretistici vrlo prisutan. Naime, svako vrijeme donosi svoja obilježja i privrženost određenim shemama, tako da glave iz jednog doba nose srodna obilježja, pa i portreti različitih osoba vrlo često sliče jedan drugom. Taj je fenomen već zapažen u znanstvenoj literaturi i u njemačkoj se terminologiji naziva *Zeitgesicht*.⁶¹ Stoga, kad se tiče problema atribucije treba ipak biti vrlo oprezan. Moda frizure i izgled Plautile je utjecao na privatnu portretistiku. Već smo naveli neke privatne portrete sličnih karakteristika, a očito je da se to još više zapaža na nadgrobnoj portretistici, kao na primjer spomenuti lik djevojčice na sarkofagu u S. Maria Ara Coeli u Rimu, koji podsjeća na portret princeze u Napulju,⁶² te portret u vijencu na sarkofagu u Museo Nazionale delle Terme u Rimu,⁶³ odnosno na lik djevojke u stavu oranta u Museo Torlonia u Rimu,⁶⁴ te portret u clipeusu crkve S. S. Quattro Coronati također u Rimu.⁶⁵ Čini se da ti prikazi nesumnjivo pokazuju popularnost tipa frizure i općeg izgleda carice i kod privatnih osoba.

Prema tome, nema dvojbe da je teško pouzdano ustvrditi da li sarajevska glava prikazuje privatnu osobu ili pak caricu Plautilu, jer su se privatne osobe ugledale na carske likove. Očito je da se na neki način krećemo u začaranom krugu. U Bosni je do sada pronađeno vrlo malo skulptura koje bi se mogle pripisati carevima ili pak osobama iz carskih obitelji. Ako prihvatimo da ih zaista gotovo nije ni bilo, tada se postavlja načelno pitanje kako se onda širila carska moda i oponašala carska ikonografija. Očito je, prema tome, da je takvih likova moralo biti, jer je teško pretpostaviti da je jedini likovni i fizionomski uzor bio isključivo novac koji je presitan da bi omogućivao vrlo preciznu rekonstrukciju kompliciranih frizura. Naprotiv, jedna službena kopija carskog portreta to bez problema omogućuje. Carevi su severske dinastije mnogo radili na

⁵⁹ B. Vikić, o. c. str. 41 i d., Tab. V, 3 a, b. Ovaj ženski portret autorica datira u vrijeme Aleksandra Severa, što je malo prekasno. Ovaj je portret bio također predmet mog referata u Rimu. I njega sam pripisao Plautili.

⁶⁰ H. B. Wiggers — M. Wegner, o. c. Tab. 29, c, d.

⁶¹ O tome usp. P. Zanker, *Herrscherbild und Zeitgesicht*, u „Römisches Porträt, Wege zur Erforschung eines gesellschaftlichen Phänomens: Wissenschaftliche Konferenz 12—15 Mai 1981“, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin 2/3, 1982, str. 307 i.

⁶² K. Fittschen, *Über Sarkophage mit Porträts verschiedener Personen*, u „Symposium über die antiken Sarkophage: Pisa: 5.—12. September 1982, Marburger Winckelmann-Programm 1984, str. 136, sl. 23.

⁶³ G. Bovini, *I sarcofagi paleocristiani*, Determinazione della loro cronologia mediante l'analisi dei ritratti, Città del Vaticano 1949, str. 92, sl. 63.

⁶⁴ G. Bovini, o. c. str. 93, sl. 65.

⁶⁵ G. Bovini, o. c. str. 91, sl. 62.

propagandi svoje obitelji. O tome svjedoče natpisi,⁶⁶ a isto tako i nekoliko portreta o kojima je već bilo riječi. O carskoj propagandi govore i gema,⁶⁷ odnosno prstenje i kamenje s likovima careva severske dinastije.⁶⁸ Na žalost, kameni portreti samih careva nisu se očuvali. Nedavno je identificirana i jedna dosta kvalitetna mramorna glava iz Srbije koja nije objavljena, ali koja na prvi pogled, bez detaljnije analize izgleda kao da pripada Plautili.⁶⁹ Zanimljivo je da natpisa postavljenih u čast te princeze ima i u dubokoj unutrašnjosti naše zemlje. U tom pogledu je posebno zanimljiva jedna baza za statu s njenim natpisom iz Siscije (sačuvane su rupe za uglašljivanje baze statue)⁷⁰. Stoga je na temelju gore iznesenoga jasno da je teško donijeti definitivnu odluku o tome da li ova glava prikazuje privatnu ili službenu ličnost. Postojanje privatnih portreta s karakteristikama službenih svjedoči da su doista morali egzistirati i uzorci po kojima su se oni izrađivali.⁷¹ Međutim, usprkos detaljnih analiza i razmišljanja nismo se mnogo pomakli u traženju rješenja problema. Nešto više kazati bilo bi, čini mi se, samo puklo nagađanje.

Na koncu nekoliko riječi o provenijenciji same skulpture. Vidjeli smo da je Truhelka držao da je glava iz Šipova, dok je Sergejevski ukazao da ovaj nije vidio natpis na lomu vrata. Šipovo je bez sumnje imalo svoje radionice koje su producirale raznovrsnu skulpturu u jednom određenom vremenskom razdoblju (posebno u kasnoj antici), o čemu svjedoče sarkofazi,⁷² monumentalne grobnice,⁷³ reljefi⁷⁴ i statue.⁷⁵ S druge strane, evidentno je da je područje Voljevca i Gornjeg Vakufa do sada bilo prilično deficitno značajnijim ostacima antičke skulpture. Premda se, dakako, iz argumenata ex silentio ne može izvući vrijedan zaključak, ipak bi spomenička baština radije govorila za Šipovo. Čini se da bi u prilog tome govorila i sama skulptura, tj. njena modelacija i tehnička obradba, pa čak, čini se, kamen i njegova boja, pa nije isključeno da je

⁶⁶ Usp. na pr. CIL III 2862 in Nadina u čast Karakale, CIL III 3119, u čast Julije Domne, CIL III 3120 u čast Septimija Severa i CIL III 3121 u čast Aleksandra Severa (sva tri iz Raba) itd.

⁶⁷ U privatnom posjedu nalazi se u Splitu jedna gema s likom Septimija Severa

⁶⁸ U Arheološkom muzeju u Splitu postoji jedan pozlaćeni prsten s likovima dječaka Karakale i Gete (nepubliciran), te u nekadašnjoj zbirci Kavagnin-Capogrosso, kameo s likom Karakale (izgubljena). Usp. F. Bulić, *Cammeo rappresentante l'imperatore Caracalla*, Bull. dalm. XXVIII, 1905, str. 67, Tab. I, 5.

⁶⁹ Glava nije publicirana. Bit će izložena na izložbi „Antički portret na tlu Jugoslavije“ koja će biti uskoro postavljena u Beogradu.

⁷⁰ J. Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 1904—11, str. 161, br. 278, sl. 278. Natpis svjedoči da je statua bila postavljena točno u doba svadbe Karakale i Plautile, što, po svoj prilici, znači da je portret morao biti tipa Vatikan Magazzini. S obzirom da statu s natpisom postavlja Respublica Siscianorum, morao je doživjeti radiranje zbog damnatio memoriae koja je stigla princezu.

⁷¹ Utjecaj carske portretistike vidljiv je jasno u Bosni na jednom reljefu s likom djevojke iz Skelana koja nosi tip frizure Julije Domne (usp. K. Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije I*, Iz rimske varoši u Skelanima, GZM XIX, 1907, str. 454, sl. 54—56).

⁷² N. Cambi, *Sarkofag iz Šipova*, Godišnjak, Centar za Balkanološka ispitivanja knj. 18, Sarajevo 1982, str. 91 i d., sl. 1—4.

⁷³ D. Sergejevski, o. c. str. 43, sl. 1, 2, 3, 4, 5.

⁷⁴ D. Sergejevski, o. c. str. 51, br. 15—20, sl. 7—14. Ne radi se o urnama kako misli autor, već o završnom elementu kamene ograde ili sl.

⁷⁵ D. Sergejevski, o. c. str. 50, br. 13, 14. Tab. III, 1, IV, 3.

natpis o kojem se govorilo bio zapisan zabunom nakon dolaska u Muzej. Međutim, to bi mogla definirati samo pažljiva petrografska analiza.

Ovaj portret, doduše, po načinu izrade (osobito po zapuštanju detalja, nemarnosti obrade površinskih dijelova skulpture) spada u provincijalne radove, ali on usprkos toga odaje autentičnog majstora koji je znao izraziti bitne vrijednosti plastike (modelacija obraza, podvaljka, velikih izgubljenih očiju koje imaju tužni izraz). Takav punokrvni majstor mogao je izniknuti samo u sredini u kojoj se njegovala skulpturalna produkcija višeg ranga, u kojoj je postojala duža umjetnička tradicija. Narudžbu jednog ovakvog portreta mogla je, s druge strane, izvršiti samo osoba koja je poznavala i koja se saživjela s rimskom kulturom. Nju je teško zamisliti u sredini koja živi u zabitnim autohtonim zajednicama. Da je to tako svjedoči i jedna glava iz Ekvuma, rimske kolonije, u neposrednom zaleđu primorskog pojasa provincije Dalmacije, koja ima sličan tip frizure, ali koja je zato znatno lošije kvalitete,⁷⁶ iako je taj grad dao izvanredne ostatke antičke plastike, i to kako one importirane tako i one izrađene u domaćim radionicama. Stoga je glava iz Sarajeva tim važnija. Šteta je ipak što joj ne možemo sa sigurnošću odrediti atribuciju i provenijenciju.

Résumé

MÉDITATION SUR LE PORTRAIT ANTIQUE D'UNE FILLE AU MUSÉE NATIONAL A SARAJEVO

Au Musée national à Sarajevo est exposée une tête féminine dont l'origine est inconnue. C. Truhelka écrit qu'elle provient de Šipovo, mais D. Sergejevski pense que la note du musée sur le cou brisé en est contraire. Le dilemme concernant la provenance de cette tête reste encore aujourd'hui.

Les caractéristiques individuelles de la physionomie montrent clairement qu'il y s'agit du portrait d'une jeune fille ou d'une jeune femme (fig. 1, 2, 3, 4). La tête est haute de 18 cm, ce que prouve qu'elle est un peu plus petite que la tête humaine normale. La manière dont on a fait la coiffure est bien spécifique et elle a la forme de la tranche du melon. Cette forme de coiffure a été très populaire à l'Antiquité au cours des siècles. Elle apparaît probablement déjà au Vème siècle avant notre ère, et dure au cours de plusieurs siècles jusqu'au début du IIIème siècle de notre ère, quand elle apparaît la dernière fois sur les portraits de Plautilla, épouse du roi Caracalla à l'époque de leur mariage l'année 202 de notre ère. Quoique cette coiffure soit-elle en mode au cours d'une période plus longue, pourtant on peut remarquer les différences plus grandes ou plus petites dans certaines périodes. Il faut mentionner que ce type de coiffure a été typique seulement pour les femmes plus jeunes et pour les jeunes filles et qu'il ne représente pas la forme unique de la mode de n'importe quelle période.

Certaines caractéristiques stylistiques et la technique de la sculpture montrent clairement que cette tête ne peut pas être datée avant la moitié du IIème siècle de notre ère, ainsi qu'on peut refuser toutes les possibilités de dater le portrait dans une époque antérieure. La façon de la formation de l'iris et de la prunelle du blanc de l'oeil en témoigne clairement. L'iris est, néanmoins, en

⁷⁶ Glava nije objavljena, a nalazi se u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju.

forme de demi-cercle et la prunelle est creusée comme demi-lune, ce que commence à apparaître comme manière de faire les détails de l'oeil sur la sculpture en pierre même dès l'époque d'Hadrien. A côté de cela, encore quelques détails démontrent l'époque postérieure comme par ex. l'emploi de la vrille rotative etc. Quand on compare la tête de Sarajevo avec les types de coiffure ressemblants, alors celle de Plautilla s'impose comme une parallèle la plus proche. Il s'agit des tranches avec la plastique fortement accentuée, descendant par les lignes horizontales du milieu de la tête aux bouts des oreilles qui restent complètement libres. Au-dessous des oreilles il n'y a plus de tranches. L'arrangement semblable ont les figures de Plautilla sur les monnaies frappées en 202, excepté le détail que les tranches sont derrière les oreilles, mais les oreilles sont pourtant tout à fait libres. Sur la nuque est un noeud de cheveux bas.

Sur la base des caractéristiques stylistiques et le type de coiffure il n'y a aucun doute qu'il faut dater ce portrait de jeune fille dans la première décennie du IIIème siècle de notre ère.

Il est difficile répondre à la question qui est présenté sur ce portrait. Il rappelle, par sa physionomie et la coiffure, à l'épouse tragique du Caracalla, tant par les figures sur les monnaies, que par les portraits, dont le plus important est celui dans le dépôt des musées au Vatican. Il faut accentuer aussi le portrait au Musée national à Ravenne que l'auteur de cette communication a déjà essayé d'identifier comme le portrait de l'impératrice ci-mentionnée. Toutes les caractéristiques de physionomie de ces portraits sont très proches. La figure est large, les joues sont charnues, les yeux ronds et assez écarquillés, ensuite la forme caractéristique du front bas avec les protubérances accentuées au dessous de la ligne des cheveux. Sur le portrait de Sarajevo seulement le menton est un peu plus bimbé, ce que c'est le cas avec les figures de Plautilla sur les monnaies, c'est-à-dire sur les têtes en pierre.

Par conséquent, sur la base des traits caractéristiques de la physionomie il serait très attractif et même convaincant attribuer cette tête à la princesse mentionnée. Mais, le problème n'est pas pourtant si simple, parce qu'il faut avoir en vue le phénomène étant présent dans l'art portraitiste. Néanmoins, chaque époque porte ses propres caractéristiques, ainsi les portraits de différentes individus portent souvent les caractéristiques semblables. Dans ce sens le rôle particulier ont eu les figures des empereurs et des personnes des familles impériales, dont l'exemple imitent les personnes privées, ainsi que parmi eux existe une ressemblance frappante. Ce phénomène est déjà remarqué dans la littérature scientifique. Pour cette raison il est très difficile dire si la tête de Sarajevo présente Plautilla même ou peut être une jeune fille locale qui a imité sa figure. Sans égard aux analyses détaillées, nous tournons dans un cercle ensorcelé, parce qu'il n'y a aucuns autres indices. On ne peut dire rien de plus sur l'attribution de cette figure, tout autre seraient les vraies suppositions.

En ce qui concerne la provenance du portrait, il semble que l'héritage de la sculpture antique parle mieux en faveur de Šipovo, où on a découvert nombreux fragments de différentes plastiques et où a dû être active une école et a dû exister une tradition de la fabrication des sculptures provinciales de bonne qualité. Au contraire, la région de Voljevac et de Gornji Vakuf, à laquelle démontrerait l'inscription sur le cou, est dans ce sens presque vide. Il est difficile lier une telle sculpture à une région qui n'a pas la tradition des ateliers de tailleurs de pierre et dans lesquelles la culture et la mode romaine ne sont pas devenues la propriété des habitants. Pour cette raison il est facilement possible que l'inscription en question a été inscrite au musée par erreur.

Ce portrait est un témoignage très important de la propagande impériale de la dynastie Sévère (dont témoignage nombreuses trouvailles de différent caractère dans la province de Dalmatie), ensuite d'une forte influence de la culture romaine aussi dans l'arrière-pays, ainsi que d'une bonne qualité des formes plastiques des ateliers du pays qui ont été évidemment possibles satisfaire aux besoins qui surpassent les exigences provinciales moyennes. Il est seulement dommage qu'il n'y a pas autres indices pour qu'on puisse résoudre le dilemme si la tête présente Plautilla même ou une jeune fille locale qui l'a imitée selon la figure et la mode.

1

2

3

4

Glava djevojke iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu (Inv. br. 573) : 1. en face, 2. profil, 3. profil, 4. otraga

LEPENSKI VIR UND DAS GRAZILISATIONSPROBLEM IN DER ANTHROPOLOGIE

Auszug. Die Grazilisierung (das Leichterwerden der Knochenmasse, die am Bau eines Skelettes teilnimmt) ist ein bioanthropologischer Prozess, der höchstwahrscheinlich seinen Anfang im Mesolith hat. Da die anthropologische Serie vom Eisernen Tor (Đerdap) ausserordentlich wichtige Informationen auf der Relation Mesolith — älteste Steinzeit erbachte — insbesondere die Skelettreste des Menschen vom Lepenski Vir — wurde in dieser Arbeit der Grazilisierungsgrad auch von anderen Fundstellen, ausserhalb des Lepenski Vir, analysiert. Konkret wurde festgestellt, dass die Änderung des Grazilisierungsgrades am Lepenski Vir auf eine mikroevolutive Veränderung hinweist, die sich innerhalb dieser Populationsgruppe der ältesten Steinzeitbewohner erreignete.

Die menschlichen aus den vorneolithischen Fundstellen der Đerdap-Schlucht haben in der Anthropologie kaum ein geringeres Interesse gefunden als die Entdeckung der Lepenski Vir-Kultur in der Prähistorie (Srećković 1969, 1973). Zwar waren es nicht die ersten mesolithischen Funde aus Südosteuropa: Aber die Franchthi-Höhle im Peloponnes hatte nur spärliche Fragmente geliefert (Angel 1969, vgl. auch Xirou 1979), während von den Fundplätzen am Eisernen Tor immerhin so viele menschliche Überreste zu Tage kamen, daß man ein Bild von der anthropologischen Struktur der Bevölkerung gewinnen konnte.

Zuerst wurden die vorneolithischen Funde von Lepenski Vir in einigen Maßen, aber leider ohne Abbildungen vorgestellt (Nemeskürty 1969). Gut mit Maßen, Beschreibungen und Photos dokumentiert wurde zehn Jahre später das umfangreiche anthropologische Fundmaterial von Vlasac (Nemeskürty und Szatmáry 1978). Die weniger zahlreichen und sehr fragmentarischen Überreste von Padina und Hajdučka vodenica wurden von Živanović (1975, 1976) bearbeitet.

Entsprechend der Arbeitsweise vieler ungarischer Anthropologen gliederte Nemeskürty (1969, 1978) die vorneolithischen Bevölkerung vom

Eisernen Tor unter typologischen Gesichtspunkten. Er unterschied (1978) zwei Typen-A und B-mit jeweils zwei Varianten und unterschiedlichen Mischformen. Der Hauptunterschied zwischen den beiden Typen ist die größere Knochenrobustizität von A, die vor allem in einigen Individuen der älteren Schichten von Vlasac sehr eindrucksvoll hervortritt (Abb. 1—2). Bemerkenswerterweise wurden die Varianten mit mittel- und westeuropäischen Funden verknüpft, die älter sind als die Lepenski Vir-Kultur: so mit den jungpaläolithischen Funden von Cromagnon, Brunn und Předmost. Nach den bisherigen anthropologischen Kenntnissen und Vorstellungen hätte man in Südosteuropa zur Zeit der Lepenski Vir-Kultur eher ein Überwiegen von „Protomediterranen“, also Robust-Mediterranen erwartet. Kein Wunder also, daß die Funde der Djerdap-Schlucht in der Anthropologie ein großes Interesse fanden.

Das Variieren zwischen einem knochenrobusten und einem knochengrazileren Pol, das sich in der Nemeskéri'schen Typologie ausdrückt, ist auch von anderen prähistorischen Bevölkerungen Europas, und zwar in verschiedenen Perioden und auf unterschiedlichem durchschnittlichem Niveau von Größe und Robustizität bekannt. Es wurde sowohl mit univariaten wie mit multivariaten statistischen Methoden belegt (Chopra 1967, Schwidetzky 1959). Daß sich in dieser Variationsdimension diachrone Trends, und zwar in Richtung einer zunehmenden Grazilisation seit dem Neolithikum abzeichnen, stellte zuerst Debetz (1955/1960) auf Grund russischen Materials heraus. Später wiesen Riquet (1970) und Schwidetzky (1962, 1969) diesen Trend auch für andere europäische Länder nach. Durchweg wurde dabei Grazilisation durch die Verkleinerung von Maßmerkmalen nachgewiesen; für die Reduktion der eigentlichen Knochenrobustizität, die mit Kochendicken, Entwicklung von Knochenwülsten wie Torus supraorbitalis oder Torus occipitalis, zu erfassen wäre, liegen nicht genügend Vergleichsdaten vor.

Als die kennzeichnendsten Marker-Merkmale erwiesen sich dabei die Breitenmerkmale des Gesichts — Jochbogenbreite, Orbitalbreite, Unterkieferwinkellbreite — insbesondere die Jochbogenbreite. Die größte Schädelbreite ist insofern kein ebenso gutes Marker-Merkmal, weil bei ihr noch ein anderer diachroner Trend eine Rolle spielt und in entgegengesetzter Richtung wirkt: die größte Schädelbreite tendiert diachron zur Zunahme und führt damit — in Verbindung mit einer gewissen, aber nicht so ausgeprägten diachronen Reduktion der Schädelänge — zur „Verrundung der Schädelform“ (Brachykranisation).

Unter dem Gesichtspunkt der diachronen Trends in europäischen Populationen ist es von besonderem Interesse, daß jetzt auch die menschlichen Überreste aus den neolithischen Schichten von Lepenski Vir — sie sind nur hier, nicht in Vlasac vertreten — bearbeitet worden sind (Mikić 1981). Über sie hatte zwar schon Nemeskéri (1969, 1973) einige Angaben gemacht, ohne diese aber mit Maßen oder Abbildungen zu belegen. Er zählte alle neolithischen Funde zum Typus B, bei dem er aber wiederum eine robuste und eine grazilere Variante unterschied. Von anthropologischer Seite läßt Nemeskéri es offen, ob die Grazilisation auf einen mikroevolutiven Prozess zurückzuführen ist oder ob es sich dabei um eine Neuzuwanderung handelt. Es soll im folgenden versucht

werden, diese Frage anhand des nunmehr veröffentlichten neolithischen Materials zu prüfen.

Meßbare Überreste liegen allerdings nur von 13 Individuen, 5 Männern, und 8 Frauen vor. 6 der betreffenden Gräber waren in die Schicht II eingelassen, gehören aber offensichtlich schon zur neolithischen Bevölkerung. Die kleine Individuenzahl erlaubt eine statistische Sicherung der Unterschiede zwischen den vorneolithischen und den neolithischen Funden von Lepenski Vir nicht; immerhin wird der Trend zu einer Verkleinerung der Maße, insbesondere der Breitenmaße dadurch gestützt, daß — bei Einbeziehung von Vlasac — die Unterschiede bei den Frauen in der gleichen Richtung liegen wie bei den Männern. Sie sind zum Teil beträchtlich (Tab. 1.).

Tab. 1 — MITTELWERTE LINEARER MAßE UND INDICES

		Lepenski Vir Schicht I				Vlasac Mesolithiker				Lepenski Vir Schicht II—III			
		♂	♀			♂	♀			♂	♀		
1	3	195,7	1	180,0	18	194,1	17	186,1	5	184,0	8	184,3	
8	3	150,0	1	138,0	19	140,1	16	141,8	5	139,4	8	137,0	
9	3	108,3	1	105,0	21	110,3	15	98,9	5	98,4	8	93,4	
17	2	149,5	1	141,0	7	145,9	11	139,6	3	149,7	4	141,3	
20	3	127,3	1	125,0	23	122,3	17	117,4	4	122,5	7	113,1	
45	2	135,0	—	—	9	138,0	10	133,4	2	127,0	2	128,0	
48	1	70,0	—	—	10	71,3	8	69,4	2	70,0	1	67,0	
51	—	—	—	—	5	41,0	9	41,8	4	39,8	4	37,5	
52	—	—	—	—	6	33,0	8	31,9	3	33,3	4	30,8	
54	—	—	—	—	13	26,0	10	24,1	2	24,0	1	25,0	
55	—	—	—	—	26	52,1	9	50,6	2	53,5	1	56,0	
66	1	100,0	1	108,0	11	108,0	14	98,8	4	103,8	7	92,9	
F1	—	—	—	—	4	482,8	8	436,9	2	416,0	3	400,0	
F8	—	—	—	—	—	—	—	—	2	94,0	3	81,7	
F19	—	—	—	—	9	49,0	12	44,9	2	46,0	3	40,7	
F20	—	—	—	—	—	—	—	—	2	147,0	3	134,3	
H1	—	—	—	—	4	345,8	4	314,3	2	315,0	2	292,0	
H7	—	—	—	—	16	79,3	11	68,3	2	75,0	2	61,0	
T1	—	—	—	—	4	393,3	4	364,8	1	389,0	3	354,3	
R1	—	—	—	—	5	250,6	3	243,0	2	241,5	—	—	
U1	—	—	—	—	6	290,6	5	253,4	1	273,0	—	—	
8: 1	3	76,6	1	76,7	16	72,3	16	76,3	5	76,0	8	74,4	
17: 1	2	76,1	1	78,3	5	73,9	11	74,7	3	81,3	3	78,3	
17: 8	2	97,3	1	102,2	6	102,0	11	98,6	3	112,7	4	103,9	
9: 8	3	72,3	1	76,1	15	72,1	15	69,6	5	70,8	8	68,3	
45: 8	2	101,0	—	—	9	98,4	10	93,9	2	93,5	2	96,1	
48:45	1	47,3	—	—	5	51,9	6	51,9	2	55,1	1	53,2	
52:51	2	73,0	—	—	6	79,9	6	79,9	3	84,1	4	82,0	
54:55	—	—	—	—	7	50,5	7	50,5	2	73,1	1	69,4	
56:45	1	67,6	—	—	—	78,3*	—	74,1*	2	78,6	1	72,2	

* aus Mittelwerten berechnet

Was aber heißt hier beträchtlich? Sind die Unterschiede zwischen der vorneolithischen und der neolithischen Bevölkerung so groß, daß man auf Neuzuwanderung der Neolithiker schließen muß? Oder könnten die Veränderungen auf mikroevolutive Prozesse am Ort zurückgeführt werden? Um das beurteilen zu können, reicht es nicht aus, Grazilisation als solche auch in anderen Regionen und Bevölkerungen festzustellen; man müßte vielmehr auch die Grazilisationsraten abschätzen können.

Das stößt nun allerdings auf große Schwierigkeiten. 1. Das Maß der Veränderung müßte sich bei den verglichenen Stichproben auf etwa dieselbe Zeitspanne beziehen. Die Lepenski Vir-Neolithiker dürften im Durchschnitt kaum mehr als 500—1000 Jahre jünger sein als die Vorneolithiker. Man kann unter diesen Umständen z. B. nicht direkt mit dem Maghreb vergleichen, der reich an mesolithischen Funden ist, da diese 4—6000 Jahre älter sind als die Vorneolithiker des Eisernen Tors (F e r e m b a c h 1973). Man müßte in diesem Fall die Veränderungsrate mindestens durch 5 teilen, um auf etwa die gleiche Zeitspanne wie bei den Dendap-Bevölkerungen zu kommen. 2. Es sollten Vorneolithiker und Neolithiker vom gleichen Fundort oder mindestens aus der gleichen engbegrenzten Region verglichen werden. Es gibt aber — neben Lepenski Vir — nur wenige Fundorte in Europa, bei denen mesolithische und neolithische Menschenreste vom gleichen Fundort stammen — Vasilevka/Ukraine, Zweiniki/Lettland, Arene Candide/Ligurien und die Franchthi-Höhle/Griechenland.

Nun Vasilevka und Zweiniki lieferten aber soviel anthropologisches Material, daß der Vergleich der vor-neolithischen und der neolithischen Bevölkerung einen Sinn hat. Bei beiden Fundorten ist jedoch keine Grazilisation beim Übergang vom Mesolithikum zum Neolithikum festzustellen. Besonders in der Ukraine ist die mesolithische Bevölkerung relativ schmalwüchsig-grazil und setzt die Grazilisation erst mit der frühen Phase der Dnepr-Donetz-Kultur ein. Es wurde deshalb mehrfach angenommen (D e b e t z 1973, G o c h m a n 1966), daß die Frühneolithiker Neuzuwanderer waren (anthropologisch stehen sie in engen Beziehungen zu einer nordrussischen Serie, der vom Onega-See).

Um überhaupt Grazilisationsraten in mehreren Vergleichsserienpaaren abschätzen zu können, mußte unter diesen Umständen auf den Vergleich von älteren und jüngeren Neolithikern ausgewichen werden. Will man dabei wenigstens die Verbreitungsräume eng halten und nicht mit Kollektivserien aus weiten Gebieten — mit zum Teil sehr unterschiedlicher Verteilung der Funde in den beiden verglichenen Perioden — arbeiten, so kommen vor allem die folgenden Gebiete in Frage: Ukraine: Frühere Serien der Dnepr-Donetz-Kultur (max. 100 ♂, 69 ♀)

Jüngere Serien der gleichen Kultur (max. 26 ♂, 16 ♀)
(Konduktarova 1973, Debetz 1973)

Rumänien: Cernavoda, Hamangia-Kultur (max. 41 ♂, 38 ♀)
Cernica, Boian Kultur (max. 31 ♂, 24 ♀)
(Necrasov 1973)

Ligurien: Mittleres Neolithikum (max. 17 ♂, 5 ♀)
Jüngeres Neolithikum (max. 4 ♂, 3 ♀)
(Parenti-Masseri 1962)

Mesolithikum bzw. Epipaläolithikum wurden ferner verglichen für
Maghreb: Epipaläolithikum Taforalt + Afalou-bhou-Rummel (max. 30)

Neolithiker (max. 9 ♂)
(Ferembach 1973, 1978)

Zweiniiki: Mesolithikum (max. 12 ♂, 7 ♀)

Neolithikum (max. 35 ♂, 11 ♀)
(Denisova 1975)

Ukraine: Mesolithikum (max. 32 ♂, 12 ♀)

Frühneolithikum (max. 100 ♂, 69 ♀).
(Konduktarova 1973)

Verglichen wurden jeweils die Breitenmaße (8 größte Schädelbreite, 9 kleinste Stirnbreite, 45 Jochbogenbreite, 51 Orbitalbreite, sowie 1 Schädellänge, die gleichfalls eine Tendenz zur diachronen Abnahme zeigt. Um die verschiedenen Merkmale untereinander vergleichen und durchschnittliche Veränderungsraten berechnen zu können, wurden alle Unterschiede auf ein Standard-s bezogen. Da die Gesichtsbreitenmaße besonders gute Marker für die Grazilisation darstellen, wurden neben den Mittelwerten für alle 5 Variablen noch gesondert die für Jochbogenbreite + Orbitalbreite berechnet. Leider ist die als Marker gleichfalls sehr geeignete Unterkieferwinkelbreite bei den hier verglichenen Serien überwiegend nicht vertreten.

Die Berechnung sieht, unter Benutzung von Tab. 1, für die Đerdap-Bevölkerung folgendermaßen aus:

Schädelmasse	Differenz zwischen Vorneolithikern u. Neolithikern in mm		Standard-s	Diff. in % von Standard-s	
	♂	♀		♂	♀
Schädellänge	— 10,3	— 1,5	6,23	— 165,4	— 24,1
Schädelbreite	— 2,0	— 4,6	5,24	— 38,2	— 87,8
Kleinste Stirn- breite	— 2,9	— 5,9	4,88	— 59,4	— 120,9
Jochbogenbreite	— 9,6	— 5,4	5,28	— 181,8	— 102,3
Orbitalbreite	— 1,2	— 4,3	2,00	— 60,0	— 215,0

Leider war es nicht möglich, entsprechende Berechnungen auch für das postkraniale Skelett durchzuführen. Es liegt zu wenig verwendbares Vergleichsmaterial vor. Für die Đerdap-Funde stellt Tab. 1 einige Längsknochenmaße zusammen; sie belegen, daß die Grössenabnahme bei den Neolithikern nicht nur den Schädel betrifft.

Tab. 2 stellt die Veränderungsraten unter Berücksichtigung des Vorzeichens (— = Abnahme in der jüngeren Stichprobe) zusammen. Wie man sieht, liegen die Raten in der Đerdap-Bevölkerung sehr viel höher als bei den anderen verglichenen Stichproben; das gilt sowohl für Männer wie für Frauen, was wieder als eine gewisse Absicherung der Ergebnisse angesehen werden kann. Bei den Gesichtsbreitenmassen (45, 51) liegen

die Änderungsraten durchweg über dem Durchschnitt aller 5 Variablen, was bestätigt, daß sie besonders aussagekräftige Grazilisationsmarker darstellen. Nur wenn man ukrainische Mesolithiker und Frühneolithiker vergleicht, kommt man zu ähnlichen hohen Veränderungsraten: 104,5 (116,8) für Männer und 96,7 (105,0) für Frauen; die Unterschiede liegen aber in umgekehrter Richtung: die Neolithiker sind die breiteren und derberen. Gerade deswegen wurde ja in der Ukraine mit neolithischer Zuwanderung gerechnet (vgl. oben).

Was die Đerdap-Bevölkerung betrifft, so sprechen die hohen Änderungsraten beim Vergleich von Vorneolithikern und Neolithikern gleichfalls dafür, dass es sich bei den Neolithikern um einen mikroevolutiven Prozess der Grazilisation handelt. Damit wird von anthropologischen Seite mit Zahlen gestützt, was auch nach den archäologischen Befunden anzunehmen ist: „Ausserdem entstanden die erste Dorfsiedlungen in derselben Umwelt und häufig sogar an derselben Stelle, wo auch die Siedlungen der Lepenski-Vir-Kultur lagen, und die Bewohner pflegten neben der Feldbestellung und Tierhaltung weiterhin die traditionelle Wirtschaftsform, nämlich Jagd und Fischfang. Bevölkerungs- und Wirtschaftskontinuität spiegeln auch die Geräte aus Stein, Knochen und Geweih wider; krasse Unterscheide bestehen jedoch in der Gesellschaftsstruktur und in Kunst und Religion“ (Srećković 1981, S. 58—59).

Tab. 2 — GRAZILISATIONS RATEN

Schädelmasse Nr. 1,8,9,45,51	45,51	1,8,9,45,51	45,51	1,8,9,45,51	45,51
Lepenski Vir (Neol.)	—101,0	—120,1	—110,0	—158,7	—105,5
Rumänien	—57,0	—70,5	—52,6	—56,6	—54,8
Ligurien	—20,1	—87,9	—20,6	—47,5	—20,4
Ukraine	—15,9	—24,3	—8,4	—22,3	—12,2
Maghreb (Mesol.)	—22,8	—29,6			+96,7
Ukraine (Mes. + Frühneolithikum)	+104,5	+116,8	+89,8	+93,3	+96,7
Zweiniki (Mesol.)	+46,4	+28,5	+70,1	+51,9	+58,3
					+105,0
					+40,2

Es ist bemerkenswert daß hier die spätere Neolithikern als die kulturell und geistig weniger Entwickelten geschildert werden. Vielleicht handelte es sich um eine Randgruppe, die auf der für die neolithische Wirtschaft im Grunde sehr ungeeignete, aber durch Berge geschützte Uferterrasse eine Zuflucht suchte.

Zum Abschluß sei noch ein Diagramm Abb. 3 gezeigt (Mikić 1981), in dem mit multivariaten Abständen eine Reihe mesolithischer und neolithischer Stichproben (Schädel Südosteuropas) verglichen werden. Dargestellt sind die beiden Komponenten des Penrose-Abstandes, nämlich Size (Größenabstand) und Shape (Formabstand). Für die Grazilisierungsfrage kommt es vor allem auf den Größenabstand an. Man sieht, wie sich hier alle mesolithischen Serien der Vlasac-Serie nahestehen, obwohl mancherlei Unterschiede im Formabstand bestehen, was vor allem für

Vološskoje gilt. Die hier berücksichtigten neolithischen Stichproben bilden ein weitverstreutes Feld abseits der Null-Linie des Größenabstandes, an dessen Rand sich auch die Neolithiker von Lepenski Vir einordnen.

Kratak sadržaj

LEPENSKI VIR I PROBLEM GRACILIZACIJE U ANTROPOLOGIJI

Ostaci ljudskih skeleta sa mezolitskih i ranoneolitskih nalazišta u Đerdapu imaju za antropologiju isti značaj kao i otkriće kulture Lepenskog Vira za arheologiju. Mada to nisu prvi nalazi mezolitskih ljudi u jugoistočnoj Evropi, njihov broj i stepen očuvanosti omogućili su i antropološka posmatranja na relaciji mezolit — najstariji neolit.

U ovom prilogu su najvećim delom obrađeni skeletni ostaci sa Lepenskog Vira u sklopu procesa gracilizacije (olakšavanje koštane mase koja učestvuje u izgradnji jednog skeleta). Ti antropološki nalazi, po J. Nemeskeriju (1969, 1978), pokazuju heterogenu strukturu. Oba glavna antropološka tipa — A i B — razlikuju se, pre svega, po robusticitetu koštane građe u celini. Neolici sa Lepenskog Vira, koji se inače sreću samo na ovom nalazištu, okarakterisani su kao protomediterranci. Ovaj prilog obuhvata biostatističko ispitivanje odnosa skeleta sa Lepenskog Vira (i pored malog broja uzoraka) sa uporednim serijama koje su mogle biti uključene u ovu antropološku analizu. — Ispostavilo se da neolici sa Lepenskog Vira pokazuju mnogo manje veličinske mere u odnosu na predneolici Vlasca i Lepenskog Vira (tab. 1). Ova konstatacija važi kako za muški tako i za ženski pol. Te razlike su nešto veće nego kod drugih parova obuhvaćenih skeletnih serija sinhronog vremenskog razdoblja (tab. 2). To bi onda značilo da promene na Lepenskom Viru znače mikroevolutivni proces gracilizacije, da se, dakle, radi o promenama unutar jednog stanovništva. — Ova antropološka zapažanja su potvrđena i sa arheološke strane (Srežović, 1981).

LITERATUR

- Angel, J. L. (1969): *Human skeletal material from Franchthi cave*. Hesperia 38, 380—381.
- Chopra, V. P. (1967): *Faktoren des Craniums bei verschiedenen prähistorischen Populationen*. Vorläufige Mitteilung. Homo 18, 207—211.
- Debetz, G. F. (1960): *Certains aspects des transformations somatiques de l'homo sapiens*. Communications de la délégation soviétique au VIIème Congrès International des Sciences Anthrop. et Ethnologiques. Moscou.
- (1973): *Die Sowjetunion*. S. 154—169 in I. Schwidetzky (Bearb.): „Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa“. Teil VIIA: Anthropologie. Fundamenta B, Band 3. Köln.
- Denisova, R. Ja. (1975): *Antropologija drevnich blatov*. Riga.
- Ferembach, D. (1973): *Les hommes du Bassin Méditerranéen à l'Épipaléolithique*. S. 1—27 in: I. Schwidetzky (Bearb.): „Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa“. Teil VIIA: Anthropologie. Fundamenta B, Band 3. Köln.
- (1978): *L'anthropologie du néolithique de l'Afrique du Nord*. S. 16—27 in I. Schwidetzky (Bearb.): „Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa“. Teil VIIIB: Anthropologie. Fundamenta B, Band 3. Köln.

- Gochman, I. I. (1966): *Naselenie ukrainy v epochu mezolita i neolita*. Moskau.
- Konduktorova, T. S. (1973): *Antropologii naselenija ukrainy mezolita, neolita i epochi bronzы*. Moskau.
- Mikić, Ž. (1981): *Die neolithische Bevölkerung vom Eisernen Tor (Đerdap)*. Homo 32, 27—43.
- Necrasov, O. u. M. Cristescu (1973): *Structure anthropologique des tribus Néo-Enéolithiques et de l'âge du Bronze de la Roumanie*. S. 137—153 in I. Schwidetzky (Bearb.): „Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa”. Teil VIIa: Anthropologie, Fundamenta B, Band 3. Köln.
- Nemeskéri, J. (1969): In Srejšović, 1969.
- und L. Szatmary (1978): *Vlasac — mezolitsko naselje u Đerdapu, II/IV*. — Anthropologija: Posebno izdanje istorijskog odeljenja SANU, Beograd.
- Parenti, R., P. Messeri (1962): *I resti scheletici umani del Neolitico Ligure*. Palaeontographia Italica 50 (N. S. 20), 1955 Memoria 2; Pisa.
- Riquet, R. (1970): *Anthropologie du Néolithique et du Bronze Ancien*. Poitiers.
- Schwidetzky, I. (1959): *Faktoren des Schädelbaus bei der vorspanischen Bevölkerung der Kanarischen Inseln*. Homo 10, 237—246.
- (1962): *Das Grazilisationsproblem*. Ein Brückenschlag zwischen Rassengeschichte und Konstitutionsforschung. Homo 13, 188—195.
- (1969): *Grazilisation und Degrazilisation*. Merkmalsstatistische Untersuchungen zur Anthropologie des Neolithikums. Homo 20, 160—174.
- Srejšović, D. (1969): *Lepenski vir — Nova praistorijska kultura u Podunavlju*. Srpska književna zadruga. Beograd.
- (1981): *Lepenski vir — Menschenbilder einer frühen europäischen Kultur*. Verlag Philipp von Zabern. Mainz am Rhein.
- Xirōtirīs, N. (1979): *Rassengeschichte von Griechenland*. S. 157—192 in I. Schwidetzky (Hersg): „Rassengeschichte der Menschheit”. 6. Lieferung, München.
- Živanović, S. (1975): *A note on the anthropological characteristics of the Padina Population*. Z. Morph. Anthropol. 66, 161—175.
- (1976): *Ostaci ljudskih skeleta iz praistorijskog nalazišta na Hajdučkoj vodenici*. Starinar, N. S. XXVI (1975), Beograd.

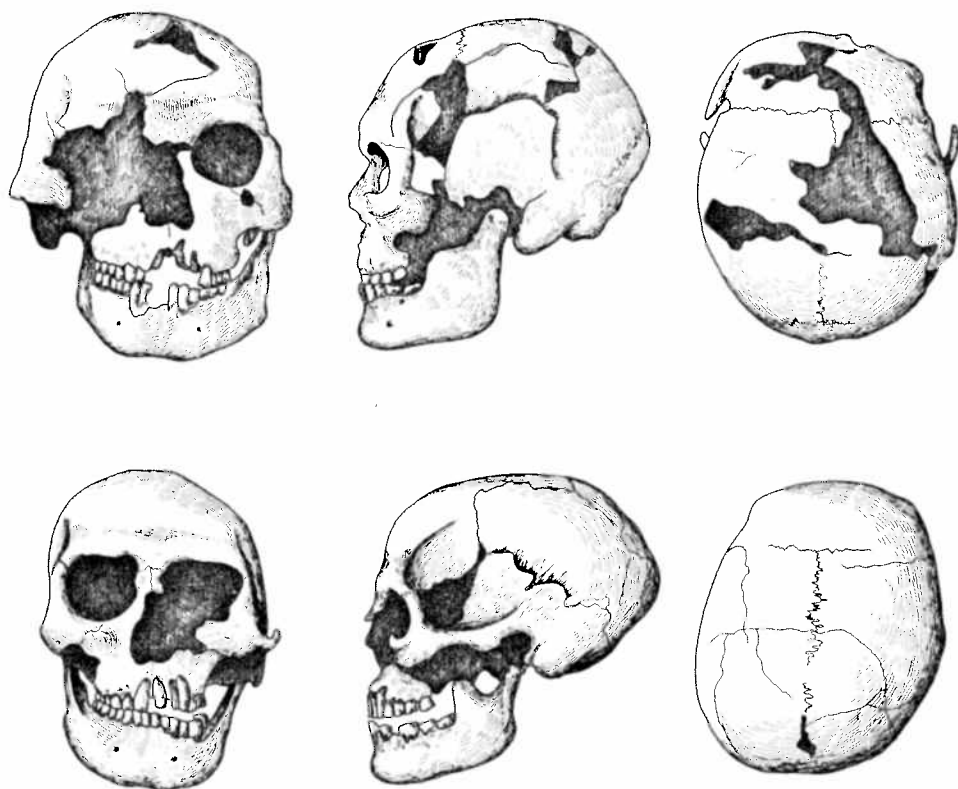

Abb. 1: VLASAC (Mesolithikum) — Mann (78/a) und Frau (55) vom Typus A₁ (nach Nemeskéri 1978).

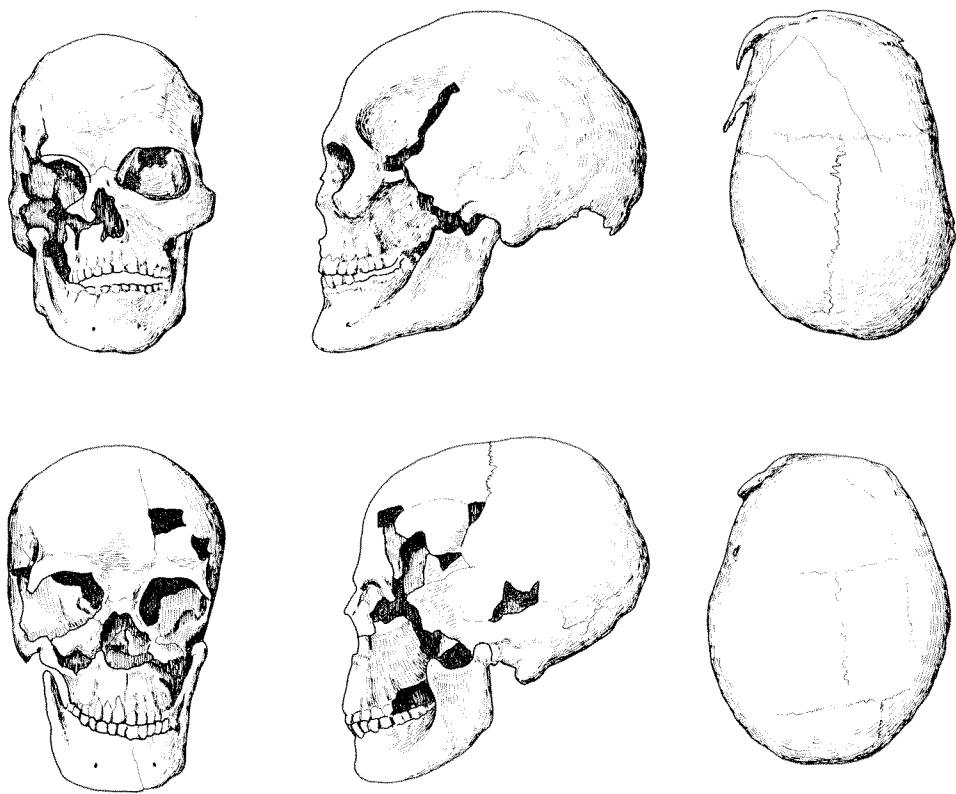
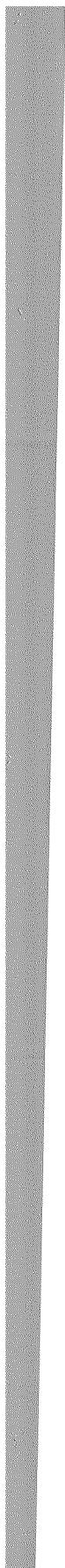

Abb. 2: Mann (20) und Frau (32/a) aus frühneolithischen Schichten von LEPENSKI VIR (nach Mikić 1981).

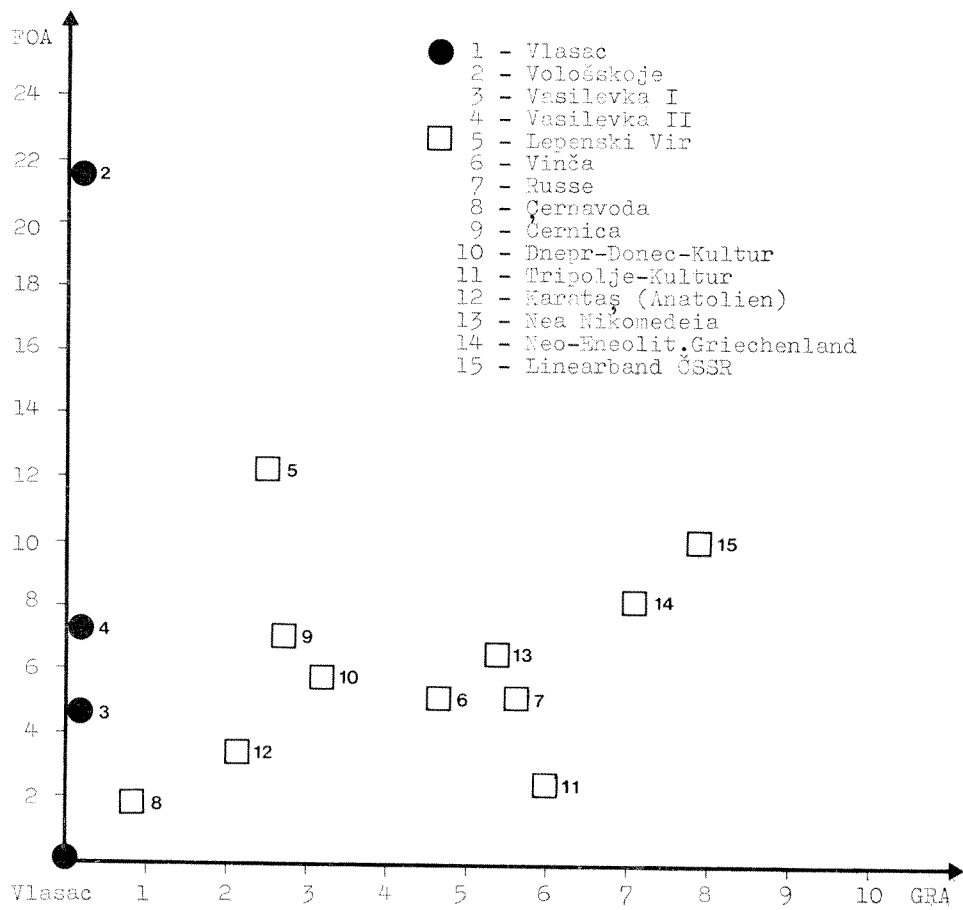

Abb. 3: Grössen-und Formabstand der untersuchten mesolithischen und neo-eneolithischen Skelettserien.

ŽIVKO MIKIĆ

ANTROPOLOŠKI ASPEKTI TUMAČENJA NEKIH OBLIKA SAHRANE NA ANTIČKOM VIMINACIUMU

A p s t r a k t. — Prilog obrađuje grupne grobove čije datovanje seže do sredine III veka n.e., najkasnije. Posebna pažnja je posvećena masovnom grobu broj 4924. Utvrđeno je da se u njemu radi o sekundarnoj sahrani 153 lobanje svih polova i uzrasta, isključujući dečje skelete iz najranijeg perioda života. Donje vilice i postkranijalni skeleti nisu pratili lobanje iz ovog masovnog groba, nego su najverovatnije ostavljeni u primarnim grobovima. — Ista je situacija i sa grobnim priložima, a datovanje je utvrđeno prema odnosu sa susednim grobovima.

Antropološki je utvrđeno, analizom morfometrijskih i epigenetskih elemenata uporedo, da su u ovom masovnom grobu sekundarno sahranjene individue visokog stepena srodstva, tj. da su 153 lobanje na osnovu antropogenetske sličnosti izdvojene iz svojih primarnih grobova i položene u masovni grob broj 4924. — U antropotipološkom smislu reč je o varijetetima orijentala u najvećem broju slučajeva.

Antropološka obrada masovnih/grupnih grobova uvek zahteva poseban metodološki pristup. Od standardne antropološke metodologije on se razlikuje, na prvom mestu, po neophodnom postupku vezivanja lobanja za odgovarajuće postkranijalne delove skeleta u jednu anatomsku celinu. Kada se radi o masovnim grobovima sa sekundarnom sahranom, onda je razumljivo da je ovo vezivanje još teže i prvenstveno zavisi od spretnosti samog antropologa. Na antičkom Viminaciumu, koji leži između sela Drmno i Stari Kostolac, desetak kilometara istočno od Požarevca i blizu ušća reke Mlave u Dunav, masovni grobovi su nalaženi u raznim varijantama — sa primarnom i sekundarnom sahranom kako samih lobanja, delova skeleta, tako i kompletnih skeleta oba pola i svih uzrasta, uključujući i dečje. Predmet ovog rada će biti dva masovna groba sa sekundarnom sahranom lobanja. Prvi je otkriven 1978. godine na katastarskoj jedinici „Više grobalja” (cela nekropola Viminaciuma je danas pod obradivom površinom), nosi redni broj 16 i sadrži 9 lobanja koje su bile piramidalno poredane. Drugi masovni grob je nađen na lokaciji „Pećine” 1986. godine, nosi redni broj 4924 i sadrži 153 lobanje koje su

bile složene u 5 nivoa, uz jedan manji broj fragmentovanih kostiju postkranijalnog skeleta (koje su nalažene između nivoa sa lobanjama). Inače, tokom najnovijih sistematskih arheoloških istraživanja na Viminaciumu (rukovodilac radova dr Lj. Zotović¹, Arheološki institut, Beograd), koja su započeta 1976. godine iskopano je oko 10 hiljada rimskih grobova. Oko 6 hiljada su skeletni, a oko 4 hiljade su grobovi sa spaljenim ostacima pokojnika. Uz rimsku nekropolu koja se najdirektnije vezuje za antički Viminacium, u sklopu pomenutih sistematskih ispitivanja arheološki je na obližnjem terenu istražena i jedna kasna prastorijska nekropola, dve nekropole iz perioda velike seobe naroda, kao i jedna kasna srednjovekovna nekropola. — Obradu antropoloških ostataka iz njih preuzeo je autor priloga (Mikić, 1980; 1984).

*

* *

Treba podvući da je sav antropološki materijal, uključujući i predmetne masovne grobove, vrlo stručno iskopan i smešten u priručnu laboratoriju koja se nalazi u prostorijama Osnovne škole u selu Stari Kostolac, gde se obavlja antropološka obrada jer su arheološka iskopavanja još u toku. Prilikom procesa pranja i sušenja lobanjskih fragmenata posebna pažnja je posvećena karakteru lomova, kako bi se razlikovala oštećenja stvorena u primarnom ili u sekundarnom grobu. Pokazalo se da su u najvećem broju slučajeva lobanje oba masovna groba bile u anatomskoj celini (bez mandibula) kada su premeštene iz primarnog groba i položene u sekundarni, a taj proces je najverovatnije bio sasvim kratkotrajan. Samo na dve lobanje iz groba broj 4924 pouzdano je konstatovan trag zelene patine na kostima lica, ali metalni prilozi nisu nađeni. — Znači da su te lobanje u svojim primarnim grobovima imale određene metalne priloge koji su prvobitno bili položeni u zoni lica, ali koji nisu preneseni u sekundarni grob, kao ni kosti postkranijalnih skeleta. — Hronološko datovanje ovih masovnih grobova je zato izvršeno prema odnosu sa susednim grobovima, tako da proizilazi da nisu mlađi od sredine III veka nove ere (prateći arheološki podaci nisu publikovani).

Metodologija obrade ovih grobnih sadržaja u svojoj prvoj fazi se kreće u okvirima standardne antropološke metodologije. Pol i individualna starost su utvrđivani prema dogovoru evropskih antropologa postignutom 1978. godine u mađarskom gradu Szarospatak (Ferembach, D., Schwidetzky, I., Stloukal, M., 1979). Raspoložive lobanjske mere su uzete prema metodskim pravilima R. Martina (1957).

Druga faza antropološke obrade u ovom slučaju svela se na paleopatološka posmatranja (prema priručniku za dijagnosticiranje R. T. Steinbocka, 1972) i praćenje učestalosti epigenetskih elemenata (prema instruktivnoj studiji R. Reinhard—F. W. Rösinga, 1985). Razlog ovakvom konceptu je svakako traženje antropološkog odgovora na pitanje zašto se ovako veliki broj lobanja, pogotovo u grobu 4924, našao u sekundarnom položaju u masovnom grobu.

¹ Na ovom mestu izražavam dužnu zahvalnost za ostvarenu saradnju.

Treća faza obrade je obuhvatila fotografisanje² svih bolje očuvanih lobanja u standardizovanim projekcijama (Norma lateralis, facialis, verticalis, occipitalis), kao i potrebna biostatistička izračunavanja. Ona su obavljena prema programima Antropološkog instituta J. Gutenberg Univerziteta u Mainzu³ (direktor prof. dr W. Bernhard).

*
* *

Kako je već pomenuto, masovni grob broj 16 iskopan je 1978. godine na lokaciji „Više grobalja“. Sadrži 9 lobanja koje su bile piramidalno poredane nizom približnog redosleda 4 — 3 — 2 (videti sliku 1), sa većim delom jednog femura odozgo. Ležale su na ivici spaljenog groba broj 43, a najviša lobanja se nalazila 114 cm ispod gornje površine. Lobanje su

Sl. 1: VIMINACIUM — „Više grobalja“ — grob broj 16 u završnoj fazi iskopavanja.

² Fotografisanje je obavio Rade Živković (Beograd), i na ovom mestu mu izražavam dužnu zahvalnost.

³ Takođe izražavam zahvalnost i statističkom odeljenju Antropološkog instituta u Mainzu, koje je obavilo sve kompjuterske analize.

bile različito orijentisane, tako da su neke bile okrenute bazom nagore i položene na temeni svod, redovno bez donjih vilica, itd. Još tokom arheoloških iskopavanja obeležene su rimskim brojevima od I do IX. Očuvanost im je vrlo slaba, ali sa dovoljno elemenata za utvrđivanje pola i individualne starosti. Uzimanje lobanjskih mera je postignuto u vrlo malom obimu, tako da je utvrđivanje antropotipološke pripadnosti ovih lobanja otežano. Demografska struktura je sledeća:

Lobanja broj	Polna pripadnost	Starosna grupa
I	muški pol	maturus
II	muški pol	adultus
III	muški pol	adultus
IV	muški pol	adultus
V	dete (muško)	juvenilis
VI	dete (muško)	juvenilis
VII	muški pol	maturus
VIII	verovatno muški pol	adultus
IX	dete (muško)	juvenilis

Očuvanost ovih lobanja je vrlo slaba, tako da je dobijen minimum antropoloških mera. — Za dve lobanje (VIII i IX) nisu dobijeni ni osnovni dijometri za izračunavanje dužinsko-širinskog indeksa. Ako se uz njih dodaju i dečje lobanje označene brojevima V i VI (morfološki razvoj nije završen i metrički podaci nisu reprezentativni), onda samo za preostalih pet (I, II, III, IV i VII) raspoložemo vrednostima ovog primarnog lobanjskog indeksa. Te vrednosti se kreću između 76,04 i 81,08 — odgovaraju mezokranom i brahikranom krugu stanovništva. Detaljnije antropotipološko definisanje se ne može izvesti zbog pomanjkanja potrebnih morfometrijskih elemenata.

Zbog slabe i nekompletne očuvanosti uskraćeni smo za informaciju o distribuciji i frekvenciji epigenetskih elemenata na ovim lobanjama, tako da ne možemo dobiti antropološki odgovor na pitanje zašto su se one našle u ovom masovnom grobu sa sekundarnom sahranom. Step en rodovske povezanosti se otuda ne može odrediti, mada se pojedini epigenetski elementi mogu konstatovati. Tako, npr., sreće se Sutura metopica u 1 slučaju, Os astericum u 1 slučaju, Os suturae lambdoidea u nekoliko slučajeva, itd. Međutim, odgovor na pitanje o razlozima formiranja masovnih grobova sa sekundarnom sahranom lobanja na antičkom Viminaciumu — svakako u kontekstu svog antropološkog sadržaja — pruža grob broj 4924.

*

* *

Masovni grob broj 4924 iskopan je u arheološkoj kampanji 1986. godine na lokaciji „Pećine”. Sadržavao je 153 lobanje zatečene u sekundarnom položaju, od kojih samo 2 imaju očuvane donje vilice (broj 8 i broj 57), uz još nekoliko fragmenata donjih vilica koje nisu dovedene u vezu sa odgovarajućim lobanjama. Između nivoa sa lobanjama, kojih je bilo ukupno pet, nađene su i fragmentovane kosti postkranijalnih skeleta, ali u vrlo malom broju. Na dubini preko 2 m ispod gornje obra-

dive površine zemljišta najpre je izdvojen I nivo sa 55 lobanja (označene brojevima 1 do 55), a zatim II nivo sa 30 lobanja (od broja 56 do 85). Sledi III nivo sa 21 lobanjom (od broja 86 do broja 106), potom IV sa 27 lobanja (od broja 107 do 133). Najniži, V nivo sadrži 20 lobanja (obeležene brojevima od 134 do 153).

Sl. 2: VIMINACIUM — Pećine — čišćenje prvog nivoa lobanja u masovnom grobu broj 4924.

Površina ovih nivoa sa lobanjama se smanjuje srazmerno sa dubinom (videti sliku 2). Tako je gornji (I) nivo dimenzija 160×90 cm, II i III su neznatno manjih dimenzija, IV već 135×75 cm, a najniži (V) ima dimenzije 100×55 cm. Ukupna visina svih ovih nivoa sa lobanjama iznosi oko 65 cm, s tim što se na nekih dvadesetak cm ispod najnižeg nivoa već nailazi na skeletne ostatke individualnog groba broj 5006, tj. nepunih 90 cm u odnosu na najvišu tačku u I nivou sa lobanjama (detaljniji podaci o uslovima nalaza znatno više zadiru u arheološku dokumentaciju i ne bi mogli u većoj meri ulaziti u sadržaj ovog priloga).

Sve lobanje, iz svih pet nivoa — ukupno 153 — pošto su još na samom nalazištu dobile svoje redne brojeve, uzete su u postupak antropološke obrade. Posle pranja i sušenja usledilo je vezivanje fragmenatovanih u odgovarajuće lobanjske sklopove, tako da je njih 58 moglo

biti i antropološki premereno. Za sve je, međutim, metodološkim sledom antropološke obrade najpre utvrđena polna pripadnost i individualna starost. Rezultate tog dela antropološke obrade donosi tabela 1:

Tabela 1: VIMINACIUM — masovni grob broj 4924 — rezultati polne i starosne reprezentacije 153 individualne lobanje

-
- 1 — muškarac do 40 godina života
 - 2 — muškarac, odrastao (bez pouzdanih elemenata o individuaunoj starosti)
 - 3 — muškarac, do 45 godina
 - 4 — žena (verovatno), do 45 godina
 - 5 — muškarac, do 60 godina
 - 6 — muškarac, do 35 godina
 - 7 — muškarac, do 50 godina
 - 8 — muškarac, do 40 godina
 - 9 — muškarac, do 50 godina
 - 10 — muškarac, do 60 godina
 - 11 — dete, 15—19 godina
 - 12 — muškarac, do 40 godina
 - 13 — dete, do 4 godine
 - 14 — muškarac, odrastao
 - 15 — muškarac, odrastao
 - 16 — muškarac, do 60 godina
 - 17 — muškarac, do 40 godina
 - 18 — dete, do 10 godina
 - 19 — muškarac, do 35 godina
 - 20 — muškarac, do 60 godina
 - 21 — muškarac, do 50 godina
 - 22 — muškarac, do 50 godina
 - 23 — dete (muško), do 19 godina
 - 24 — muškarac, preko 40 godina
 - 25 — muškarac, do 35 godina
 - 26 — muškarac, do 40 godina
 - 27 — muškarac, do 60 godina
 - 28 — muškarac, do 40 godina
 - 29 — dete, 15 do 19 godina
 - 30 — žena (verovatno), do 21 godine
 - 31 — muškarac, do 60 godina
 - 32 — muškarac, do 40 godina
 - 33 — muškarac, do 50 godina
 - 34 — muškarac, do 45 godina
 - 35 — muškarac, do 50 godina
 - 36 — muškarac, do 40 godina
 - 37 — dete, oko 8 godina
 - 38 — dete, 12 do 15 godina
 - 39 — dete, 8 do 10 godina
 - 40 — muškarac, oko 60 godina
 - 41 — dete, 12 do 15 godina
 - 42 — muškarac, odrastao
 - 43 — dete, 6 do 8 godina
 - 44 — muškarac, do 50 godina
 - 45 — dete, u prvim godinama života
 - 46 — neutvrđen pol, odrasla individua
 - 47 — žena (gracilna) ili dete (odraslo) — minimalni ostaci lobanje
 - 48 — žena (verovatno), do 30 godina
 - 49 — dete, ispod 10 godina života
 - 50 — žena (verovatno), do 45 godina
 - 51 — dete, ispod 10 godina

- 52 — muškarac, odrastao
- 53 — muškarac, do 40 godina
- 54 — žena (verovatno), do 40 godina
- 55 — muškarac, do 40 godina
- 56 — muškarac, do 40 godina
- 57 — žena, do 40 godina
- 58 — muškarac, do 50 godina
- 59 — muškarac (verovatno), do 40 godina
- 60 — muškarac, do 40 godina
- 61 — žena (verovatno), do 40 godina
- 62 — dete, do 4 godine
- 63 — muškarac, do 50 godina
- 64 — žena, preko 40 godina
- 65 — žena, do 40 godina
- 66 — muškarac, do 50 godina
- 67 — muškarac, do 45 godina
- 68 — muškarac, do 50 godina
- 69 — muškarac, do 50 godina
- 70 — muškarac, oko 60 godina
- 71 — muškarac, do 50 godina
- 72 — muškarac, do 40 godina
- 73 — muškarac, do 45 godina
- 74 — muškarac (verovatno), do 30 godina
- 75 — žena, preko 40 godina
- 76 — muškarac, do 60 godina
- 77 — žena, do 40 godina
- 78 — muškarac (verovatno), do 60 godina
- 79 — muškarac, do 60 godina
- 80 — žena, do 40 godina
- 81 — muškarac, do 50 godina života
- 82 — žena, do 30 godina
- 83 — dete, oko 4 godine
- 84 — muškarac, do 50 godina
- 85 — dete, do 10 godina
- 86 — žena, do 30 godina
- 87 — žena, do 50 godina
- 88 — muškarac, do 60 godina
- 89 — muškarac, do 40 godina
- 90 — muškarac, odrastao (bez pouzdanih elemenata za utvrđivanje starosti)
- 91 — muškarac, do 45 godina
- 92 — muškarac, do 35 godina
- 93 — muškarac, do 60 godina
- 94 — muškarac (verovatno), 19 do 21 godine
- 95 — muškarac, do 45 godina
- 96 — dete, 8 do 10 godina
- 97 — muškarac, do 50 godina
- 98 — muškarac, do 45 godina
- 99 — muškarac, do 45 godina
- 100 — muškarac, do 40 godina
- 101 — žena, do 50 godina
- 102 — muškarac, do 60 godina
- 103 — muškarac, do 50 godina
- 104 — žena, do 40 godina
- 105 — dete, do 6 godina života
- 106 — muškarac, do 40 godina
- 107 — dete, do 4 godine
- 108 — muškarac, do 50 godina
- 109 — muškarac, do 50 godina

- 110 — muškarac, do 60 godina
 111 — muškarac, do 30 godina
 112 — žena, do 30 godina
 113 — žena (verovatno), odrasla (nema elemenata za pouzdanije utvrđivanje starosti)
 114 — muškarac, do 30 godina
 115 — muškarac, do 45 godina
 116 — muškarac, do 40 godina
 117 — dete, ispod 10 godina
 118 — muškarac (verovatno), do 30 godina
 119 — dete, do 6 godina
 120 — dete (muškarac), do 19 godina
 121 — muškarac, do 45 godina
 122 — muškarac, do 60 godina
 123 — muškarac, odrastao (nema elemenata za pouzdanije utvrđivanje starosti)
 124 — odrasla osoba (bez očuvanih karakterističnih delova)
 125 — muškarac, preko 40 godina života
 126 — muškarac, preko 40 godina
 127 — dete, između 10 i 12 godina
 128 — muškarac, do 40 godina
 129 — odrasla osoba (bez očuvanih karakterističnih delova)
 130 — žena, do 40 godina
 131 — dete, 12 do 15 godina života
 132 — dete (verovatno žensko), 12 do 15 godina
 133 — muškarac, do 50 godina
 134 — dete (bez izraženih elemenata pola), do 19 godina
 135 — muškarac, do 35 godina
 136 — dete, do 6 godina
 137 — žena, do 35 godina
 138 — žena, do 30 godina
 139 — muškarac, do 40 godina
 140 — žena, do 30 godina života
 141 — dete, oko 4 godine
 142 — muškarac (verovatno), do 50 godina
 143 — muškarac, do 45 godina
 144 — dete, u prvim godinama života
 145 — dete, oko 4 godine
 146 — muškarac, do 40 godina
 147 — dete, oko 6 godina
 148 — dete, do 5 godina
 149 — žena, do 45 godina
 150 — dete, 12 do 15 godina
 151 — 2 parietalne kosti
 152 — 2 mastoidna nastavka
 153 — 4 fragmenta maksile
 1 fragmentovana mandibula
 6 zigomatičnih kostiju
 1 čeona kost (dečija)
- { nabrojani lobanjski
fragmenti potiču
od najmanje tri
individue

Između II i III nivoa lobanja nađene su sledeće fragmentovane kosti postkranijalnog skleta odraslih individua:
 najmanje do 30 femura

- 10 tibia
 2 fibule
 8 humerusa
 1 sacrum
 2 skapule
 2 klavikule

19 karličnih krila (Os coxae)
 11 kičmenih pršljenova (svih vrsta)
 6 radiusa
 4 ulne
 4 maksile
 3 mandibule
 preko 20 rebara (Os costae)

Iz iste grupe kostiju odraslih individua izdvojeni su sledeći delovi dečjih skeleta (u prvim godinama života):

2 tibie
 4 humerusa

Pored ostataka ljudskih skeleta — prvenstveno lobanja — u grobu 4924 utvrđeno je prisustvo i oko 20 amorfnih fragmenata životinjskih kostiju (uglavnom krupnije jedinke).

Svrstani po polnoj pripadnosti i dečjem uzrastu, rezultati antropološke prezentacije koji proizilaze iz tabele 1 su sledeći:

uzrast / pol	broj
novorođenčad i dojenčad	0
deca u svim ostalim uzrastima	32
broj individua neutvrđenog pola	6
individue muškog pola	83
individue verovatno muškog pola	7
individue ženskog pola	17
individue verovatno ženskog pola	8
ukupan broj individua u grobu 4924	153

Razvrstana po starosnim grupama, distribucija polova, uključujući i dečji uzrast, prema elementima iz tabele 1 daje sledeće rezultate:

uzrast / pol	broj
deca u uzrastu do 10 godina života	22
deca u uzrastu do 19 godina života	11
muškarci do 21 godine života	1
žene do 21 godine	1
muškarci do 30 godina	4
žene do 30 godina	6
muškarci do 35 godina	5

žene do 35 godina	1
muškarci do 40 godina	22
žene do 40 godina	8
muškarci do 45 godina	14
žene do 45 godina	4
muškarci do 50 godina	21
žene do 50 godina	2
muškarci oko 60 godina života	16
žene oko 60 godina života	0
muškarci odrasli (bez pouzdanih elemenata za utvrđivanje individualne starosti)	7
žene odrasle (bez pouzdanih elemenata za utvrđivanje individualne starosti)	1
odrasle osobe neutvrđenog pola	7

ukupan broj individua u grobu 4924	153

Kada dobijene podatke analiziramo po polovima, vidi se da je ovaj masovni grob sadržavao najviše individua muškog pola — 83, i uz datak onih 7 verovatno muškog pola to bi bilo ukupno 90 lobanja (58,82%). Broj ženskih individua je 17 i 8 verovatno ženskog pola — ukupno 25 (ili 16,34%). Uz 32 dečje lobanje (20,92%) ostaje još 6 lobanja (ili 3,92%) kod kojih zbog pomanjkanja potrebnih polnomorfoloških elemenata nije mogla da bude utvrđena polna pripadnost. Ali, sasvim je izvesno da one pripadaju odraslim individuama (posle 21/23 godine života, kod kojih je završen morfološki i konstitucioni razvoj skeleta).

S obzirom da se u ovom slučaju ne radi o normalnoj populacionoj grupi ni o frekvenciji smrtnosti se ne može govoriti u klasičnom smislu. Međutim, mogu se sagledati pojedini elementi smrtnosti. Tako, npr., pokazalo se da deci do subadultnog uzrasta (do 19 godina života) pripadaju ukupno 33 lobanje (ili 21,56%), s tim što broj dečjih lobanja do 10 godina starosti iznosi 22 (14,38%). Isti je i broj muškaraca (22) čija se starost kreće do 40 godina, neznatno je manji za starosnu grupu do 50 godina života — 21 (13,72%), opet manji za grupu oko 60 godina — 16 (10,45%), a još manji za starosnu grupu do 45 godina života — 14 (ili 9,15%). Posmatrano po postuliranim starosnim grupama, za ženski pol se teško mogu izvesti slična nijansiranja u podeli. Vidno je samo da je najbrojnija grupa do 40 godina sa ukupno 8 lobanja (5,23%), zatim do 45 godina sa 4 lobanje (ili 2,67%). Za ostale starosne grupe ženskog pola broj opredeljenih lobanja varira između 1 i 2.

Iz dobijenih rezultata nameće se sledeći zaključak: U masovnom grobu 4924 dominiraju muške lobanje sa oko 3/5, dok na ženski pol i dečji uzrast ostaje približno po 1/5 od ukupnog broja lobanja u grobu. S druge strane posmatrano, najviše muških lobanja je staro između 40 i

50 godina života — ukupno 57 (22 + 14 + 21) što iznosi oko 2/5, a zatim slede dečje (33) sa približno 1/3 ukupnog broja. Od 25 lobanja ženskog pola njih 8 svrstano je u starosnu grupu do 40 godina života, a zbog malobrojnosti, inače, rezultati za ovaj pol nisu signifikantni. — Pokazalo se da antropološki sadržaj ovog masovnog groba sa Viminaciuma čine prvenstveno lobanje muškog pola koje odgovaraju zreloom životnom dobu (uzrast maturus) kada su bile položene u svoje primarne grobove.

Pored iznesenih polno-demografskih elemenata prema tabeli 1, treba pomenuti i postojanje jednog manjeg broja kostiju postkranijalnih skeleta odraslih osoba. Taj broj je neuporedivo manji u odnosu na broj lobanja, a nemoguće ga je i pouzdano odrediti. Sve te kosti su jako fragmentovane, a zatečene su najvećim delom između II i III nivoa sa lobanjama. Njihov broj i specifikacija je data pri dnu tabele 1. Na ovom mestu treba još naglasiti da se one u tom broju i uslovima nalaza nikako nisu mogle vezati za određene lobanje kako bi činile odgovarajuću individualnu/skeletnu celinu.

Pored ovih kostiju postkranijalnog skeleta odraslih osoba, izdvojeno je i nekoliko dečjih. Konkretno, to su samo 2 tibije i 4 humerusa, koji se takođe ne mogu vezati za pripadajuće lobanje.

U istoj koncentraciji sa ljudskim kostima nađeno je i oko 20 amorf-nih fragmenata životinjskih kostiju, uglavnom krupnijih jedinki, ali čiju je konstelaciju nalaza u ovom masovnom grobu izuzetno teško tumačiti.

Kako je u delu o metodologiji obrade već pomenuto, raspoložive lobanjske mere su uzete prema definiciji i metodskim pravilima R. Martina (1957). Rezultate tih standardizovanih mera donosi tabela 2.

Kao što pokazuje ova tabela, ukupno je — u većoj ili manjoj meri zavisno od stepena očuvanosti — antropološki premereno 58 lobanja odraslih individua oba pola. Izbor primarnih lobanjskih mera (1 — najveća dužina lobanje, 8 — najveća širina lobanje, 9 — najmanja širina čela, 17 — visina basion-bregma, 20 — tzv. ušna visina lobanje, 45 — širina lica, 48 — visina gornjeg lica, 51 — širina očne duplje, 52 — visina očne duplje, 54 — širina aperture piriformis, 55 — visina nasion-nasospinale, kao i mera broj 66 po R. Martinu — širina mandibule između oba goniona) izvršio je autor priloga, uz obrazloženje da one najbolje reprezentuju antropološki sadržaj masovnog groba 4924 sa antičkog Viminaciuma. Međutim, upadljiv je nedostatak facijalnih mera, dok su one koje reprezentuju moždani deo lobanje očuvane u znatno većem obimu. Zato se i pristupilo izračunavanju indeksa cerebralnog dela lobanje za pouzdano utvrđeni muški i pouzdano utvrđeni ženski pol. — Najreprezentativniji indeks svakako je dužinsko-širinski (8 : 1). Tako su za muški pol dobijena 42 rezultata, a za ženski pol svega 9 rezultata. Pokazalo se da su muške lobanje u proseku mezodolihokrane (77,464), s tim što se izdvajaju 3 različite grupe: prva obuhvata 14 dolihokranih lobanja sa prosečnim indeksom 71,451, druga 13 mezokranih sa prosečnim indeksom 77,500, a trećoj grupi 15 lobanja čija srednja vrednost dužinsko-širinskog indeksa iznosi 83,442.

Tabela 2: VIMINACIUM — masovni grob broj 4924 — raspoložive primarne lobanjske mere

Martin No	1.	8.	9.	17.	20.	45.	48.	51.	52.	54.	55.	66.	Pol
Lobanja													
1.	176	155	101	—	114	—	—	—	—	—	—	—	muški
4.	164	150	97	—	116	—	—	—	—	—	—	—	ženski (?)
5.	181	151	97	140	122	142	73	40	30	28	57*	—	muški
8.	182*	136	99	—	—	129*	67*	42	32	—	47*	104	muški
9.	188	134	94	129	105	123	67	37	32	26	52	—	muški
10.	186	131	90	—	108	—	—	—	—	—	—	—	muški
11.	176	142	99	123	105	—	—	—	—	—	—	—	neutvrđen
17.	190	150	105	140	121	136	80*	41	38	24	60	—	muški
19.	187	153	105	—	126*	—	—	—	—	—	—	—	muški
21.	187	142	95	—	111	—	—	—	—	—	—	—	muški
27.	205	139	107	—	120	—	—	—	—	—	—	—	muški
28.	191	134	94	—	110	—	—	—	—	—	—	—	muški
31.	188	150	106	—	119	—	74	38	32	26	55	—	muški
32.	177	144	95	—	119	132*	66*	40*	34*	21	48	—	muški
33.	189	140	91	—	108	129	75	38	33	25*	50*	—	muški
34.	175	146	100	—	112	—	—	—	—	—	—	—	muški
44.	200	139	98	—	—	—	—	—	—	—	—	—	muški
53.	176	149	94	—	112	126*	63	38	32	—	47*	—	muški
54.	173	138	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ženski (?)
56.	203	142	96	—	110	128	70	39	32	23	57	—	muški
57.	179	138	—	—	—	—	—	—	—	—	—	98	ženski
58.	181	136	100	—	113	—	—	—	—	—	—	—	muški
59.	187*	160	105	—	—	—	—	—	—	—	—	—	muški (?)
60.	183	136	101	—	113	126*	72	39	32	—	52	—	muški
61.	164	141	94	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ženski (?)
63.	192	140	100	138*	117	131*	72	40	36	26	53	—	muški
65.	178	138	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ženski

Zbog malog broja lobanja ženskog pola u ovom masovnom grobu i još manjeg broja onih sa očuvanim antropološkim merama, moglo se istim načinom izračunati da one pripadaju niskoj brahikranj kategoriji ($8:1 = 80.276$), sa tim što su 4 mezokrane (srednja vrednost indeksa 77.352), a 5 su brahikrane (83.200).

U smislu antroposkopije i morfognoze statističke kriterijume signifikantnosti ispunjavaju samo muške lobanje, tako da će se i naša pažnja usredsrediti isključivo na njih. — U lateralnoj projekciji njihova dužina varira, ali su nadočni luci redovno jaki, sa niskom i ukošenom linijom čela. Lobanjski svod je lučan, sa manjom ili većom dužinom, a kod brahikranih je naglašena visina lobanje. Okcipitalni deo je najčešće nizak i blago izbočen, sa vrlo izraženim nugalnim linijama (Linea nuche superior/inferior/suprema), kao i jakim mastoidnim nastavcima (Procesus mastoideus). Temporalne linije su gotovo redovno izražene sa obe strane. U okcipitalnoj projekciji uglavnom dominira potkovičasta forma različite širine stranica. (O poziciji mandibule se ne može govoriti zbog nekompletne očuvanosti.) U facijalnoj projekciji posmatrano, lice — ukoliko je očuvano — najčešće je vrlo široko i reljefno modelovano. U vertikalnoj projekciji dominantan oblik lobanjskih kalota za muški pol je ovoid-birsoid/spenoid.

Po navedenim morfometrijskim karakteristikama u mogućnosti smo da izvedemo sledeći zaključak: lobanjske mere po svojim indeksnim vrednostima ukazuju na izraženu varijabilnost, dok se u smislu morfološkog modela ocrta jedna homogenost građe (svakako za istu grupu očuvanih lobanja muškog pola). Kako je očigledno da se ne radi o autohtonom stanovništvu, koje bi u odgovarajućem vremenskom periodu i na autentičnom geografskom prostoru uz izraženu brahikranu osnovu moralo da bude i planokcipitalno, antropogenetsko polazište za pomenute lobanje se mora tražiti u daljim oblastima. — Sumirano, autoru priloga opisane zajedničke karakteristike ukazuju na prednjoazijske/orijentalne tipove, s tim što se detaljnije nijansiranje zbog slabe očuvanosti lobanja ne može preciznije izvesti.

*

* *

Posle šezdesetih godina epigenetika je sve više prisutna u istorijskoj antropologiji, jer se pokazalo da genetsku povezanost može da prati i na skeletnom materijalu. Razlog tome je i pojava nekoliko fundamentalnih studija iz ove oblasti (Berry, A. C.—R. J. Berry, 1967; Czarnetzki, A., 1971; Movsesjan et al., 1975; Suchy, J. M. 1975; Rösing, 1982), tako da su sagledani mnogi aspekti epigenetskog posmatranja, evidentiranja, kategorisanja i tumačenja.

Pošto su metodi primene i obrade epigenetskih elemenata u navedenim studijama već detaljno obrazloženi, doduše na stranim jezicima, na ovom mestu ih ipak nije potrebno do detalja navoditi. Potrebno je samo reći da se na anatomiji lobanje može izdvojiti oko 200 epigenetskih elemenata, ali kada je u pitanju skeletni materijal sa arheoloških nalazišta različite starosti, onda toliki broj ne može biti očuvan. Realno treba pomicati na oko 50 „diskontinuirano varijabilnih morfoloških

obeležja", i to u slučajevima tzv. idealne očuvanosti. Njihov spisak je sledeći (prema: R ö s i n g, 1982):

Sutura metopica	Canalis hypoglossalis partitum
Fisura metopica	Sutura fronto-temporalis
Os metopicum	Os epiptericum
Incisura sive Foramen supraorbitale	Ossa suturae squamosa
Incisura sive Foramen frontale	Os squamosum
Spina trochlearis	Foramen Huschke
Os praefrontale	Foramen ovale
Os bregmaticum	Foramen spinosum
Ossa suturae coronalis	Foramen carotico-clinoideum
Ossa suturae sagitalis	Foramen venosum
Foramina parietalia	Foramen Civinini
Os parietale partitum	Canalis opticus partitus
Os incisura parietalis	Foramen rotundum accessorium
Os lambdae	Os internasale
Os Incae	Os japonicum
Sutura mandosa	Foramen zygomatico-faciale
Ossa suturae lambdoidea	Foramen ethmoidale anterius extra suturae
Condylus occipitalis partitum	Foramen ethmoidale accessorium
Tuberculum basilare	Foramen ethmoidale posterius extra suturae
Os astericum	Foramen ethmoidale posterius absens
Foramen mastoideum	Os lacrimale externum
Canalis condilaris	Torus maxillaris
Foramen infraorbitale	Canalis medianus menti
Sutura infraorbitalis	Foramen mentale accessorium
Sutura incisiva	Torus mandibularis
Torus palatinus	Canalis mylohyoideus
Foramen palatinum minus accessorius	

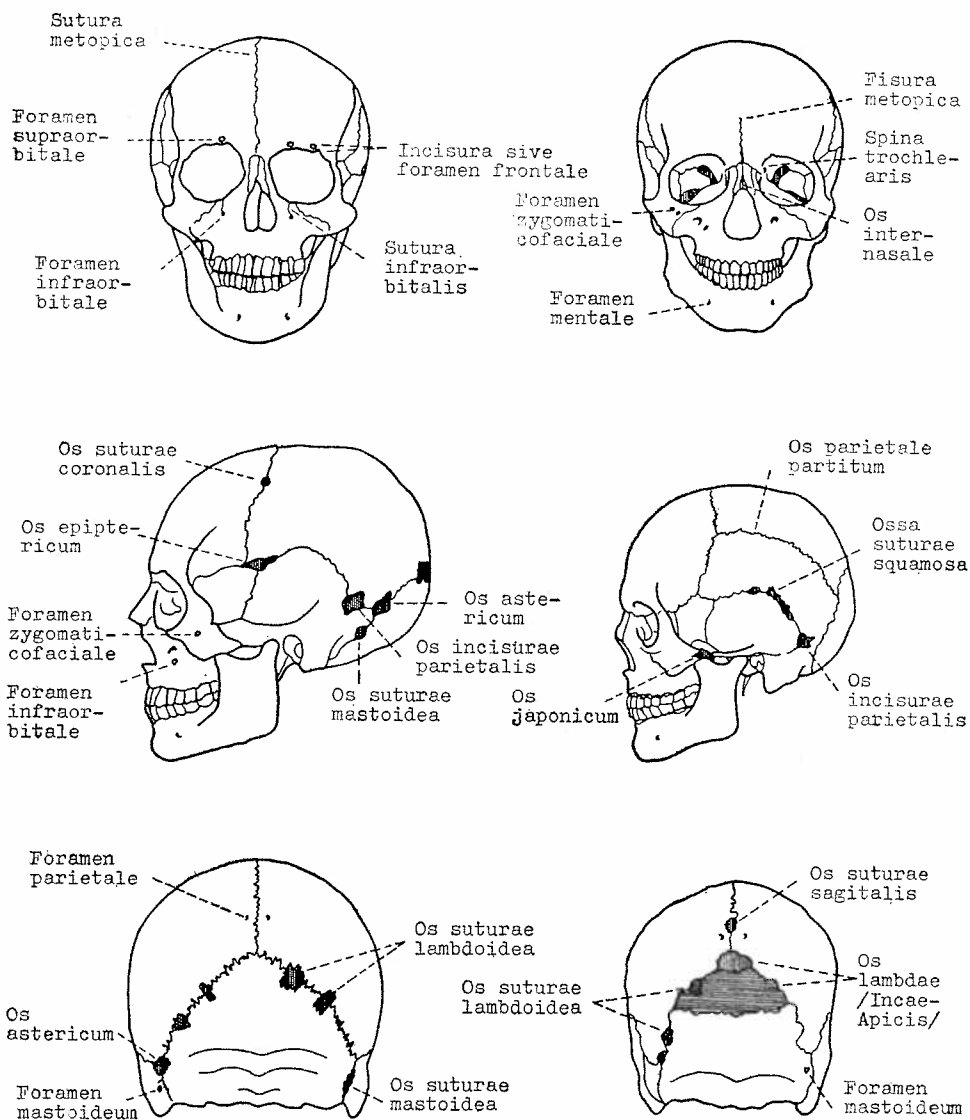
S obzirom da je izbor nabrojanih epigenetskih elemenata tokom antropološke obrade potrebno prilagoditi svakoj skeletnoj seriji ponasob, uzimajući u obzir stepen očuvanosti lobanja iz masovnog groba 4924, autor je to i u ovom slučaju uradio. Pokazalo se da ukupan broj epigenetskih elemenata za praćenje u ovom slučaju mora biti reduciran do sledećih 24 (sledi njihov opis i komentar sa grafičkom ilustracijom položaja na slici 3).

1. *Sutura metopica* je šav koji vertikalno prolazi preko sredine čeonu kosti. Po pravilu srasta tokom druge godine života. Kao epigenetska varijanta metopizam označava postojanje ovog šava i kod odraslih individua.

Na konkretnom materijalu daje rezultat — 9 slučajeva (lobanje broj: 6, 7, 11, 15, 17, 28, 65, 72 i 133).

2. *Fisura metopica* je ostatak metopičnog šava iznad korena nosa.

Daje rezultat — 5 slučajeva (lobanje broj: 4, 54, 76, 121 i 139).

Slika 3: Grafička ilustracija karakterističnih epigenetskih elemenata na lobanji čoveka (prema Suchey 1975 (levo) i Movsesjan et al. (desno) dopunio autor priloga). (desno) dopunio autor priloga).

3. *Os metopicum* označava umetnutu košćicu u metopičnu suturu, između antropometrijskih tačaka Nasion i Bregma.

Na konkretnom materijalu nema nalaza.

4. *Incisura sive Foramen supraorbitale* leže približno na granici od medijalnog dela prema srednjoj trećini gornje ivice orbite. — Znači leže lateralno u odnosu na incisuru frontalis. Ove karakteristike mogu

biti različito zatečene i obeležene, kao, npr., otvoren usek (*Incisura*) ili otvor kanala (*Foramen*), s tim što može da izostane jedna mogućnost.

Ne daje rezultat zbog nekompletne očuvanosti lobanja.

5. *Incisura sive Foramen frontale* su locirani na medijalnoj strani gornje ivice orbite. — Reda varijanta je *Foramen frontale*.

Ne daje pozitivan rezultat zbog nekompletne očuvanosti.

6. *Spina trochlearis* je izraštaj trnovitog oblika na gornjem medijalnom zidu orbitalne duplje, s tim što se može javiti i u obliku tuberkuluma.

Ne daje pozitivne rezultate zbog nekompletne očuvanosti.

7. *Os bregmatikum* je umetnuta kost u regiju bregme, na stecištu koronalne i sagitalne suture, s tim što oblici mogu biti vrlo različiti (pa čak i udvojeni ili utrojeni).

Nema nalaza na lobanjama iz masovnog groba broj 4924.

8. *Ossa suturae coronalis* su prekobrojne umetnute kosti u istoimeni šav između čelone i temenih kostiju. Broj i oblik im varira.

Daje rezultate — 8 slučajeva (lobanje broj: 28, 33, 60, 63, 91, 101, 130 i 139).

9. *Ossa suturae sagitalis* su prekobrojne umetnute kosti u sagitalni šav, između antropometrijskih tačaka Bregma i Lambda.

Daje rezultate — 8 slučajeva (lobanje broj: 2, 11, 21, 49, 53, 98, 115 i 132).

10. *Foramina parietalia* su vrlo mali otvori za sudove uz sagitalni šav, na jednoj ili obema parietalnim kostima. Često mogu i da izostanu, ili se vremenom zatvaraju.

Zbog nekompletne očuvanosti rezultat nije signifikantan.

11. *Os incisurae parietalis* je oznaka za izdvojenu prekobrojni kost na delu parietalne kosti, koja se nalazi između ljuške i mastoidnog dela temporalne kosti.

Daje rezultat — 8 slučajeva (lobanje broj: 8, 21, 27, 54, 57, 75, 95 i 139).

12. *Os lambde* su jedna ili više kostiju umetnutih u predelu oko lambde, tj. na najisturenijem delu lobanijskog zatiljka.

Daje rezultat — 15 slučajeva (lobanje broj: 17, 21, 37, 41, 53, 60, 71, 87, 94, 95, 99, 105, 134, 137 i 139).

13. *Os Incae*, za razliku od *Os lambde*, su na prvom mestu većih dimenzija i različitih oblika. Globalno se dele na 2 osnovne grupe: *Os Incae completum* (*proprium/totum*, *bipartitum*, *tripartitum*, *quadripartitum*, *multipartitum*) i *Os Incae incompletum* (npr. 1/4, 2/4, 1/2, 3/4).

Daje rezultat — dva slučaja (lobanje broj 56 i 94 — oba *totum*).

14. *Ossa suturae lambdoidea* su manje umetnute kosti u *lambda*-šav, ali direktno u zonu *lambde* ili *asteriona*.

Daje rezultat — ukupno 53 slučaja (lobanje broj: 1, 7, 10, 11, 12, 17, 18, 21, 26, 28, 29, 30, 31, 39, 44, 47, 53, 54, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 67, 69, 71, 73, 74, 75, 78, 82, 87, 89, 91, 94, 95, 99, 108, 113, 115, 118, 130, 132, 133, 135, 137, 139, 140, 149 i 150).

15. *Os astericum* je oznaka za manje separatne kosti na asterionu, u zoni u kojoj se sučeljavaju parietalna, okcipitalna i temporalna kost.

Daje rezultat — 10 slučajeva (lobanje broj: 5, 21, 53, 67, 68, 87, 94, 104, 122 i 139).

16. *Foramen mastoideum* je otvor koji se nalazi pored mastoidno-okcipitalnog šava, vrlo malih dimenzija, a može i da izostane sa lobanje.

Daje rezultat — 15 slučajeva (lobanje broj: 5, 11, 27, 33, 34, 54, 56, 65, 67, 73, 82, 95, 99, 108 i 122).

17. *Os suturae mastoidea* su umetnute kosti koje bi mogle da budu prisutne u mastoidnom šavu, sa leve/desne ili obe strane.

Daju rezultat — 3 slučaja (lobanje broj: 66, 78 i 108).

18. *Os epiptericum* su jedna ili više umetnutih kostiju različitog oblika i veličine, sa jedne ili druge strane lobanje, u predelu pteriona, ali ne izvan suture parieto-skvamozne (Sutura parieto-squamosa).

Daju rezultat — 8 slučajeva (lobanje broj: 5, 10, 21, 60, 63, 91, 93 i 108).

19. *Ossa suturae squamosa* su umetnute kosti u istoimeni šav temporalne kosti (za razliku u odnosu na *Os epiptericum* i *Os incisurae parietalis* koji se nalaze na krajevima istog ovog lobanjskog šava).

Daje rezultat 1 slučaj (lobanja broj 19).

20. *Os internasale* su razdvojene jedna ili više vrlo malih košćica na vrhu svoda nosa, a između nazalnih kostiju.

Na ovoj grupi lobanja nisu konstatovane.

21. *Os japonicum* predstavlja potpunu ili nepotpunu podelu zigomatične kosti na jedan gornji i jedan donji deo, različitog oblika.

Daje rezultat — 2 slučaja (lobanje broj 139 i 149).

22. *Foramen zygomatico-faciale* je otvor vrlo malih dimenzija koji se nalazi na centralnom delu zigomatične kosti, s tim što može i da izostane ili da bude zastupljen sa nekoliko manjih foramina (i to različito sa svake strane).

Zbog fragmentovane očuvanosti ne daje pozitivan rezultat.

23. *Foramen infraorbitale* je otvor vrlo malih dimenzija i nalazi se sa leve ili desne strane maksile, s tim što u njega može da se uliva Sutura infraorbitalis.

Zbog fragmentovane očuvanosti ne daje pozitivan rezultat.

24. *Foramen mentale* je manji otvor za krvni sud i lociran je lateralno sa svake strane mandibule. Lokacija i oblik mu variraju.

Nije mogao dati pozitivan rezultat, jer su očuvane samo 2 fragmentovane mandibule iz ovog masovnog groba sa Viminaciuma.

Kao što se iz priloženog popisa izabranih epigenetskih elemenata moglo videti, manji deo njih nije dao signifikantne rezultate (na prvom mestu zbog slabe i nekompletne očuvanosti lobanja). Pošto je cerebralni deo lobanja iz masovnog graba 4924 sa Viminaciuma najbolje i najčešće očuvan, razumljivo je što su najbolje rezultate o distribuciji i frekvenciji epigenetskih specifičnosti dali baš elementi koji su locirani na cere-

bralnom delu lobanja. — To su prvenstveno prekobrojne kosti (tzv. umetnute kosti u lobanjske šavove), kao i prekobrojni šavovi (videti sliku 3) isključivo na čeonj kosti. Njih je ukupno 14 (1 — Sutura metopica, 2 — Fisura metopica, 3 — Ossa suturae coronalis, 4 — Ossa suturae lambdoidea, 5 — Ossa suturae sagitalis, 6 — Os lambdae (apicis), 7 — Os Incae (totum/proprium), 8 — Os astericum, 9 — Os incisurae parietalis, 10 — Os epiptericum, 11 — Os japonicum, 12 — Foramen mastoideum, 13 — Os suturae mastoidea, 14 — Ossa suturae squamosa) i na tabeli 3 uz njihov popis u vertikalnim kolonama dat je broj pregledanih lobanja, broj nalaza/slučajeva sa orijentacijom leve i desne lobanjske strane, procenat u sadržaju masovnog groba broj 4924 i okvirni procenat u drugim skeletnim populacijama.

Tabela 3: VIMINACIUM — masovni grob broj 4924 — distribucija i procentualna podela karakterističnih epigenetskih elemenata na lobanjama (u opštem poređenju sa skeletnim populacionim grupama)

Naziv epigenetskog elementa na lobanji	Broj pregledanih lobanja	Broj nalaza	levo	desno	%	% u drugim populacijama
1. Sutura metopica	67	9	/	/	13,43	—
2. Fisura metopica	67	5	/	/	7,46	—
3. Ossa suturae coronalis	62	8	4	4	12,90	do 11
4. Ossa suturae lambdoidea	73	53	31	27	72,60	25 do 80
5. Ossa suturae sagitalis	62	8	/	/	12,90	do 4
6. Os lambdae (apicis)	67	15	/	/	22,38	1 do 6
7. Os incae (totum)	67	2	/	/	2,98	0,5 do 5
8. Os astericum	62	10	4	7	16,12	—
9. Os incisurae parietalis	56	8	5	3	14,28	—
10. Os epiptericum	52	8	4	4	15,38	oko 9
11. Os japonicum	14	2	2	/	14,28	0,5 do 2
12. Foramen mastoideum	67	15	4	13	22,38	10 do 20
13. Os suturae mastoidea	67	3	1	2	4,48	—
14. Ossa suturae squamosa	62	1	/	1	1,61	do 1

Ono što se prvo zapaža u okviru procentualne podele epigenetskih karakteristika jeste neuporedivo veći procenat slučajeva u okviru predmetnog groba sa Viminaciuma u odnosu na ostale skeletne populacije koje prezentiraju normalne biološke grupe (skeletne serije, nekropole). Zbog sekundarne sahrane u okviru jedne legionarske, svakako vrlo heterogene grupe, očigledno je da se ne radi o standardnoj bioantropološkoj populaciji nego o jednom specifičnom izboru. Visoka frekvencija epigenetskih elemenata govori u prilog antropogenetske povezanosti ovih lobanja. — Međutim, stepen tog srodstva se ne može pouzdano izračunati jer sve 153 lobanje nisu očuvane u dovoljnoj meri, ali postojanje jednog visokog stepena srodstva je očigledno (videti podatke na tabeli broj 3).

Ova ista faza antropološke obrade, pored praćenja učestalosti epigenetskih specifičnosti čije smo rezultate prethodno sagledali, obuhvatila je i paleopatološka posmatranja koja su po svom obimu neuporedivo manja. Razlog je svakako isključivo prisustvo lobanja u masovnom grobu 4924 na Viminaciumu, uz sasvim mali broj fragmentovanih kostiju postkranijalnih skeleta. Na tim fragmentima nisu zapažene nikakve promene koštanog tkiva, dok su na lobanjama sasvim malobrojni. Konkretno, na

zubima i usnoj duplji utvrđen je karijes raznih oblika i stadijuma, uz ređe postojanje zubnih cisti (peridontitis periapicalis chronica granulomatoza). Na lobanji broj 139, uz okcipitalnu kost, našlo se i nekoliko vratnih pršljenova vezanih u blok. — To je i jedini trag o degenerativnim promenama na kičmenom stubu jedne individue.

Pošto drugih podataka na patološkom planu nemamo, a tipične ratničke povrede nisu konstatovane ni na jednoj lobanji, ostajemo uskraćeni za informaciju o uzrocima smrti posle koje su se ove individue našle u svojim primarnim grobovima.

*

* *

Multivarijabilno biostatističko izračunavanje je obavljeno s obzirom na tri vida utvrđivanja međusobne sličnosti lobanja iz groba broj 4924 sa Viminaciuma, i to: odstojanje forme, odstojanje veličine i ukupno odstojanje za 42 lobanje muškog pola (koje su po očuvanosti antropoloških mera ispunjavale kriterijum statističke signifikantnosti). Krajnji rezultat za sve tri kompjuterske analize dat je grafički kroz odgovarajuće dendrograme. Ako pođemo redom, vidimo da dendrogram 1 jasno pokazuje da su praktično sve lobanje vezane u manje blokove ili parove sličnosti po odstojanju forme. Konkretno, prvi blok čine lobanje 139, 108, 76, 99 i 21; drugi 32, 68, 95, 67, 73 i 69; treći 60, 58, 8 i 103; četvrti 121, 5, 53, 66 i 122; peti 79, 133, 34 i 19; šesti 72, 28, 93, 9, 10 i 44. Vidni su i sledeći parovi lobanja: 17 i 31, 91 i 71, 70 i 33, 56 i 88. — To je ukupno 38 od 42 lobanje muškog pola, grupisanih u manje blokove ili parove ispod koeficijenta sličnosti 0,2.

Dendrogram 2, koji ocrtava sličnost po odstojanju veličina, pokazao je da je sličnost iste grupe lobanja vrlo visoka. — Čisto optički se već mogu izdvojiti dva velika klastera sa po dva unutrašnja supklastera, jedan manji, kao i jedan lobanjski par. — Ukupno 42 lobanje muškog pola. Prvi supklaster prvog klastera obuhvata lobanje broj: 63, 1, 133, 76, 108 i 103. Drugi supklaster istog klastera zahvata lobanje broj: 79, 67, 56, 66, 71, 122 i 44. Prvi supklaster drugog klastera lobanje broj: 32, 9, 81, 8, 58, 53, 28, 33, 60 i 34, dok drugi supklaster drugog klastera pokriva sledeće lobanje: 72, 68, 21, 93, 70, 121, 95, 73, 88, 5, 69 i 139. Jedini, manji klaster, obuhvata lobanje broj 31, 19, 17 i 27, a u preostalom paru su se našle lobanje broj 91 i 10. Samo je lobanja broj 99 na pomenuti lobanjski par vezana po koeficijentu sličnosti oko 0,5 (iznad signifikantne sličnosti do koeficijenta 0,2).

Dendrogram 3, koji reprezentuje ukupno odstojanje sličnosti i razlika za iste 42 lobanje muškog pola iz masovnog groba 4924 sa antičkog Viminaciuma, takođe pokazuje grupisanje velikog broja lobanja u manje blokove ili parove, a što svakako ocrtava visoku sličnost. Ako izdvojimo pomenute blokove i lobanjske parove, rezultat je sledeći: prvi blok čine lobanje broj: 63, 76, 108 i 103; drugi: 60, 58 i 8; treći blok obuhvata lobanje broj: 139, 19, 17 i 31; četvrti: 95, 68, 73 i 69 i peti: 72, 93, 29 i 9. Uz ove blokove izdvajaju se i sledeći parovi lobanja: 32 i 35, 121 i 5, 67 i 71, 79 i 1, 66 i 122; 133 i 34, 70 i 33 i, najzad, 56 i 44. —

Ukupno se zateklo 35 lobanja ispod koeficijenta signifikantnosti od 0,2, dok je preostalih 7 vezano većim koeficijentima za pojedine blokove ili lobanjske parove.

Da bi se proverili podaci koje smo dobili epigenetskom i biostatističkom obradom, a pošto raspolazemo standardizovanim fotografijama svih pregledanih lobanja kao specifičnim vidom antropološke dokumentacije, autor je izvode sa svih dendrograma, uz naznaku koeficijenta sličnosti dopunio i tim fotografijama. — Tako je čitaocu omogućeno da i lično prati tok antropološke interpretacije. Na prvoj od tih tabela — T.1 — uključujući i lobanju broj 63 (koeficijent 0,23), prisutne su i lobanje broj 139, 108, 76, 99 i 21. Za distribuciju epigenetskih elemenata u ovom slučaju najrepresntativnija je okcipitalna regija (Norma occipitalis). Izuzimajući visok stepen srašćenosti šavova na lobanji broj 76, sve ostale u predelu lambde imaju ili *Os lambdae* ili *Ossa suturae lambdoidea* (videti i podatke na strani 137). Konkretno, to je *Os apicis lambdae* na lobanji broj 21 i 99, uz prisustvo intersuturalnih košćica u lambda-šavu na lobanjama broj 108, 139 i 63 (u poslednja dva slučaja košćice su manipulacijom ispale, ali je njihova lokacija na fotosima očigledna).

Pored zaključka o morfometrijskoj sličnosti ove grupe lobanja, videlo se da su one povezane i antropogenetskom vezom. Znači, uspeli smo da u okviru masovnog groba broj 4924 sa Viminaciuma identifikujemo jednu manju grupu lobanja koja, svakako, predstavlja deo jednog većeg ili manjeg rodoslova. — Sekundarna sahrana ih je zato i dovela u isti masovni grob, ali nama umanjila mogućnosti za izračunavanja visine i vremena trajanja njihovog srodstva.

T.2 je načinjena izuzećem sa istog dendrograma koji predstavlja odstojanje forme. Obuhvata 6 lobanja takođe muškog pola, sa brojevima 32, 68, 95, 67, 73 i 69. Ako se opet zadržimo na istim epigenetskim elementima kao i u prethodnom slučaju znači, posmatraćemo opet okcipitalnu projekciju na fotografijama T.2. Od 6 lobanja na 4 su prisutne umetnute kosti u lambda-šav, i to na brojevima 67, 69, 73 i 95, s tim što na poslednjoj lobanji postoji i *Os opicis lambdae*. — Zaključak o genetskoj povezanosti se ponavlja, a koeficijenti sličnosti ovih lobanja za morfometrijske kriterijume se kreću najviše do 0,116.

I T.3 je takođe izuzeta sa dendrograma 1 kako bi se odstojanje forme što potpunije koreliralo sa epigenetskim elementima. Popunjena je lobanjama broj 72, 28, 93, 9, 10 i 44, a koeficijent najveće razlike iznosi 0,110. Posmatrano u okcipitalnoj projekciji, opet zapažamo prisustvo intersuturalnih košćica u lambda-šavu, u odnosu 3 : 3. — Prisutne su na lobanjama broj 28, 10 i 44. Zaključak o genetskoj povezanosti lobanja iz ovog bloka nešto slabijeg intenziteta, samo je ponovljen. Otuda bi dalje trebalo vršiti korelaciju sa odstojanjem veličina i ukupnim odstojanjem nasuprot vrednostima epigenetske distribucije.

Sa dendrograma 2 blok sa lobanjama broj 67, 56, 66, 71, 122 i 44 izdvojen je na T.4. Na 6 pobrojanih lobanja *Os Incae* se pojavljuje 1 put (lobanja broj 56), *Os apicis lambdae* 1 put (broj 71), a *Ossa suturae lambdoidea* 5 puta (lobanje broj 44, 56, 66, 67 i 71). — I u ovoj varijanti duplikacija morfometrijske i epigenetske sličnosti je potvrđena, tako da bi mogao biti interpretiran sledeći slučaj.

T.5 je izuzeta sa dendrograma 2 i dopunjena fotografijama lobanja broj 81, 8, 58, 28 i 33. Distribucija epigenetskih elemenata u zoni oko lambde je najniža u poređenju sa prethodnim slučajevima — 4 : 2. Lobanja broj 53 (ilustrovana na T.6) ima Os apicis i intersuturalne kosti u lambda-šavu, a lobanja broj 28 (na T.3) ima samo intersuturalne koštane džepove. — Znači, dobili smo i jednu varijantu slabije antropogenetske povezanosti, s tim što treba naglasiti da smo pratili samo regiju oko lambde. (Zbir svih očuvanih epigenetskih elemenata se može detaljnije videti na popisu na stranama 136—138).

Poslednji slučaj korelacije rezultata epigenetskog posmatranja i morfometrijskog izračunavanja prikazan je na T.6, koja je izuzeta iz dendrograma 3 (ukupno rastojanje). Od 4 lobanje (broj 32, 53, 121 i 5) samo jedna (broj 53) ima umetnute kosti u regiji lambde, tako da je u ovom slučaju očiglednija morfološka nego epigenetska sličnost obuhvaćenih lobanja, što važi samo za okcipitalnu projekciju jer ostale epigenetske elemente koje smo prethodno markirali nismo pratili ni u prethodnim slučajevima paralelisanja. — Ovim bi antropološka obrada 153 lobanje masovnog groba 4924 sa Viminaciuma — u kojoj smo za sve lobanje utvrdili pol i individualnu starost, zatim 58 premerili i kod maksimalno 73 posmatrali očuvane epigenetske elemente — bila završena u svojim osnovnim fazama.

*

* *

Na antičkom Viminaciumu su konstatovani različiti vidovi sahrana kada su u pitanju i individualni i masovni grobovi. Pošto su masovni grobovi sa aspekta kulta i rituala sahrane svakako zagonetniji, cilj ovoga rada je bio da da antropološko tumačenje nekih oblika sahrane na Viminaciumu. — Konkretno, sadržaj priloga čine dva masovna groba, čiji je antropološki sadržaj detaljno analiziran. Prvi je arheološki istražen 1978. godine na lokaciji „Više grobalja” i sadrži 9 piramidalno poredanih lobanja (nosi redni broj 16). Drugi je iskopan 1986. godine na lokaciji „Pećine” i sadrži 153 lobanje poredane u 5 nivoa, a redni broj mu je 4924 (videti slike 1 i 2).

Antropološkom obradom su utvrđeni pol i individualna starost za sve lobanje koje su imale očuvane potrebne koštane elemente. Za lobanje iz groba broj 16 je konstatovano da pripadaju isključivo muškom polu, računajući i odrasliju mušku decu. Grob broj 4924 sadrži 32 dečje lobanje, 83 muškog pola, 7 lobanja verovatno muškog pola, 17 ženskog pola, 8 verovatno ženskog pola, kao i 6 vrlo fragmentovanih lobanja neutvrđenog pola odraslih individua (videti tabelu 1). — Lobanje sasvim male dece (novorođenčadi i dojenčadi) nisu bile prisutne ni u prvom, ni u drugom masovnom grobu.

Iz groba 4924 antropološki je moglo biti premereno 58 lobanja (rezultate donosi tabela 2), a iz groba broj 16 smo uskraćeni za obimnije lobanjske mere. U smislu antropotipološke pripadnosti, na osnovu antropoloških mera, indeksa i morfoloških karakteristika lobanja iz većeg groba, autor smatra da im najviše odgovara orijentalni antropološki tip, a detalj-

nija nijansiranja pripadnosti određenim varijetetima onemogućava polovična očuvanost (najvećim delom nedostaju facijalne mere), kao i potpuno odsustvo postkranijalnih skeleta. Pokušaj razdvajanja lobanja iz groba 4924 na posebne manje celine dirigovane nalazima u svakom od 5 nivoa nije dao nikakve rezultate specifikacije ni po antropotipološkoj pripadnosti, kao ni po podeli na polove ili grupe individualne starosti.

S obzirom da se masovni grobovi sa 153 izdvojene lobanje i sekundarno sahranjene ne nalaze često, posebna pažnja je posvećena njihovoj biostatističkoj i epigenetskoj obradi. — Takve analize antropološkog sadržaja iz groba broj 16, zbog slabe očuvanosti, nisu mogle biti izvedene.

Biostatistička istraživanja po odstojanju forme, veličine i ukupnom odstojanju su ukazala na sličnost pojedinih lobanja vrlo visokog stepena kroz manje blokove/klastere, supklastere i lobanjske parove. Ukupno su analizirane 42 lobanje, što predstavlja oko 1/4 ukupnog broja i daje dovoljno reprezentativan rezultat (videti dendrograme 1, 2 i 3). Posmatranje epigenetskih diskontinuirano varirajućih elemenata koji su odabrani zavisno od stepena očuvanosti lobanja, dalo je rezultate koji govore o određenom stepenu antropogenetske povezanosti (videti tabelu 3 i sliku 3). Ta povezanost je svakako visokog stepena, sastavljena iz više rodova, ali se zbog nekompletne očuvanosti svih 153 lobanje nije mogla preciznije izračunati. Međutim, da bi se čitaocu predložila i metodološka mogućnost antropološke korelacije morfometrijskih i epigenetskih elemenata, načinjeno je i priloženo 6 tabli sa standardizovanim fotografijama lobanja koje su sa naznačenim koeficijentima sličnosti izuzete sa dendrograma 1, 2 i 3 (videti T.1 do T.6). — Pokazalo se da morfološku sličnost lobanja prati vrlo visoka frekvencija epigenetskih elemenata (prvenstveno na cerebralnom delu, jer je facijalni slabije očuvan), što samo može još potvrdnije lobanje antropogenetski da veže ili, jasnije rečeno — da ih podeli na nekoliko rodoslova. — Nekoliko njih je, svakako, manjim ili većim delom identifikovano i ilustrovano na pomenutim foto-tablama.

Zaključno, antropološki odgovor na pitanje o tumačenju sahrane, konkretno, u vezi sa grobom 4924, prema dobijenim rezultatima sprovedene analize glasi: 153 individue sa antičkog Viminaciuma, različitog pola i uzrasta, imale su svoje primarne grobove koji nisu identifikovani arheološkim iskopavanjima. Međutim, pošto su činile određenu antropogenetsku vezu sastavljenu iz nekoliko većih ili manjih rodoslova, u trenutku nekog uređivanja nekropole Viminaciuma (najverovatnije zbog vrlo intenzivnog ukopavanja pokojnika) njihove lobanje su izuzete iz primarnih grobova (koje su živi savremenici još identifikovali) i sekundarno sahranjene u masovni grob broj 4924. Znači, uz određene prakticističke razloge postoji i vrlo veliki pijetet prema upokojenim srodnicima unutar stanovništva iz prednjoazijskih oblasti, a koji je izražen i u pažnji prema naknadno sahranjenoj lobanji.

Mogućnost donošenja lobanja sa nekog trećeg mesta (npr., posle neke bitke) ne dolazi u obzir, jer su nađene fragmentovane samo 2 donje vilice uz odgovarajuće lobanje, što samo potvrđuje da je nestanak ligamentornih veza između kostiju postignut u primarnom grobu za određeno vreme ležanja pokojnika, a da nije nasilno izazvan na otvorenom prostoru.

LITERATURA

- Berry, A. C. — R. J. Berry (1967): *Epigenetic variation in the human cranium*. J. Anat. 101, 361 — 379.
- Czarnetzki, A. (1971): *Epigenetische Skelettmerkmale im Populationsvergleich*. Z. Morph. Anthrop. 63, 238 — 254.
- Ferembach, D. — Schwidetzky, I. — M. Stloukal (1979): *Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett*. Homo, 30. Band, 2. Heft, 1 — 32.
- Martin, R. — K. Saller (1957): *Lehrbuch der Anthropologie*, Band I. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.
- Mikić, Ž. (1984): *Beitrag zur Anthropologie spätrömischer bis zum spätmittelalter-Viminaciuma*. Starinar XXXI, 117 — 122.
- Mikić, Ž. (1984): *Beitrag zur Anthropologie spätrömischer bis zum spätmittelalterlicher Bevölkerungen Jugoslawiens*. Godišnjak XXII/20 Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH, 5 — 110.
- Movsesjan, A. A. — N. N. Mamonova, — J. G. Rydikor (1975): *Programma i metodika issledovanija anomalij čerepa*. Vaprosy antrop. 51, 127 — 150.
- Reinhard, R. — F. W. Rösing (1985): *Ein Literaturüberblick über Definition diskreter Merkmale (anatomischer Varianten am Schädel des Menschen)*. Universität Ulm, 1 — 142.
- Steinbock, R. T. (1972): *Paleopathological Diagnosis and Interpretations — Bone Diseases in ancient human Population*. Springfield, 1 — 187.
- Suchy, J. M. (1975): *Biological Distance of Prehistoric Central California Populations Derived from Non-Metric Traits of the Cranium*. Ph. D. diss., University of California Riverside.
- Zotović, Lj. (1973): *Viminacium*. Arheološki pregled 15, 47 — 50.

Résumé

LES ASPECTS ANTHROPOLOGIQUES DE L'INTERPRÉTATION DE CERTAINES FORMES D'INHUMATION À VIMINACIUM ANTIQUE

La localité Viminacium se trouve entre les villages Stari Kostolac et Drmno (en Serbie orientale), à la proximité immédiate de la bouche de la rivière Mlava dans le Danube. Les fouilles archéologiques systématiques les plus récentes, commencées en 1976, sont au cours, et elles embrassent la nécropole méridionale. Le camp même n'est pas menacé par la construction de la centrale thermique et pour l'instant on ne le fouille pas. Sur plusieurs localités dans le cadre de soi-disante nécropole méridionale de Viminacium, ont été recherchées jusqu'à l'année 1986 environ 10 milles tombes. — Vers 6 milles tombes sont squelettiques et vers 4 milles sont à incinération. — L'auteur de ces lignes a entrepris l'élaboration de ces trouvailles.

On a constaté à Viminacium antique différentes formes d'inhumation quand il s'agit des tombes individuelles et en masse. Ayant en vue que les tombes en masse sont plus mystérieuses du point de vue du culte et du rituel, le but de cette contribution est de présenter l'explication anthropologique de certaines formes d'inhumation à Viminacium. — Concrètement, le contenu de la contribution font deux tombes en masse, dont le contenu anthropologique est analysé en détail. L'une tombe est fouillée en 1978 sur la localité „Više grobalja” et elle contient 9 crânes rangés pyramidablement (avec le nombre ordinal 16). L'autre tombe a été fouillée en 1986 sur la localité „Pećine” et elle contient 153 crânes rangés en 5 niveaux avec le nombre ordinal 4924 (v. fig. 1 et 2).

On a constaté par l'analyse anthropologique le sexe et l'âge des individus en question ayant conservé les éléments des os étant nécessaires pour cette analyse. On a constaté pour les crânes de la tombe nr. 16, qu'ils appartiennent exclusive-

ment aux hommes, y compris aussi les enfants adultes. La tombe nr. 4924 contient 32 crânes des enfants, 83 des hommes, 7 crânes probablement du sexe masculin, 17 crânes des femmes, 8 probablement du sexe féminin et aussi 6 crânes fragmentaires du sexe non identifié, appartenant aux individus adultes (v. le tableau 1). — Les crânes de tout petits enfants (nouveaux-nés et nourrissons) n'étaient découverts ni dans la première ni dans la deuxième tombe en masse.

On a fait les mesures anthropologiques sur 58 crânes de la tombe 4924 (les résultats sont exposés sur le tableau 2). Pour la tombe nr. 16 on n'a pas pu faire les mesures des crânes plus détaillées. Dans le sens de l'appartenance anthropologique, sur la base des mesures anthropologiques, de l'indexe et des caractéristiques morphologiques des crânes provenant de la plus grande tombe, l'auteur tire la conclusion que le type anthropologique oriental convient le plus et les nuances plus détaillées de l'appartenance aux certaines variations ne sont pas possibles parce que le matériel anthropologique n'est pas bien conservé (le plus souvent manquent les mesures faciales), ainsi que l'absence complète des squelettes postcrâniens. L'essai de ranger les crânes de la tombe 4924 en plusieurs unités plus petites sur la base des trouvailles dans chaque de 5 niveaux n'a donné aucuns résultats de spécification ni selon l'appartenance anthropologique ni selon la division par le sexe ou par les groupes de l'âge individuel.

Ayant en vue qu'on ne trouve pas souvent les tombes en masse avec 153 crânes séparés et inhumés secondairement, on a consacré l'attention particulière à leur étude biostatistique et épigénétique. On n'a pas pu faire ces analyses des os dans la tombe no. 16, parce qu'ils étaient mal conservés.

Les calculs biostatistiques faits selon la distance de la forme, de la grandeur et la distance complète, avaient montré qu'il existe la ressemblance du haut degré entre les crânes dans les blocs plus petits/clastères, subclastères et les paires crâniennes. On a analysé 42 crânes, ce que présente environ 1/4 du nombre total et donne le résultat assez représentatif (v. dendrogrammes 1, 2 et 3). L'étude des éléments épigénétiques des discontinuités variées, étant choisi rélevants du degré de l'état de conservation des crânes, avait donné les résultats témoignant la cohérence anthropogénétique (v. le tableau 3 et la figure 3). Cette cohérence est certainement du haut degré, unie par plusieurs genres, mais elle n'a pas pu être plus précise à cause de la conservation incomplète des 153 crânes. Mais, pour qu'on puisse présenter au lecteur la possibilité méthodologique de la corrélation anthropologique entre les éléments morphométriques et épigénétiques, on a fait 6 tableaux avec les photos standardisées des crânes qui sont exceptés des dendrogrammes 1, 2 et 3 avec leur coefficient de ressemblance (v. T. 1—6). — Il s'est montré que la ressemblance morphologique des crânes est suivie par la fréquence des éléments épigénétiques (surtout sur la partie cérébrale, parce que la partie faciale est mal conservée) ce que peut mieux rapprocher les crânes du point de vue anthropogénétique — ou plus clairement — de les partager en plusieurs arbres généalogiques. — Certains sont identifiés et illustrés plus ou moins sur les photos-tableaux cités ci-dessus.

Pour conclure, on peut formuler la réponse anthropologique à la question concernant l'explication de l'inhumation, concrètement par rapport à la tombe 4924, selon les résultats de l'analyse: les 153 individus provenant de Viminacium antique, de différents sexe et âge, ont eu leurs tombes primaires n'étant pas identifiées par les fouilles archéologiques. Mais, ayant en vue que ces individus ont fait certaine union anthropogénétique, unie de plusieurs arbres généalogiques plus petits ou plus grands, au moment de l'aménagement de la nécropole à Viminacium (probablement à cause de l'enterrement plus intensif) leurs crânes exceptés des tombes primaires (que les contemporains ont déjà identifiées) et ils sont enterrés secondairement dans la tombe de masse nr. 4924. Ça signifie qu'il existe une grande piété pour les parents enterrés dans les régions de l'Asie antérieure, étant expliquée par l'affectuosité vers le crâne enterré ultérieurement.

La possibilité d'apporter les crânes d'un troisième lieu (par ex. après la bataille) n'est pas justifiée, parce qu'on n'a découvert que deux mandibules avec les crânes correspondants, ce que confirme le fait que la disparition des liens ligamentaux entre les os s'est manifestée dans la tombe primaire au temps que le défunt a été couché, ainsi que ce processus n'a pas été provoqué par force sur l'espace ouvert.

0.230387

0.040042

0.078896

0.165570

0.031645

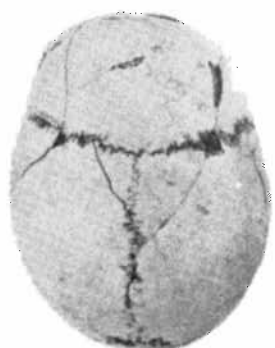
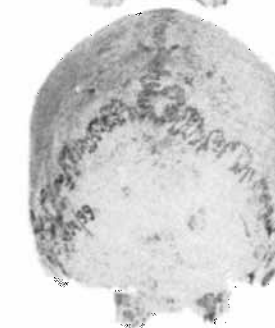
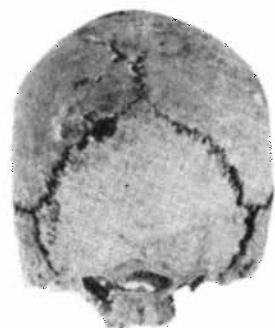
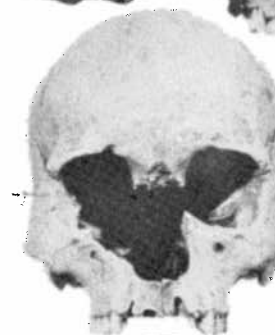
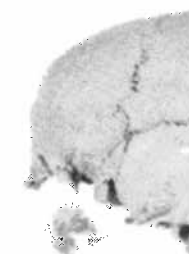
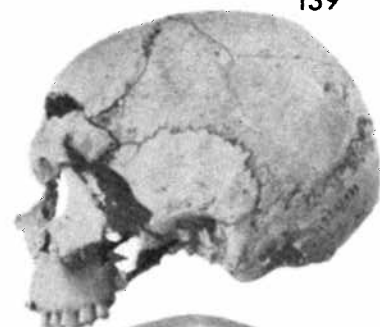
63

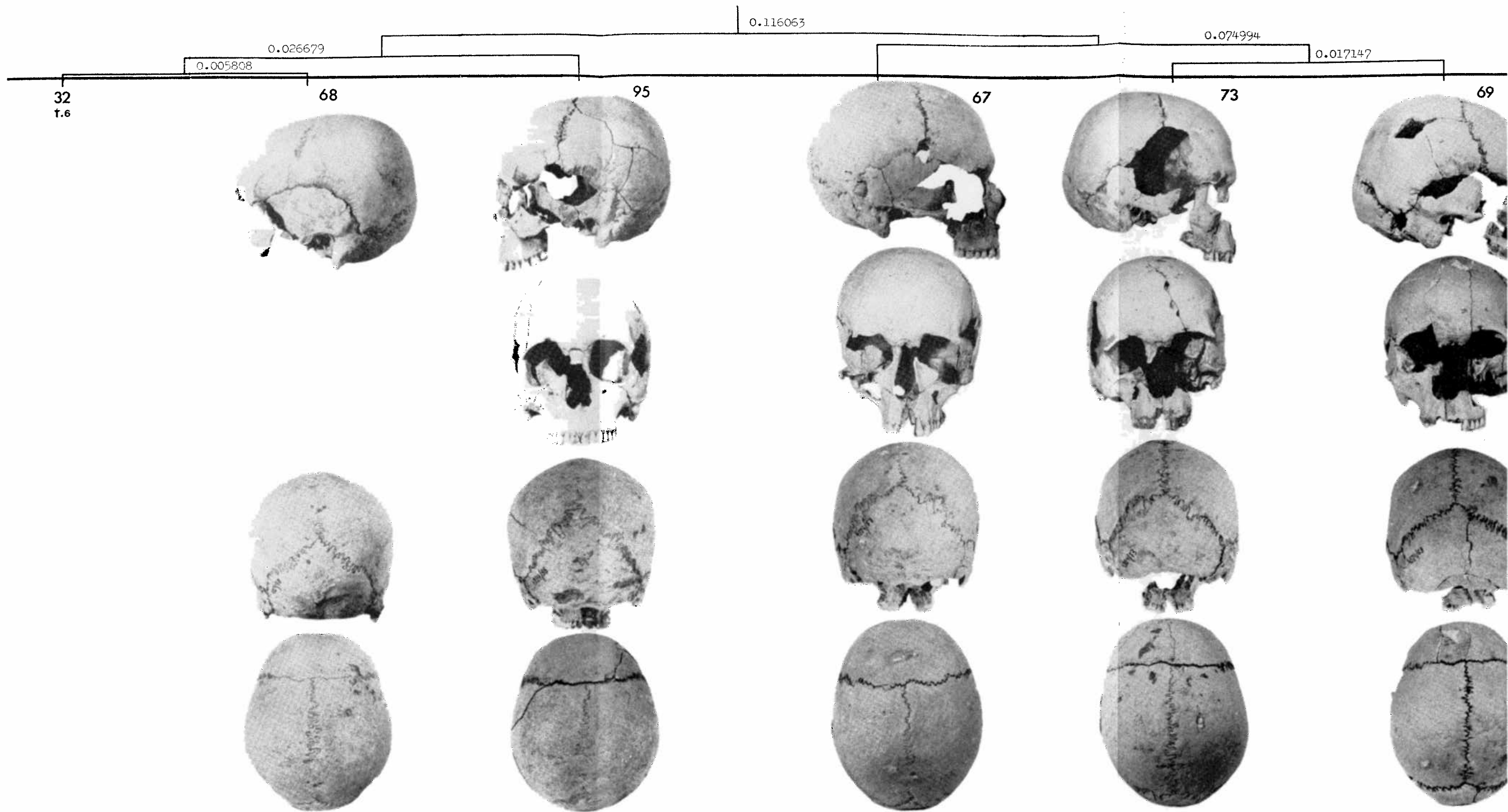
139

108

76

99

0.000691

0.031512

0.014151

0.055262

0.110745

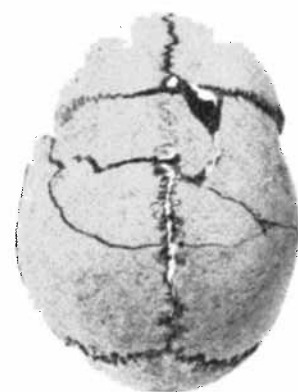
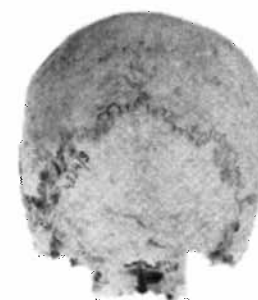
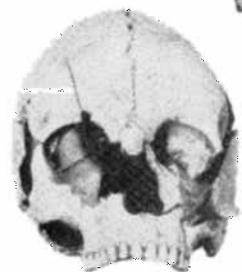
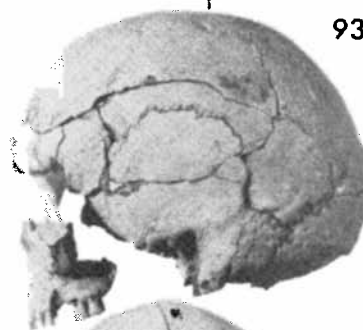
72

28

93

9

10

Ossa s
lambo:

T.5

0.163806

0.020223

0.000322

0.000390

81

8

58

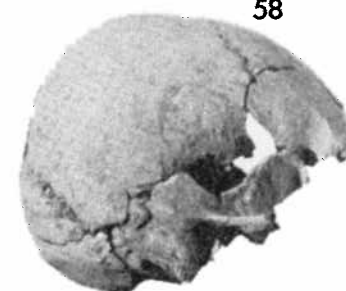
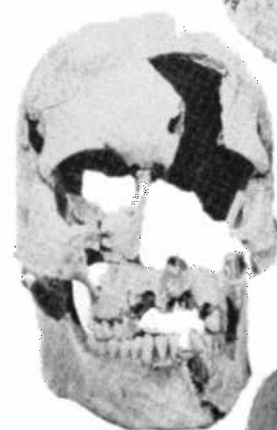
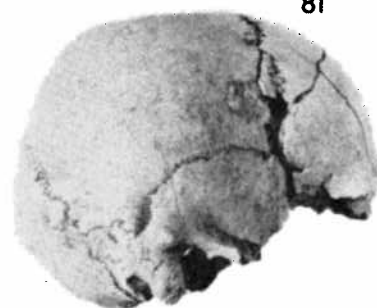
53

28

33

T.6

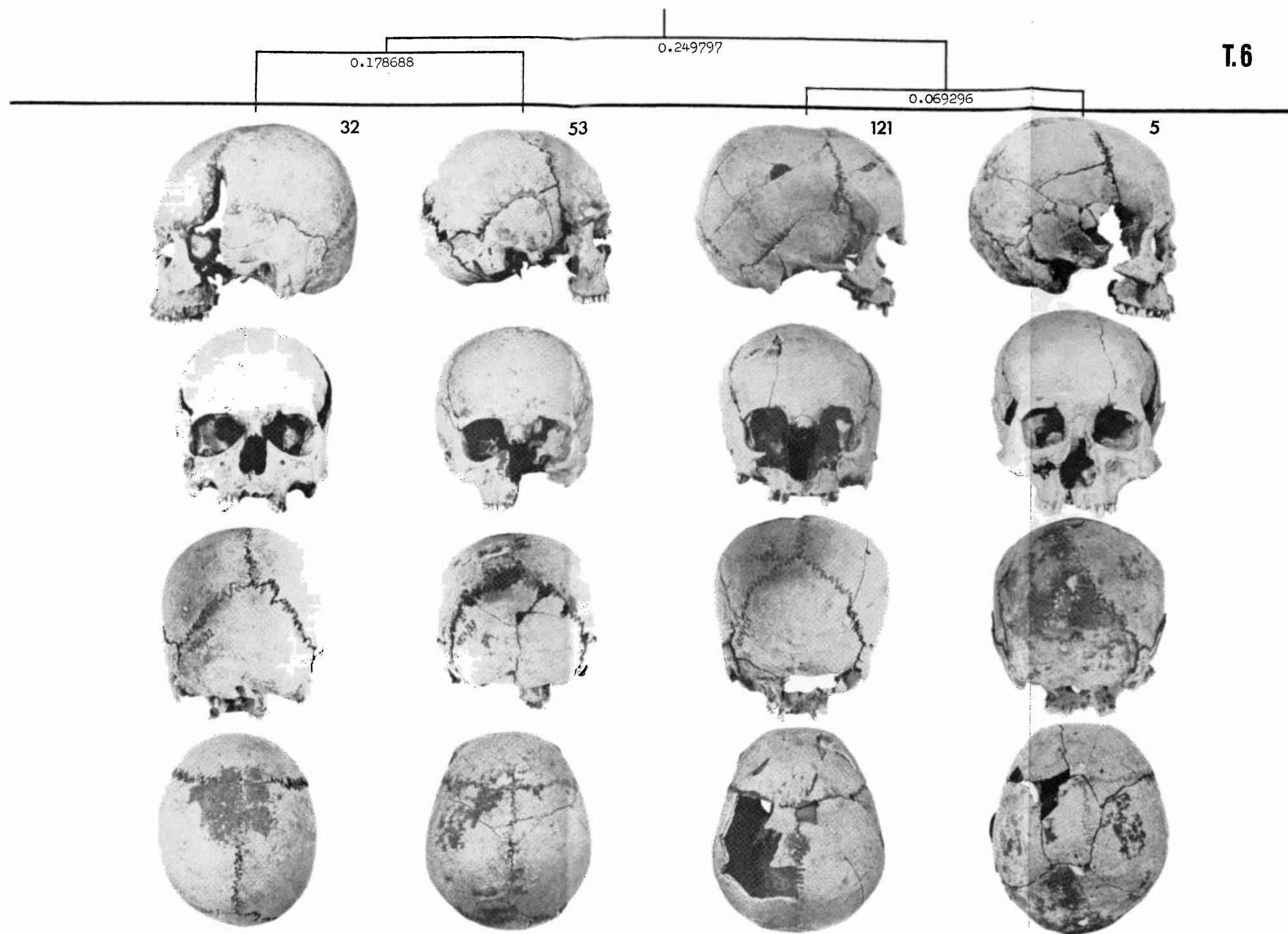
T.3

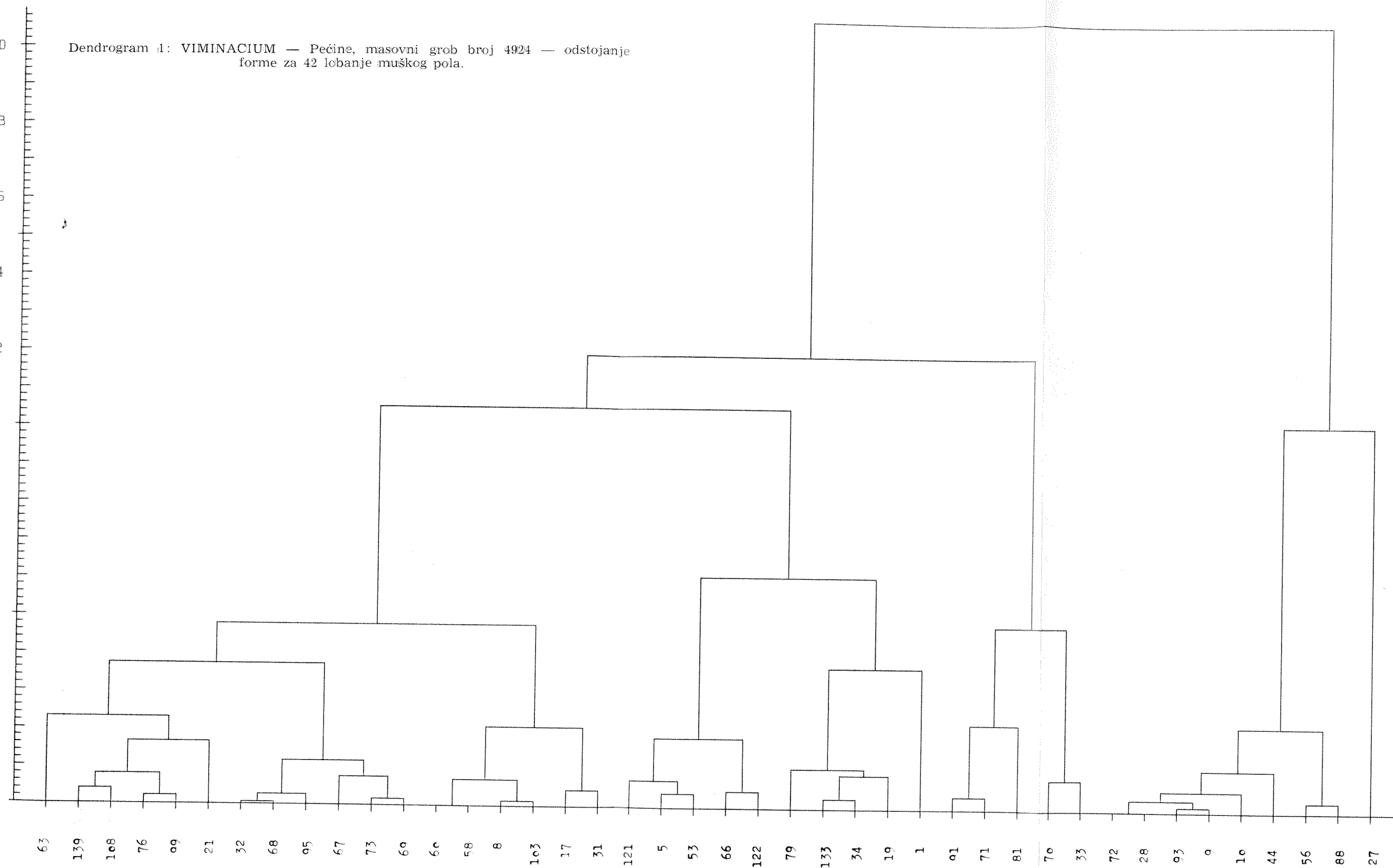
Ossa suturae
lambdoidea
Os apicis

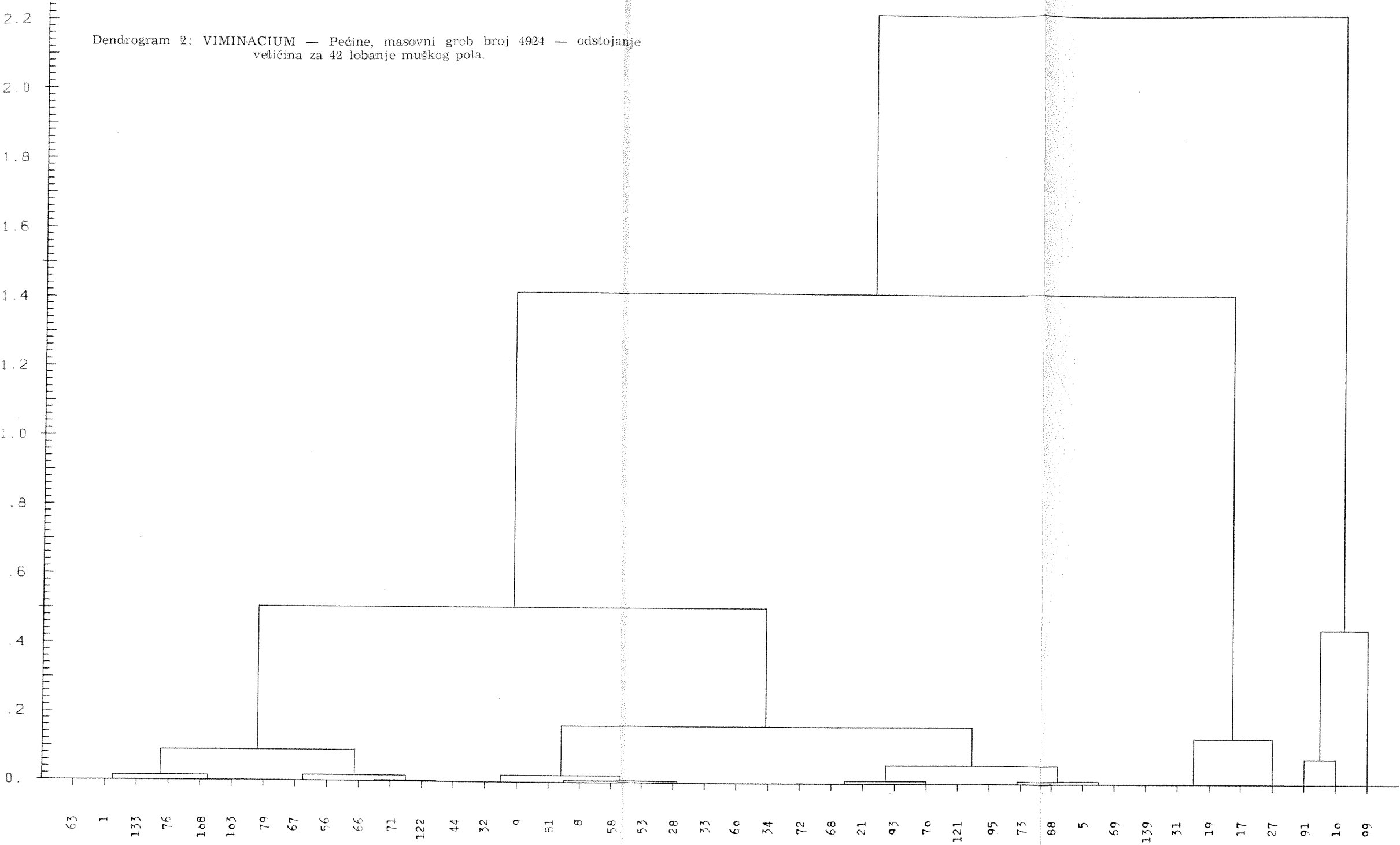
Ossa suturae
lambdoidea

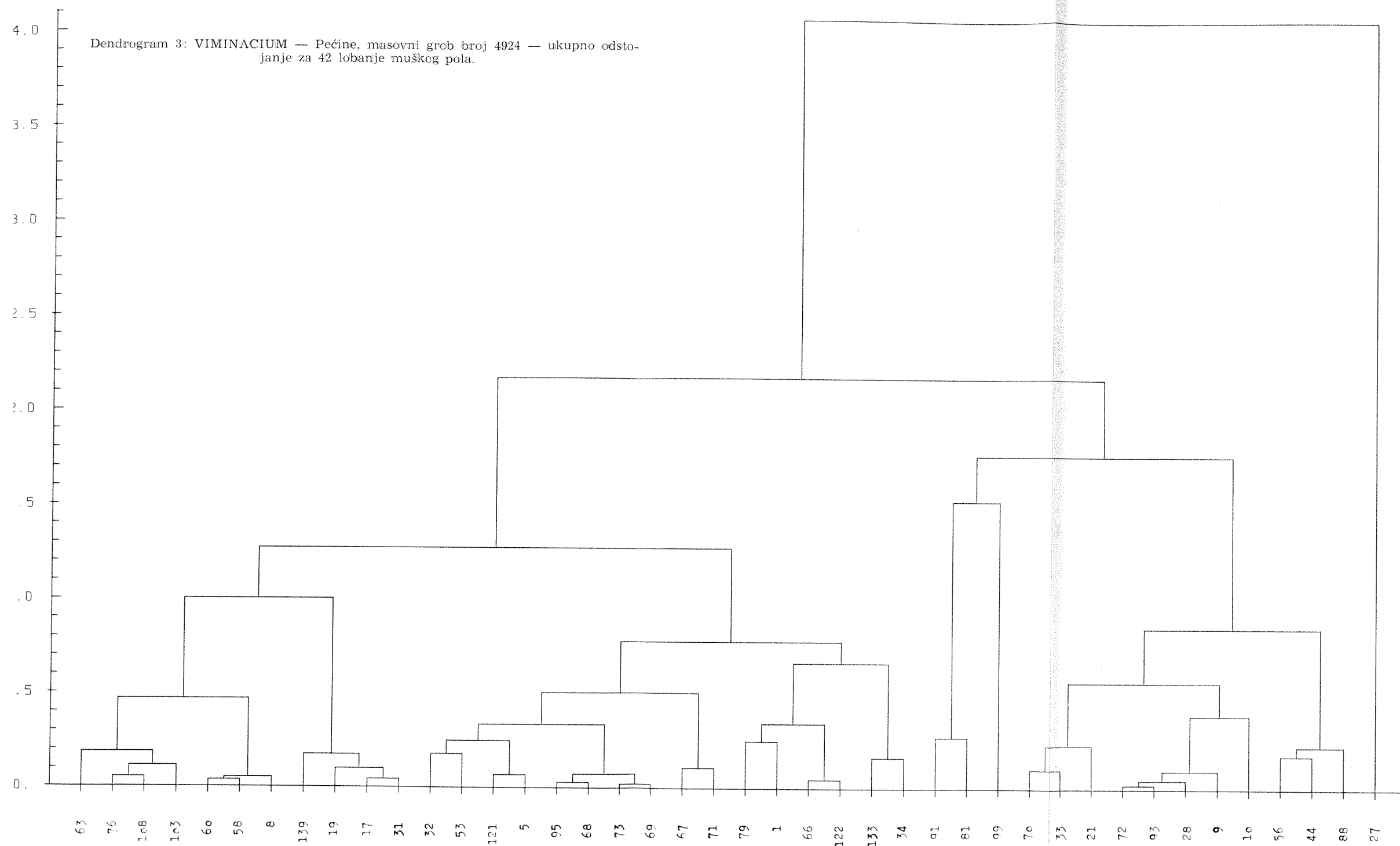
Dendrogram 1: VIMINACIUM — Pećine, masovni grob broj 4924 — odstojanje
forme za 42 lobanje muškog pola.

Dendrogram 2: VIMINACIUM — Pećine, masovni grob broj 4924 — odstojanje
veličina za 42 lobanje muškog pola.

Dendrogram 3: VIMINACIUM — Pećine, masovni grob broj 4924 — ukupno odsto-
janje za 42 lobanje muškog pola.

Комплексные проблемы истории и культуры народов центральной и юго-восточной Европы, Итоги и перспективы исследований, Наука, Москва, 1979, 3—285

U knjizi „Kompleksni problemi istorije i kulture naroda Centralne i Jugoistočne Evrope; rezultati i perspektive istraživanja”, razmatrana su interdisciplinarna, uporedno-istorijska i tipološka istraživanja u oblasti etnogeneze, formiranja nacija, istorije kulture i međunarodnih odnosa u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi. Zbornik čine radovi sa naučnog skupa „Rezultati i perspektive slavističkih i balkanoloških istraživanja”, koji je održan marta 1978. godine u moskovskoj oblasti Evenigorad. U radu skupa učestvovali su predstavnici različitih društvenih nauka iz mnogih naučno-istraživačkih institucija Sovjetskog Saveza.

Knjiga sadrži sedam poglavlja. U prvom poglavlju „Etnogeneza slovenskih i balkanskih naroda” objavljeni su radovi: N. I. Tolstoj, *Etnogenetski aspekt istraživanja stare slovenske duhovne kulture*; Vjač. Vs. Ivanov, *Lingvistički problemi etnogeneze Slovena u odnosu slovenskog prema baltičkim i drugim indoevropskim jezicima*; L. A. Gindin, *Početni periodi slovenizacije Balkana kao interdisciplinarni problem*; V. D. Karoljuk, E. P. Naumov, *Premeštanje Slovena u Jugoistočnoj Evropi i formiranje narodnosti*; G. B. Fedorov, V. M. Negruša, *Sloveni i balkansko-dunavska arheološka kultura*.

Po mišljenju učesnika sekcije u poslednje vreme postignuti su uspesi u proučavanju etnogenetskih problema. Zapaža se da su oni veći u arheološkim, nego u lingvističkim, antropološkim i etnografskim istraživanjima. Pored primene novih metoda i terenskih istraživanja, pažnju treba usmeriti na problem duhovne kulture, oblast koja je povezana sa etnogenetskim aspektima. Ona je važan izvor u proučavanju nacionalnog identiteta slovenskih i balkanskih naroda.

U drugom poglavlju „Problemi formiranja nacija Centralne i Jugoistočne Evrope”, obuhvaćeni su radovi: A. S. Miljnikov, *Kompleksno proučavanje problema „Zakovitosti razvitka naroda Centralne i Jugoistočne Evrope u periodu prelaza feudalizma u kapitalizam”*; J. A. Pisarev, *Postanak državnosti na Balkanu*; K. L. Strukova, *Problemi nacionalno-oslobodilačkih pokreta balkanskih naroda (kraj XVIII — početak XX veka) u sovjetskoj istorijskoj literaturi*; T. M. Islamov,

V. I. Frejdzon, *Proučavanje istorije oslobodilačkih pokreta naroda Austrijske imperije (kraj XVIII — 70-e godine XIX v.)*, L. A. Obušenkova, S. M. Faljkovič, *Problem formiranja nacija u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi*; I. I. Lešilovskaja, *Tumačenje kultura naroda Centralne i Jugoistočne Evrope u delima opšte istorije*; S. V. Nikoljski, *O nekim zadacima istraživanja književnosti naroda Centralne i Jugoistočne Evrope u periodu formiranja nacija* i L. N. Smirnov, G. K. Venediktov, *Nastanak nacionalnih književnih jezika Slovena* (izvan Sovjetskog Saveza). U ovima radovima se ističe da su postignuti rezultati u oblasti proučavanja istorije nacionalno-oslobodilačkih pokreta i procesa formiranja nacija u datom regionu. Istoričari daju prednost uporedo-istorijskom pristupu u proučavanju nacionalno-oslobodilačkih procesa i najvažnijih faktora koji utiču na stvaranje i razvitak nacije.

U trećem poglavlju „Problemi istorije kulture slovenskih i balkanskih naroda”, štampani su radovi: V. I. Zlidnev, *Rezultati i perspektive proučavanja kultura naroda Centralne i Jugoistočne Evrope*; A. I. Rogov, *Osnovna pitanja koordinacije istraživanja međuslovenskih kulturnih istraživanja u srednjem veku*; I. M. Šeptunov, *Zadaci proučavanja slovenskog i balkanskog folklora*; B. P. Putilov, *Mesto folklora u kompleksnim slovenskim i balkanskim istraživanjima*; G. D. Verves, *O izvorima i zadacima proučavanja slovenskih kultura u Ukrajinskoj SSR*; A. I. Maldis, *Proučavanje slovenskih kultura u Belorusiji*. Naučnici ističu da je primena uporedno-istorijskih metoda istraživanja glavni zadatak naučnika koji se bave istorijom kultura. To se odnosi, kako na ranije epohe tako i na savremenu epohu razvitka kulture. Skrenuta je pažnja na neophodnost sistematske pripreme stručnjaka u oblasti istorije kulture na istorijskim fakultetima u zemlji.

Naredno poglavlje „Slovenski i balkanski narodi u sistemu međunarodnih odnosa” obuhvata radove: V. K. Volkov, *Mesto i uloga država Centralne i Jugoistočne Evrope u međunarodnim odnosima u prvoj etapi opšte krize kapitalizma (1917—1939)*; V. J. Grosul, *Istočna kriza 1875—1878 godine po tumačenju sovjetske istoriografije* i G. M. Slavvin, *O internacionalnoj solidarnosti radnika*. Istaknuto je u radovima da je mnogo urađeno u sovjetskoj istoriografiji u proučavanju odnosa Sovjetskog Saveza sa zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope u periodu između dva svetska rata.

U petom poglavlju „Istorija i kultura slovenskih i balkanskih naroda u epohi socijalizma”, nalaze se radovi: A. I. Nedorezov, *Istorija izgradnje socijalizma u zemljama Evrope, postanak i razvitak socijalističkih zajednica u sovjetskoj istoriografiji*; M. B. Ešič, *Problem proučavanja socijalističke kulture* i B. I. Rostocki, *Rezultati i perspektive proučavanja umetnosti evropskih socijalističkih zemalja u SSSR*.

U šestom poglavlju „Istoriografija i izvori” objavljeni su radovi: V. A. Đakov, *Savremeno stanje i važni zadaci proučavanja istorije slavistike*, S. M. Steckevič, *Proučavanje istorije Južnih i Zapadnih Slovena na univerzitetima RSFSR i neka pitanja koordinacije*, P. A. Dimitrijev, *Razrada problema slovenske filologije i koordinacija radova u SSSR*, S. V. Smirnov, *Proučavanje istorije ruske i slovenske lingvistike*, G. L. Arš, *Serijsko izdanje „Balkanskih istraživanja”*. Naglašena je važnost razvoja balkanistike i slavistike u okviru svake zemlje.

Poseban prilog čine dokumenti i zaključci sa ovog naučnog skupa i konkretni predlozi u okviru svake sekcije.

U nekim radovima citirani su i jugoslovenski istorijski izvori. U radu V. D. Karoljuk, E. P. Naumov, *Premeštanje Slovena u Ju-goistočnoj Evropi i formiranje narodnosti*, naglašeno je da je potreban kolektivan rad na pitanju slovenskog identiteta na osnovu pisanih izvora (I—XII veka) uz konsultaciju i jugoslovenskih naučnika.

Zaključeno je da je u gotovo svim zemljama na Balkanu razvijena balkanistika koja kompleksno proučava istoriju i kulturu balkanskih naroda.

mr Senka KOVAČ

RÉSULTATS DES RECHERCHES EFFECTUÉES PAR LE CENTRE D'ÉTUDES BALKANIQUES EN 1986

Au cours de l'année 1986 l'activité principale du Centre s'est développée selon le programme d'activité accepté par les membres permanents à la réunion du Centre le 6 mai 1985. Dans ce cadre ont été effectués les résultats suivants:

1. Dans la première moitié de cette année ont été terminées toutes les activités concernant les textes et les illustrations pour le Vème tome de la Préhistoire des pays yougoslaves. Vers la moitié de l'année tout le matériel s'est trouvé déjà sous presse.

Il faut souligner que la préparation de ce tome avait extrêmement engagé les collaborateurs du Centre, surtout le mr Edina Alirejsović, secrétaire de la Rédaction, ainsi que certains thèmes prévus pour cette année ont dû être remis pour l'année suivante. Le Vème tome de la Préhistoire des pays yougoslaves est le tome le plus volumineux parmi cinq tomes, ainsi qu'il a fallu faire les grands efforts pour réussir coordonner tous les textes et les illustrations.

2. Le Centre a formé une rédaction particulière engagée de la préparation d'une nouvelle édition de la Préhistoire des pays yougoslaves en deux tomes et en anglais.

3. L'activité sur la préparation du système d'élaboration mécanique du fichier des tombes des autochtones des Balkans du nord-ouest a été ralentie parce que l'Académie des sciences et des arts de Bosnie et Herzégovine fait les préparatifs pour la formation de son propre centre d'élaboration mécanique.

4. En 1986 a été intensivement ramassé le matériel pour le thème „Problème de l'âge du bronze ancien dans la région adriatique orientale”. Par rapport à ce thème, le mr Blagoje Govedarica a travaillé et ramassé les données dans les institutions en Yougoslavie et aussi dans quelques institutions en Allemagne et en Italie.

5. Continuant l'activité sur les recherches des agglomérations fortifiées des Delmates, le Centre a organisé, en collaboration des institutions en Croatie, les recherches des localités du type de gradina dans la partie du nord-est de Cetinska krajina. On a fait les recherches sur

22 gradinas (on a fait les plans géodésiques, on a ramassé les matériaux archéologiques fondamentaux et on a déterminé les localités pour les recherches systématiques).

En collaboration de l'Institut urbain pour la protection des monuments culturels à Sarajevo, ont été continuées les recherches sur l'agglomération Kotorac près de Sarajevo. C'est une agglomération provenant de l'Antiquité récente et on a consacré l'attention particulière aux recherches de la basilique se trouvant sur cette localité.

6. Le Centre a effectué certaine activité concernant les recherches des agglomérations illyriennes ouvertes sur le territoire de l'Herzégovine de l'ouest, pour contribuer aux études de la culture des agglomérations et des rapports sociaux de la population illyrienne préromaine.

7. Ayant en vue le nouveau système de l'activité de l'institution qui finance la science en Bosnie et Herzégovine, le Centre a organisé deux colloques scientifiques (du domaine de l'archéologie et de l'ethnologie). On y a discuté des programmes des recherches concernant les projets proposés et les priorités.

8. En 1986 le Centre a eu nombreux contacts avec l'Institut oriental à Sarajevo en but d'intensifier les recherches osmanistiques. Les représentants du Centre ont participé à une réunion consultative consacrée à ces problèmes.

9. On a continué l'activité sur la préparation de l'atlas des changements pathologiques sur les os de la population préhistorique et historique en Yougoslavie, en collaboration de l'Institut radiologique à Sarajevo.

10. Le directeur de l'Institut archéologique de l'Académie polonaise des sciences — Section de Cracovie, le dr Jan Machnik, a été l'invitée du Centre en mai 1986. A l'occasion de cette visite, les deux institutions ont fait le prolongement du contract de collaboration.

11. Le Centre a préparé les contributions scientifiques pour le suivant numéro de l'Annuaire. On a préparé aussi une publication particulière sous le titre „Bosnie et Herzégovine à l'époque antique”.

12. Au mois de mai a eu lieu la réunion des collaborateurs du Centre à laquelle on a discuté de l'activité en 1985, du programme pour l'année 1987, des collaborateurs du Centre et des autres questions actuelles concernant l'activité de cette institution.

13. Le dr Georg Kossak de München a visité le Centre et il a tenu une communication concernant les systèmes d'agglomération dans certaines régions de l'Europe.

L'invitée du Centre en 1986 a été aussi monsieur Hermann Müller de Heidelberg. Il a séjourné en Yougoslavie un mois et il a travaillé dans plusieurs institutions, ramassant les données scientifiques. C'était l'échange régulière des spécialistes entre l'Académie des sciences à Heidelberg et le Centre d'études balkaniques.

14. Les collaborateurs du Centre, le dr Borivoj Čović et le mr Blažoj Govedarica, ont participé au symposium traitant le problème de l'âge du bronze de la Slovénie et ayant lieu à Lendava.

15. En 1986 le directeur et les collaborateurs du Centre avaient entrepris plusieurs voyages d'études dans les institutions en Yougoslavie pour faire les consultations avec les collaborateurs en but de mieux coordonner l'activité scientifique.

ZAKLJUČCI

*sa godišnjeg sastanka stalnih članova Centra za
balkanološka ispitivanja, održanog 12. VI 1987. godine*

Prisutni: A. Benac, B. Čović, S. Gabrovec, M. Garašanin, F. Papazoglu, N. Tasić i stručni saradnici: E. Alirejsović, S. Čerkez, B. Govedarica i A. Škegro

Dnevni red

1. Izvještaj o radu Centra u 1986. godini i diskusija o izvještaju,
2. Zaključci sa konsultativnog sastanka o radu na antičkoj problematici u Jugoslaviji,
3. Naučni skupovi Centra,
4. Plan rada Centra za 1988. godinu,
5. Publicistička djelatnost Centra,
6. Izbor novih članova,
7. R a z n o

Ad 1

Izvještaj o radu Centra u 1986. godini, koji je podnio direktor Centra A. Benac, u potpunosti je prihvaćen. Jedina dopuna ovom izvještaju je obavještenje o sastanku Međuakademijske komisije za proučavanje praistorije i protoistorije Balkana, koji je održan u februaru 1987. godine. Ovom sastanku su prisustvovali: A. Benac, B. Čović, M. Garašanin i K. Kilian. Zaključeno je da se krajem ove godine održi novi sastanak, na kojem treba razmotriti konkretne prijedloge u vezi sa daljom aktivnošću ove komisije. Centar bi trebalo da preuzme izvjesne korake da se taj rad pokrene i u drugim akademijama. Treba kontaktirati sa predsjednikom SANU i eventualno, JAZU. Kolega Gabrovec bi mogao biti član te Komisije ispred SAZU.

Ad 2

Direktor Centra A. Benac upoznao je prisutne sa zaključcima sa konsultativnog sastanka o radu na antičkoj problematici u Jugoslaviji, koji je održan 11. VI 1987. godine. Na ovom sastanku je formirana grupa stručnjaka koja treba da napravi koncepciju čitave publikacije (hronološki okvir, zone, sistem obrade, posljedice procesa helenizacije, obratne procese prema Grčkoj i sl.), a ta koncepcija biće razmatrana i usvojena na sljedećem godišnjem sastanku članova Centra.

Kao dopunu ovoj diskusiji, M. Garašanin je dao prijedlog da se inicira i rad na publikaciji za provinciju Moesia Superior (autori: V. Popović, P. Popović, V. Kondić i dr.).

Ad 3

Što se tiče naučnih skupova Centra, postavljeno je pitanje održavanja dva skupa:

1. Okrugli sto u saradnji sa Istorijskim institutom Poljske akademije nauka koji bi se odnosio na proučavanje društveno-ekonomskih odnosa od neolita do željeznog doba u pojedinim krajevima Evrope (1988. godine) i na duhovnu kulturu od neolita do željeznog doba u pojedinim krajevima Evrope (1990. godine).

Zaključeno je da E. Alirejsović otputuje u septembru o. g. u Krakov i Varšavu kako bi se sa predstavnicima Poljske akademije nauka postigao dogovor o svim detaljima vezanim za organizovanje prvog od ova dva skupa u oktobru 1988. godine.

2. Što se tiče međunarodnog simpozijuma „Starobalkanski narodi u svjetlu novijih istraživanja”, zaključeno je da se održi skup na temu „Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora” 1990. godine kao prvi skup iz te veoma obimne problematike.

Direktor Centra bi obavio razgovore u Sofiji, tako da bi to bio zajednički jugoslavensko-bugarski simpozijum.

Ad 4

U planu rada Centra za 1988. godinu najvažnije teme su one koje se već rade u Centru, a koje proističu iz njegovog petogodišnjeg plana rada. To su sljedeće teme:

1. Praistorija jugoslavenskih zemalja na engleskom jeziku,
2. Glasinačka kultura na Kadića brdu,
3. Istraživanje utvrđenih naselja na Sinjskom polju,
4. Istraživanje otvorenih ilirskih naselja u zapadnoj Hercegovini,
5. Kompiuterska obrada podataka za kartoteku „Grobovi prastanovnika sjeverozapadnog Balkana”,
6. Prikupljanje podataka za „Supplementum Bibliographiae Illyricae”,
7. Prikupljanje podataka o romanskim jezičkim elementima,
8. Centar će podržati osnivanje centra za paleopanonske studije pri Vojvodanskoj akademiji nauka.

9. Autor Hasan Mirza Čeman iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu je prikupio oko 6000 bibliografskih jedinica za slavensku srednjovjekovnu bibliografiju, pa će Centar razmotriti mogućnosti objavljivanja ove publikacije. U vezi s tim treba stupiti u kontakt sa Dušanom Mrkobradom sa Filozofskog fakulteta u Beogradu, koji radi sličnu bibliografiju za istočni dio Jugoslavije, kako bi se usaglasila metodologija rada i objavila jedna kompletna bibliografija ovog perioda na čitavoj teritoriji Jugoslavije.

Ad 5

Što se tiče publicističke djelatnosti Centra, u idućem periodu će biti objavljene sljedeće publikacije:

1. Godišnjak XXVII/25,
2. „Rano bronzano doba na istočnom jadranskom području” (B. Govedarica),
3. „Mythologicum illyricum” (R. Katičić), za ovu publikaciju još nedostaje rad o Diomedu, pa bi se mogla napraviti jedna zaokružena cjelina,
4. Ostaje otvoreno pitanje izdavanja publikacije „Paleobalkanski jezici” (R. Katičić).

Ad 6

Kao potencijalni novi članovi Centra došli bi u obzir prof. dr Božidar Ferjančić sa Filozofskog fakulteta u Beogradu i prof. dr Marin Zaninović sa Filozofskog fakulteta u Zagrebu. O tome će se konačna odluka donijeti na sljedećem sastanku članova Centra.

Edina ALIREJSOVIC

Z A K L J U Č C I

sa konzultativnog sastanka o proučavanju grčke antike u Jugoslaviji

U Centru za balkanološka ispitivanja održan je 11. lipnja 1987. godine konzultativni sastanak manjeg broja jugoslavenskih stručnjaka radi rasprave o nekim pitanjima antičkih studija. Učestvovali su: A. Benac, V. Bitrakova-Grozdanova, B. Čović, M. Garašanin, B. Kirigin, F. Papazoglu, M. Parović-Pešikan, M. Zaninović, te suradnici Centra E. Alirejsović i A. Škegro.

Nakon uvodnog izlaganja direktora Centra, te diskusije prisutnih na sastanku, zaključeno je da skup podržava inicijative izvan Centra za balkanološka ispitivanja, tj. međunarodni skup u Splitu 1989. godine, te izradu pojedinih monografija sa tematikom iz antičkog perioda na području Jugoslavije. Jedinstveno je mišljenje svih prisutnih da već postojeći arheološki materijal omogućuje početak izrade jednog sintetskog djela koje bi obradilo problematiku grčke antike na jugoslavenskom prostoru, te da se ne ulazi u nove naučnoistraživačke projekte. Ovo djelo bi se prvenstveno oslanjalo na dosada poznatu arheološku građu, obrada bi počinjala od III milenija stare ere, ali bi glavna važnost bila poklonjena arhajskom, klasičnom i helenističkom dobu. Epigrafska građa bi se koristila u vrlo ograničenom obimu, ali bi bio obavezan uvod sa određenim historijskim (kraćim) pogledom na dodire helenskog svijeta sa ovdašnjim domorodačkim populacijama. Izrada djela bi mogla trajati oko četiri godine.

Podržan je prijedlog direktora Centra za balkanološka ispitivanja da se formira posebna grupa stručnjaka antičara koja bi detaljnije izradila koncepciju djela i način njegove izrade te njegove kronološke okvire. Prisutni su podržali ovu ideju te je formirana grupa u sastavu V. Bitrakova-Grozdanova, N. Cambi, M. Garašanin, B. Kirigin, M. Parović-Pešikan, a za sekretara redakcije predložen je A. Škegro. Odlučeno je da se predložena grupa stručnjaka sastane u Centru za balkanološka ispitivanja u prvoj polovici studenoga 1987. godine, a da bi se sa radom na izradi djela moglo početi već tokom iduće godine. Predložena grupa stručnjaka će, utvrdivši koncepciju djela, kronološke okvire i sistem obrade takođe predložiti i autore koji će učestvovati u izradi djela. Konačna odluka o koncepciji i početku rada će biti donesena na sljedećem sastanku članova Centra.

Ante ŠKEGRO

PROMOCIJA PUBLIKACIJE
„PRAISTORIJA JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA”

27. aprila 1987. godine održana je u prostorijama Akademije nauka i umjetnosti BiH promocija petotomnog djela „Praistorija jugoslavenskih zemalja”. Na promociji su govorili akademik Alojz Benac i akademik Milutin Garašanin. Njihova izlaganja objavljujemo u cijelosti.

Alojz Benac

Pojava petog toma „Praistorije jugoslavenskih zemalja” predstavlja završetak višegodišnjeg rada na jednom od najvećih projekata u oblasti arheološke nauke kod nas i kompletiranje ovog obimnog petotomnog djela. Pošto se radi i o historijskoj interpretaciji društveno-ekonomskih kretanja u najstarijim periodima jugoslavenskih zemalja, „Praistorija” se svrstava i među velika sintetska djela u oblasti historijske nauke u Jugoslaviji.

Istraživanje praistorijskih nalazišta i kultura traje na području naše zemlje preko jednog stoljeća i u njega je ugrađen trud desetine generacija naučnih radnika, profesionalaca, pa i nekih vrijednih amatera. Intenzitet toga rada bio je različit u pojedinim krajevima zemlje, zavisno od historijskih uslova u kojima su živjeli naši narodi. Poslije drugog svjetskog rata i oslobođenja zemlje ta istraživanja su mnogostruko povećana i, što je naročito važno, gotovo podjednako su bila zastupljena u svim krajevima zemlje. Tako se došlo do prvih ili potpuno novih saznanja i u onim dijelovima Jugoslavije koji su dotada bili veoma slabo ispitani, npr., u jadranskoj zoni, u Crnoj Gori, na Kosovu, u Makedoniji. Sakupljena je ogromna građa o praistorijskim kulturama na tlu Jugoslavije, kao i o društveno-ekonomskim kretanjima u tim periodima i o odnosima sa bližim i daljim oblastima na Balkanu, u Panoniji i na Bliskom istoku. Ta nova dokumentacija je prezentirana u mnogim pojedinačnim izvještajima o terenskim istraživanjima, rasutim po raznim časopisima, monografijama i nekim ograničenim, odnosno regionalnim sintetskim prikazima. Kada se uzme u obzir i sva ranije objavljena literatura, nastala je situacija u kojoj je bilo vrlo teško sagledati cjelokupan razvoj, hronološke, kulturne i druge odnose među mnogim praistorijskim kulturama i kulturnim kompleksima u Jugoslaviji. To se posebno odnosilo na neke

prelomne periode, sa vrlo složenim društveno-historijskim promjenama, te na formiranje i razvoj mnogih paleoetničkih zajednica na ovom tlu. Iskrsala je zato akutna potreba da se napiše i objavi sintetsko djelo jugoslavenskog karaktera u kojem bi se obradila cjelokupna problematika praistorijskih perioda u našoj zemlji. Tri osnovna razloga su diktirala takvu potrebu:

a) zahtjevi arheološke nauke u Jugoslaviji zbog veće organizovanosti u daljem istraživanju najvažnijih problema iz navedenih perioda;

b) potrebe univerzitetske nastave i obrazovanja mladih naučnih kadrova;

c) potrebe šireg karaktera, s obzirom na geografski položaj jugoslavenskih zemalja između Panonije i Mediterana, između istoka i zapada jugoistočne Evrope.

Svjesni zahtjeva vremena, arheolozi-praistoričari, predstavnici pojedinih arheoloških institucija i organizacija sastali su se 1972. godine u Slavonskom Brodu i temeljito razmotrili mogućnosti rada na općoj jugoslavenskoj sintezi. Došlo se, prije svega, do zaključka da je kadrovska situacija u zemlji povoljna i da je istraživanje dospjelo do stepena koji omogućava početak rada na „Praistoriji jugoslavenskih zemalja”. Zaključeno je da bi to djelo trebalo izraditi u pet tomova, saglasno opće usvojenoj periodizaciji praistorijskih doba, da bi u obradi pojedinih perioda trebalo prikazati kulturno-ekonomske i društveno-historijske aspekte društvenih zajednica, da bi djelo moralo biti snabdjeveno dovoljnim brojem ilustrativnog materijala, kako je to primjereno u ovoj naučnoj disciplini. Jedinstven je bio stav da bi takav poduhvat mogao da ostvari Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, s obzirom na njegov karakter i renome u zemlji. Predložena je i redakcija jugoslavenskog sastava, s tim da sam Centar donese konačnu odluku i o redakciji i o izboru autora za pojedine tomove.

Tako je Centar započeo ovaj posao 1973. godine i završio ga, evo, nakon petnaest godina dosta napornog i složenog rada.

Nekako u to vrijeme Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine je zaključila sporazum sa Izdavačkim preduzećem „Svjetlost” o nekim zajedničkim poduhvatima na polju izdavačke djelatnosti. „Svjetlost” je iskazala interes za određene projekte Akademije u oblasti nauke i umjetnosti, posebno za dogovor o jednom broju zajedničkih akcija u tim oblastima. I zaista, dovoljno je spomenuti samo dva izdavačka poduhvata u tom okviru — Hvalov zbornik i Praistoriju jugoslavenskih zemalja — da bi se potvrdila opravdanost ovakvog jednog sporazuma. Velika zainteresovanost kupaca za „Praistoriju” (stručnjaka, studenata, građana) najbolji su pokazatelji pozitivnog odjeka u javnosti prema ovom izdanju. U predgovoru petog toma „Praistorije” napisao sam sljedeće: „Izdavač ove velike serije IGKRO 'Svjetlost' ovim je izdavačkim poduhvatom pokazala da zna ocijeniti značaj ovakvih djela, a njegovim izdavanjem 'Svjetlost' je ugradila još jednu vrijednu stavku u svoju misiju na području nauke i kulture na jugoslavenskom prostoru. Odgovorni ljudi u 'Svjetlosti' su stalno pokazivali i dobru volju i dovoljno upornosti da se ovaj, za praistorijsku arheologiju Jugoslavije osobito važan izdavački projekat, realizuje u dogovorenim vremenskim okvirima. Mogu da izra-

zim samo puno priznanje u tom pogledu svima onima u 'Svjetlosti' koji su svojim učešćem u radu doprinijeli pojavi ovako reprezentativnog djela. — Treba, naravno, istaći i vrijedan trud grafičkih radnika 'Mladinske knjige' iz Ljubljane za ostvarenje vrlo skladno grafički uređene serije velikih tomova u jedinstvenom izgledu."

Ne smijemo, konačno, ovom prilikom zaboraviti ni učešće SIZ-a nauke Bosne i Hercegovine, koji je pružio značajnu finansijsku pomoć u pripremi i štampanju pet tomova „Praistorije”. Iako je ovo, u suštini, bio jedan zajednički jugoslavenski projekat, SIZ nauke je pokazao dovoljno razumijevanje za njegovo ostvarenje, odnosno za potrebe Centra za balkanološka ispitivanja u pripremnom periodu i „Svjetlosti” u fazi izdavanja. Nema sumnje da je to lijep primjer jugoslavenske solidarnosti.

U izradi ovdje prezentiranih tomova „Praistorije jugoslavenskih zemalja” učestvovalo je 30 autora iz većih univerzitetskih i arheoloških centara u zemlji (iz Beograda, Zagreba, Ljubljane, Sarajeva, Splita, Zadra, Pule), a u pružanju pomoći kod pregleda materijala od strane autora i izrade ilustrativnih priloga učestvovali su gotovo svi važniji muzeji, i arheološke zbirke i institucije u Jugoslaviji. Najljepši je to primjer kako se dobrom organizacijom i raspodjelom posla, punim međusobnim razumijevanjem mogu ostvariti zajednička djela na jugoslavenskom planu. Sastanci autora na kojima su vršena usklađivanja tekstova i na kojima su obavljani dogovori o nizu delikatnih naučnih pitanja vezanih za pojedine periode, uvijek su proticali u atmosferi pune tolerancije i razumijevanja za uređivačke napore Redakcije, redaktorâ tomova i glavnog urednika. Osjećam veliku obavezu da se ovom prilikom najsrdačnije zahvalim svim autorima tekstova, članovima Redakcije, redaktorima pojedinih tomova, glavnom ilustratoru, sekretaru Redakcije i svima onima koji su na ovaj ili na onaj način potpomogli izradu ovog višetomnog djela. Osobita mi je čast što sam mogao da sarađujem sa tako značajnim brojem uglednih naučnika u našoj zemlji i, u ime Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, rukovodim čitavim ovim naučnim poduhvatom. Bila mi je to i čast i veliko zadovoljstvo.

I još tri napomene o značaju ovog izdanja.

Prvo. „Praistorija jugoslavenskih zemalja” ne reprezentuje samo sarajevsku arheološku školu nego je reprezentativno djelo cjelokupne jugoslavenske nauke.

Drugo. Ona predstavlja jedno od izuzetno značajnih izdavačkih ostvarenja izdavačke kuće „Svjetlost” i ova kuća se sa „Praistorijom jugoslavenskih zemalja” svrstava u red uglednih jugoslavenskih izdavača u ovoj oblasti.

I, treće. U evropskim državama ne postoji, zapravo, djelo sličnog obima i dometa. Francuska serija „Préhistoire de la France” u tri toma je daleko više leksikon nalazišta na tlu Francuske nego neki sintetičan pregled odnosa i društveno-historijskih kretanja među tamošnjim praistorijskim zajednicama. Richard Pittioni je napisao „Urgeschichte der Österreichischen Raumes” u jednoj knjizi koja se ne može uopće uspoređivati sa ovim našim djelom. Postoje monografske ograde pojedinih praistorijskih perioda i kulturnih kompleksa ili manji pregledi cijele pra-

istorije na području Rumunije, Mađarske, Bugarske, Italije, Grčke i slično, ali su to djela parcijalnog ili informativnog karaktera. Možemo biti ponosni što se „Praistorijom jugoslavenskih zemalja” naša zemlja svrstala u prve redove evropskih zemalja, koja je priredila i objavila djelo ovako složenog i kompleksnog karaktera. To djelo postaje stvarna podloga za dalja istraživanja u Jugoslaviji, a isto tako pruža mogućnost za komparativne studije praistorijskih perioda na Balkanu, u Podunavlju i u jugoistočnoj Evropi.

Značaj „Praistorije” u međunarodnom okviru je sigurno umanjen činjenicom što je ona napisana na srpskohrvatskom jeziku. Pa ipak, ona se u dobroj mjeri koristi ne samo u slavenskim zemljama nego i u zemljama romanskog, germanskog i anglističkog jezičkog područja. Centar za balkanološka ispitivanja je zbog ovoga započeo realizaciju novog projekta u kojem je predviđena izrada Praistorije jugoslavenskih zemalja na engleskom jeziku u dva toma (prvi tom sa odgovarajućim tekstom, a drugi sa ilustrativnim materijalom). Tek kada i ovaj posao bude završen, a to znači za dvije godine, moći ćemo reći da smo se odužili i međunarodnoj naučnoj javnosti. Djelo će opet objaviti „Svjetlost”, pa će time konačno biti dovršen ovaj naš zajednički poduhvat iz oblasti arheološke nauke.

Milutin Garašanin

Akademik Benac je u svom izlaganju izneo istorijat rada na „Praistoriji jugoslavenskih zemalja”, od momenta kada se začela misao o njenom pisanju, do konačnog ostvarenja projekta sa izlaskom petog toma. Ja bih posebno istakao mesto koje ovom delu pripada u praistorijskoj arheologiji naše zemlje, jugoistočne Evrope i, konačno, evropskoj arheologiji uopšte.

„Praistorija jugoslavenskih zemalja” izdvaja se, među drugim publikacijama te vrste, svojim obimom i sadržajem. Pri tome je, naravno, sadržaj značajniji od obima. Postoje i velike a loše knjige. *Μέγα βιβλίον* *Μέγα κακόν* rekao je Kalimah. „Praistorija jugoslavenskih zemalja” još jednom pokazuje i potvrđuje da se misao poznatog aleksandrijskog pesnika ne sme generalisati.

Sa svojih ukupno 3432 strane teksta i 402 izdvojene table, kojima treba dodati i niz tipoloških i hronoloških tabela u tekstu, „Praistorija jugoslavenskih zemalja” nesumnjivo je najveće delo te vrste koje je dosada ugledalo svetlost dana. Potsetimo samo da delo slično po zamisli, R. Pittioni, *Urgeschichte des Österreichischen Raumes* obuhvata, zajedno sa ilustracijama 854 stranice, a jedno drugo delo, šire u zahvatu, iako uže u vremenskoj opredeljenosti, O. Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit*, 648 stranica. U tome obimu, praistorija naše zemlje obrađena je prema ustaljenoj periodizaciji evropske praistorije i tako podeljena u pet tomova: tom I, paleolit i mezolit, tom II neolit, tom III eneolit, tom IV bronzano i tom V gvozdeno doba. Svakom od tih razdoblja posvećena je podjednaka pažnja. Razlike u obimu pojedinih tomova, prema tome, izraz su nejednake istraženosti pojedinih perioda, a, same po sebi, dobro odražavaju i dostignuća naše arheologije na proučavanju pojedinih velikih etapa praistorije. Tako je još uvek najmanje proučen paleolit, uprkos činjenici da su krajem prošlog veka poznati nalazi iz Krapine predstavljali senzaciju u praistorijskoj arheologiji i da su konačno razbili sve sumnje o postojanju neandertalske rase. Istraživan intenzivno u Sloveniji, a kasnije i u drugim delovima Jugoslavije, paleolit je ipak još uvek gotovo sasvim nepoznat u Srbiji, a naročito u Makedoniji. I kod drugih perioda postoje takve i slične, veće ili manje, regionalne praznine. Tako

u znatnom delu Jugoslavije, još uvek nije u dovoljnoj meri proučen period razvijenog bronzanog doba, oko 1500—1200. godina pre n. e.

U ravnopravnom tretiranju pojedinih perioda izuzetak je donekle učinjen samo za poslednju fazu gvozdenog doba, latenski period. U pitanju je epoha formiranja novih, širih i složenijih političkih zajednica, sa višim formama administrativne i vojničke organizacije i složenijim društvenim strukturama. Veći deo Makedonije ušao je u to vreme u sastav staromakedonske države. Na primorju i naročito na otocima osnivaju se grčke kolonije sa tipičnim uređenjem gradova-država, polisa. Najzad, kod Ilira, Dardanaca i Peonaca, stvaraju se natplemenske zajednice sa izvesnim svojstvima države. O svim ovim pojavama govori i nova vrsta izvora — pisana dokumenta i epigrafski spomenici. Svestrana obrada ovog perioda zahtevala bi, prema tome, i potpuno korišćenje ove građe i novi pristup obradi a predstavljala bi još jedan poseban tom. Vreme o kome je reč više i nije praistorija u užem smislu tog pojma. Ono se s pravom može nazvati protoistorija, ili, kako je to nedavno učinjeno kod nas (D. Rendić-Miočević) protoantika.

Posebno se treba zadržati na koncepciji „Praistorije”. Pri tome odmah valja reći da je ta koncepcija u suštini potpuno istorijska. Prošla su vremena kada je praistorija smatrana kao duga, mračna etapa u razvoju čovečanstva, koju spontano i velikom cezurom u razvoju, zamenjuje visoka civilizacija antičkog perioda, grčkog i rimskog sveta. Iako poneki istoričar arheologiju tretira isključivo kao pomoćnu nauku istorije, koja prikuplja, i to naročito praistorijska, izuzetne, neobične i zanimljive predmete koje više treba smatrati kao kuriozitete nego kao svedočanstva, praistorijska arheologija posmatra se danas kao sastavni deo istorije, njen najduži period, u kome je stari svet prošao kroz više etapa ekonomskog, društvenog i kulturnog razvoja da bi zatim, u prirodnom procesu evolucije, učinio svoj sledeći veliki korak u novu etapu antike. Od istorije u klasičnom smislu toga pojma, pisane istorije, praistorija se razlikuje samo po karakteru svojih izvora, pa prema tome i metodološkom pristupu njihovoj obradi. Dok se klasična istorija u svojim proučavanjima koristi pisanom dokumentacijom svih vidova, praistorijska dokumenta predstavljaju svi vidovi i ostaci materijalne kulture: naselja, zgrade, grobovi i nekropole, umetničke tvorevine, grnčarija oruđe, oružje, nakit i dr. Kritička obrada ove građe omogućuje praćenje svih aspekata života čoveka u pojedinim fazama dugog praistorijskog razvoja.

U koncepciji „Praistorije” nije, međutim, bilo sistematsko objavljivanje i obrada celokupne bogate i raznovrsne građe za praistoriju Jugoslavije. To je zadatak drugih vrsta publikacija, korpusa nalaza, arheoloških topografija (karata), monografija pojedinih nalazišta. Zadatak „Praistorije”, pak, bio je da, polazeći od pojedinih kulturnih regija, koje su po pravilu uslovljene geografskim i geomorfološkim svojstvima, obradi sve oblike života i stvaralaštva čoveka i da prati njihovu evoluciju, njihov nastanak i njihov dalji razvoj. No, pri tome, „Praistorija” nije shvaćena kao niz monografija o takvim regijama sa njihovim većim ili manjim kulturnim celinama-kompleksima, kulturama odnosno grupama i njihovim lokalnim varijantama u manjim mikroregionalnim celinama. Pojedine kulturne regije, u etapama praistorijskog doba nisu se razvijale

izdvojeno, svaka za sebe, bez ikakvih kontakata i veza. Naprotiv, postojala su između njih i stalna povezivanja, stalni dodiri i strujanja: trgovačke veze, uzajamni uticaji, preuzimanje pojedinih oblika i tekovina materijalne i duhovne kulture a nekad, pa i ne retko, i pomeranja ljudskih grupa sa jednog područja na drugo, koja su dovodila ne do uništenja starog stanovništva već do njegove fuzije i spajanja sa pridošlicama, što je takođe delovalo na promene kulturne, socijalne i etničke slike. Takvih je dodira bilo ne samo među neposredno susednim kulturnim arealima već i sa udaljenijim velikim i izdvojenim žarištima stare kulture. Tako, kada je reč o Jugoslaviji, zbog njenog geografskog položaja ove veze i strujanja povezivali su njeno područje i sa drugim velikim kulturnim sferama praistorijskog doba: mediteranskim svetom, Bliskim istokom preko Anadola, Srednjom Evropom i velikom stepskom zonom Severnog Ponta. Svi ovi elementi uzimani su u obzir, obrađivani i vrednovani u delu. Ovakav pristup, u svim tomovima, predstavlja i osnovnu nit koja „Praistoriju jugoslavenskih zemalja” objedinjuje u jednu koherentnu i smišljenu celinu istorijskog prikaza praistorije naše zemlje.

Ova koncepcija postavila je pred odgovornog urednika, redaktore pojedinih tomova, Redakciju u celini, no i pred autore pojedinih poglavlja u tomovima, teške i odgovorne zadatke. Jer, treba posebno podvući, ovo veliko delo nije moglo biti ostvareno radom samo jednog ili svega nekoliko autora. Iako je i takva koncepcija, naravno, moguća, pa je često primenjivana kod sličnih dela, ona u sebi krije opasnost izvesnog, gotovo neizbežnog subjektivizma. Autor ili autori koji polaze od sličnih koncepcija, hteli to oni ili ne, nameću i istorijskoj interpretaciji u celini pečat svojih shvatanja i svog pristupa problemima. Kod „Praistorije jugoslavenskih zemalja” težilo se što većoj objektivnosti, što punijoj akribiji. Stoga je ona i zamišljena kao timski rad čitavog niza najuglednijih i najistaknutijih jugoslavenskih praistoričara. Ovaj pristup zahtevao je međutim, stalne kontakte i veći broj sastanaka odgovornih redaktora i Redakcije sa autorima poglavlja u pojedinim tomovima. Na ovim sastancima kritički je diskutovano o pojedinim poglavljima, priložima pojedinih autora, uklanjanje su materijalne greške ili omaške kojih u radu pojedinaca uvek ima, makar to bilo i u najneznatnijem obimu, ali su posebno raščišćavana i pitanja interpretacije izvorne građe i fakata. Pri tome nije bio cilj da se ovi stavovi po svaku cenu usaglasu. To je, uostalom, i nemoguće, jer sa raspoloživom građom u jednom određenom momentu postoji uvek i mogućnost njenog tumačenja, korišćenjem raznih argumenata na ne sasvim jednak, pa nekad čak i na suštinski različit način. To je svojstvo svih humanističkih nauka. U takvim slučajevima nastojalo se da se ravnopravno, sa odgovarajućom argumentacijom, prikazu različita postojeća mišljenja i prihvatljiva tumačenja. To je sprovedeno u poglavljima pojedinih tomova, kao i u uvodnim i zaključnim tekstovima koji se nalaze u većini njih i koji celokupnu obrađenu etapu praistorije povezuju u jednu celinu. Koncepcija dela nije, dakle, da nametne jedan stav već da pruži objektivnu sliku na današnjem stepenu znanja i istraženosti, izdvajajući ono što se može smatrati sigurnim od onog što još ostaje otvoren, nerešen problem. Čitaocu je ostavljeno da iz tako objektivno prikazanih činjenica, u slučaju alternativnih mogućnosti

rešenja, donese svoj sopstveni sud. A budućnosti, daljim istraživanjima, da u razrešenje otvorenih problema unesu više svetlosti. Konceptcija „Praistorije“ držala se svesno činjenica da je nauka živa, da se razvija, da u njoj ništa nije i ne može biti konačno i da jednostrano, statičko pristupanje problemima znači samo korak nazad, pretvaranje žive nauke u mrtav fosil.

Da bi se ovakva konceptcija dela ostvarila, razrađen je najpre pristup obradi pojedinih regija i njihovog razvoja. U vezi sa tim napravljena je jedna opšta shema, koja je međutim, primenjivana okvirno ne uvek sasvim jednako, već i prema specifičnostima pojedinih perioda. Tako se od sheme najviše odstupilo u prvom tomu, posvećenom paleolitu, s obzirom na posebne odlike geografskog i geomorfološkog karaktera zemljišta i elemenata koji deluju na čovekovu sredinu, klime, biljnog i životinjskog sveta u kvartarnom periodu. Ista shema, uz nužne adaptacije, primenjena je i u uvodnim i zaključnim razmatranjima pojedinih tomova. U svom osnovnom obliku ta je shema sledeća: geografski i klimatski uslovi regije, a zatim, za kulturne grupe ili kulture: rasprostranjenost, periodizacija, naselje i stan, oblici sahranjivanja, pokretni inventar, ekonomika, duhovni život i umetnost, geneza, kulturni odnosi i hronologija.

Takva konceptcija i taj, okvirno postavljeni pristup kritičkoj obradi i interpretaciji građe, dopuštaju da se danas, pored razrađene slike regionalnog kulturno-istorijskog razvoja praistorijskog perioda na tlu Jugoslavije, pokažu i neke osobenosti toga razvoja u okviru praistorije Evrope, i da praistorija naše zemlje u njoj dobije svoje određeno mesto. Ovde se, naravno, ne može govoriti o svim detaljima i specifičnostima, kao ni o svim karakterističnim pojavama, te će posebno biti pomenute samo neke od njih.

Veoma je značajna geografska podela jugoslovenskog tla, koja je uslovlila i specifičnosti pojedinih kulturnih regija. Ovde se izdvajaju nekoliko velika kulturna i geografska područja, i to:

— centralnobalkansko područje, vezano za slivove Morave i Vardara i čiju okosnicu čine doline ovih dveju reka, glavna prirodna transverzalna saobraćajnica pravca sever-jug na Balkanskom poluostrvu. Ova je oblast široko otvorena prema istočnom Mediteranu, Anadolu i, preko njega, Bliskom istoku, a, s druge strane, usko povezana sa Podunavljem, Panonijom i u širem smislu Srednjom Evropom;

— jadranska zona sa otocima. Ova je zona takođe otvorena prema Mediteranu i preko Apeninskog poluostrva, sa kojim se uži kontakti mogu pratiti od najranijih vremena, još posebno sa zapadnim Mediteranom. Iako je priobalni pojas odvojen planinskim vencima, osobito Dinaridima od šireg pozada, veze su ovde bile moguće naročito dolinama reka. Tako se uticaji jadranskog područja mogu pratiti osobito u Hercegovini i Crnoj Gori, naročito preko Neretve i Bojane, no isto tako i do Metohije i zapadne Makedonije (Pelagonije) osobito dolinama Drima, Škumbina i Devola, preko Albanije;

— zapadnobalkanska zona u dinarskom području, zaleđu jadranske obale do Posavine. Ova je oblast najspecifičnija, s obzirom na svoj položaj nešto izvan glavnih komunikacija. Otuda se ovde konstatuje i nešto

konzervativniji razvoj kulture. No, s druge strane, postojale su i uske veze sa već pomenutom jadranskom regijom, ali isto tako i sa panonskom i centralnobalkanskom, te je među pojedinim pomenutim kulturnim regijama, uprkos jačoj izraženosti lokalne i autohtone komponente, bilo uvek kulturnih strujanja i uticaja. To se posebno odražava u neolitu, kada se na teritoriji Bosne formira jedna „prelazna” kulturna zona, a i krajem bronzanog doba, kada iz Panonije dolazi do intenzivnih kulturnih strujanja iz velike oblasti kulture polja sa urnama i verovatno i do fizičkog prisustva njenih nosilaca, što je bilo od posebnog značaja u formiranju paleobalkanskih etničkih zajednica na tim područjima;

— panonska regija, sastavni deo srednjeg Podunavlja, vezuje se u osnovi za srednjoevropsko kulturno područje, ali se posebno na tlu Jugoslavije na jugu te kulturne regije, osećaju i jaki kontakti i uzajamni uticaji sa zapadnim Balkanom i sa centralnobalkanskom regijom;

— specifičan je položaj alpskog regiona, takođe u izvesnom smislu zatvorenim uže vezanim sa srednjoevropsko područje ali u kome su veze sa jadranskom i zapadnobalkanskom regijom bile u pojedinim periodima veoma jake.

Kada je reč o pojedinim velikim etapama praistorije treba ukazati na sledeće karakteristične crte:

Razvitak neolita, obrađen u tomu II, predstavlja jednu kontinuiranu evoluciju zasnovanu na mezolitskim osnovama a obogaćenu jakim uticajima susednih velikih kulturnih regija, osobito istočnog Mediterana i preko njega Anadola, sa kojima u naše krajeve dolaze nove, više forme ekonomskog života, zemljoradnja i stočarstvo. Pri tome, istraživanja u Jugoslaviji pokazuju da se ne mogu u tumačenju ovih pojava opravdati neki ekstremni teoretski stavovi, koji se grupišu oko dveju osnovnih teorija: statične autohtonističke, koja negira uticaje sa strane, i dinamične, migracione, koja nastanak neolita objašnjava isključivo dolaskom novog stanovništva sa jugoistoka, u potrazi za obradivim zemljištem i pašnjacima. U formiranju neolitske kulture učestvovala su domorodačka i strana komponenta, različitim intenzitetom u raznim područjima, a mehanizam njihovog fuzionisanja, doseljavanjem novog stanovništva ili jednostavnim preuzimanjem novih kulturnih tekovina, ekonomskih formi, bio je takođe često različit. Istorijski proces neolita ne može se svesti na jedan zajednički imenitelj.

Uprkos nizu još nedovoljno razrešenih pitanja i detalja, može se danas sigurno tvrditi da eneolit, period prelaza u bronzano doba, obrađen u tomu III, predstavlja jedan dvostruki proces: raspadanje neolitskih zemljoradničkih zajednica, uslovljeno dobrim delom razvitkom rudarstva i metalurgije, i niz sukcesivnih migracija iz Podunavlja i panonsko-karpatskih regija, uslovljenih pomeranjem ka donjem Dunavu, Balkanu i Panoniji lako pokretljivih, patrijarhalnih grupa nomadskih stočara iz pontskih stepa. U okviru tog procesa, mešanjem pridošlica i starog stanovništva ostvaruje se proces formiranja prvih Indoevropljana na Balkanu, prvih predaka onih starobalkanskih etničkih zajednica koje su kasnije poznate i na tlu Jugoslavije: Ilira, Dako-Mizijaca sa raznim grupama i dr. Specifičnost centralnobalkanske, jadranske i zapadnobalkanske regije predstavljaju visoko razvijene kasnoneolitske kulture, kao vinčanska, butmirska i danilska sa svojom kasnijom evolucijom u grupu

Hvar-Lišići. Ove kulture zadržale su duže vremena svoje tipične neolitske oblike, iako su delom već koristile metal. Tako su one u svojim kasnim etapama paralelne sa počecima eneolita. Na tlu Jugoslavije konstatuje se, dakle, izvesna retardacija u opštoj evoluciji, uslovljena snagom i bogatstvom pojedinih neolitskih grupa.

Bronzano doba je period mirnog, stabiliziranog razvoja sa jačim kontaktima pojedinih regija, uslovljenim trgovinom, a posebno sezonskim stočarskim kretanjima (transhumanca), koja su doprinosila kulturnoj i etničkoj asimilaciji stanovništva. Krajem ovog perioda dolazi do novih velikih pomeranja iz panonsko-podunavske regije prema Balkanu i tlu Jugoslavije. To je period polja sa urnama. U jugoslovenskoj periodizaciji ovaj se period vezuje ili za kasnobronzano ili za početak gvozdenog doba. U „Praistoriji” prihvaćena je prva alternativa, ali su ravnopravno sa tim u IV i V tomu izneti i argumenti i za drugu klasifikaciju po etapama u okviru te druge periodizacije.

Gvozdeno doba je period kada se kao formirane pojavljuju razne paleobalkanske etničke zajednice i narodi. Tome problemu, u svetlosti arheološkog materijala, posvećena je posebna pažnja. Stoga su na kraju petog toma u jednom posebnom poglavlju obrađene te etničke zajednice. U tome poglavlju A. Benac sintetički prikazuje stavove koje je o tim pitanjima razradila jugoslovenska nauka u nekoliko simpozija organizovanih u Centru za balkanološka ispitivanja i u nizu većih ili manjih priloga pojedinih autora. Osnovu te koncepcije čini stav da se formiranje etničkih zajednica ima smatrati kao jedan dugi i složeni, pre svega socio-ekonomski proces u kome, stvaranjem, raspadanjem i pregrupisavanjem starih i formiranjem novih grupacija dolazi konačno do stvaranja onih etničkih zajednica koje su potvrđene i pisanim dokumentima antičke historiografije i geografije. Proces otpočinje indoevropizacijom u eneolitu a završava se u gvozdenom dobu. Moraju se, prema tome, odbaciti sve one teorije koje, statički, formiranje poznatih etničkih zajednica prebacuju u najdalju prošlost neolitskog doba (tako se, na primer, o Tračanima govori već u neolitu), a da se pri tome ne vodi računa da formacije kakve su narodi na stepenu ekonomskog i društvenog razvoja neolita, nisu imale uslova za nastanak i postojanje.

„Praistorija jugoslavenskih zemalja” sumira sliku istorijskog razvoja u praistorijsko doba na tlu Jugoslavije, zasnivajući se na dostignućima istraživanja čitavog niza arheologa u našoj zemlji, i koristeći se, uvek kritički, bogatom arheološkom građom i prethodnim većim ili manjim regionalnim sintezama. Ona, prema tome, vrednuje sve rezultate dosadašnje etape praistorijskih istraživanja u Jugoslaviji, od njihovih početaka. Ona je potpuna slika i veran odraz dostignuća naše nauke. Ne treba posebno istaći da u njoj stoga i moraju postojati izvesne praznine, nesigurnosti, nerešena pitanja. Njihovo otklanjanje zadatak je budućnosti. No, oni koji budu prišli tome zadatku imaju pred sobom pouzdanu, sigurnu i nezamenjivu polaznu tačku. To je ono što se želelo postići sa ovom „Praistorijom” i što je, smatramo, u potpunosti ostvareno.

PRAISTORIJA JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA I — Paleolitsko i mezolitsko doba

- A. Benac, *Predgovor*, 9—12.
 Đ. Basler, *Uvod*, 13—17, sa 1 kartom.
 T. Šegota, *Paleoklimatske i paleografske promjene*, 21—33.
 A. Šercelj, *Pregled pleistocenske flore na teritoriji Jugoslavije*, 35—53.
 M. Malez, *Kvartarna fauna Jugoslavije*, 55—79.
 M. Malez, *Fosilni čovjek na tlu jugoslavenskih zemalja*, 83—102.
 Đ. Basler, *Zivot i kultura paleolitskog i mezolitskog čovjeka na tlu jugoslavenskih zemalja*, 103—114.
 Đ. Basler, *Uvod*, 117—119.
 D. Meze, *Razvoj reljefa Slovenije u pleistocenu*, 123—128.
 F. Osole, *Rad na istraživanju paleolitskog i mezolitskog doba u Sloveniji*, 129—134.
 M. Brodar—F. Osole, *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Sloveniji*, 135—157.
 M. Brodar—F. Osole, *Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Sloveniji*, 159—194.
 M. Malez, *Prirodni okviri*, 197—219.
 M. Malez, *Rad na istraživanju paleolitskog i mezolitskog doba u Hrvatskoj*, 221—226.
 M. Malez, *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Hrvatskoj*, 227—276.
 M. Malez, *Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Hrvatskoj*, 277—295.
 I. Soklić, *Prirodni okviri*, 299—308.
 Đ. Basler, *Rad na istraživanju paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini*, 309—311.
 Đ. Basler, *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini*, 313—330.
 Đ. Basler, *Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Bosni i Hercegovini*, 331—355.
 B. Gavela, *Prirodni okviri i rad na istraživanju paleolitskog i mezolitskog doba u Srbiji*, 359—362.
 Đ. Basler, *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Crnoj Gori*, 383—386.
 B. Gavela, *Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Srbiji*, 373—375.
 M. Jurić—Đ. Basler, *Prirodni okviri i rad na istraživanju paleolitskog i mezolitskog doba u Crnoj Gori*, 379—381.
 Đ. Basler, *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Crnoj Gori*, 383—386.
 Đ. Basler, *Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Crnoj Gori*, 387—403.
 M. Malez, *Prirodni okviri, rad na istraživanju i nalazišta paleolitskog doba u Makedoniji*, 407—417.
 Đ. Basler, *Bibliografija*, 421—448.
 Đ. Basler, *Registar nalazišta i pojmova*, 449—453.

U I tomu PJZ priloženo je 1 tipološka tabela + 3 šematska prikaza + 4 tabele + 14 karata + 9 grafikona + 3 tabelarna prikaza + 8 crteža + 54 table ilustracije.

PRAISTORIJA JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA II — Neolitsko doba

- A. Benac, *Predgovor*, 9—10.
 A. Benac—M. Garašanin—D. Srejšević, *Uvod*, 11—31.
 D. Srejšević, *Protoneolit — kultura Lepenskog vira*, 33—76.
 M. Garašanin, *Centralnobalkanska zona*, 79—212.
 B. Brukner, *Körös-grupa*, 213—226.
 S. Dimitrijević, *Sjeverna zona. Neolit u centralnom i zapadnom dijelu sjeverne Jugoslavije*, 229—360.
 A. Benac, *Prelazna zona*, 363—470.
 Š. Batović, *Jadranska zona*, 473—634.
 A. Benac—M. Garašanin—D. Srejšević, *Zaključna razmatranja*, 635—667.
 Lj. Vekić-Čović, *Bibliografija*, 677—697.
 Lj. Vekić-Čović, *Registar kultura (kulturnih grupa)* 699—700.
 Lj. Vekić-Čović, *Registar nalazišta*, 701—705.

U II tomu PJZ priloženo je 17 tipoloških tabli + 9 karata + 5 tabela + 3 grafikona + 4 slike + 3 sinkronističke tabele + 99 tabli ilustracija.

PRAISTORIJA JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA III — Eneolitsko doba

- A. Benac, *Predgovor*, 9—10.
 N. Tasić—S. Dimitrijević, *Uvod*, 11—25.
 B. Jovanović, *Rudarstvo i metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije*, 27—54.
 N. Tasić, *Tiszapolgár i Bodrogkeresztúr kultura*, 55—85.
 N. Tasić, *Bubanj—Salcuta—Krivodol kompleks*, 87—114.
 N. Tasić, *Coşofeni (kocofeni) kultura*, 115—128.
 N. Tasić, *Vajnska—Hunyadihalom grupa*, 129—135.
 S. Dimitrijević, *Lasinjska kultura*, 137—181.
 S. Dimitrijević, *Badenska kultura*, 183—234.
 N. Tasić, *Kostolačka kultura*, 235—266.
 S. Dimitrijević, *Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks*, 267—341.
 S. Dimitrijević, *Retz-Gajary kultura*, 343—365.
 S. Dimitrijević, *Problem eneolita na istočnoj jadranskoj obali* 367—379.
 B. Jovanović, *Stepska kultura u eneolitskom periodu Jugoslavije*, 381—395.
 B. Jovanović, *Indoevropljani i eneolitski period Jugoslavije*, 397—416.
 N. Tasić—S. Dimitrijević—B. Jovanović, *Zaključna razmatranja*, 417—460.
 S. Perišić, *Bibliografija*, 465—491.
 Lj. Vekić-Čović, *Registar kultura (kulturnih grupa)* 493—495.
 Lj. Vekić-Čović, *Registar nalazišta*, 496—500.

U III tomu PJZ priloženo je 9 tipoloških tabli + 7 karata + 2 slike + 1 kronološka tabela + 2 tabele + 51 tabla ilustracija.

PRAISTORIJA JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA IV — Bronzano doba

- A. Benac, *Predgovor*, 11—13.
 B. Čović, *Uvod*, 15—18.
 S. Gabrovec, *Uvod*, 21—96.
 B. Čović, *Uvod*, 99—101.
 B. Čović, *Eneolitski supstrat*, 103—113.
 B. Čović, *Regionalne grupe ranog bronzanog doba*, 114—190.
 I. Marović—B. Čović, *Cetinska kultura*, 191—231.
 B. Čović, *Srednje bronzano doba u Istri*, 233—241.
 R. Drechsler-Bižić, *Srednje bronzano doba u Lici i Bosni*, 242—270.
 Š. Batović, *Kasno bronzano doba na istočnom Jadranskom primorju*, 271—373.

- R. Drechsler-Bižić, *Japodska kulturna grupa*, 374—389.
 B. Čović, *Prelazna zona*, 390—412.
 B. Čović, *Glasinačka kulturna grupa*, 413—432.
 B. Čović, *Srednjobosanska kulturna grupa*, 433—457.
 M. Garašanin, *Uvod*, 461—462.
 M. Garašanin, *Podunavsko-balkanski kompleks ranog bronzanog doba*, 463—470.
 M. Garašanin, *Vinkovačka grupa*, 471—475.
 M. Garašanin, *Moriška (Mokriška) grupa*, 476—483.
 K. Vinski-Gasparini, *Litzen-keramika savsko-dravskog međuriječja*, 484—491.
 K. Vinski-Gasparini, *Srednje brončano doba savsko-dravskog međuriječja i bosanske Posavine*, 493—503.
 M. Garašanin, *Vatinska grupa*, 504—519.
 M. Garašanin, *Dubovačko-žutobrdska grupa*, 520—535.
 D. Garašanin, *Transdanubijska (južnopanonska) grupa s inkrustiranom keramikom*, 536—545.
 K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama*, 547—646.
 K. Vinski-Gasparini, *Ostave s područja kulture polja sa žarama*, 647—667.
 M. Garašanin, *Period polja sa urnama Vojvodine*, 668—684.
 M. Garašanin, *Ostave perioda polja sa urnama u jugoistočnoj Panoniji i severnoj Srbiji*, 685—699.
 M. Garašanin, *Uvod*, 703—704.
 M. Garašanin, *Grupa Belotić—Bela Crkva*, 705—718.
 M. Garašanin, *Grupa Bujanj—Hum*, 719—722.
 M. Garašanin, *Armenochori (pelagonska) grupa*, 723—726.
 M. Garašanin, *Paraćinska grupa*, 727—735.
 M. Garašanin, *Zapadnosrpska varijanta Vatinske grupe*, 736—753.
 M. Garašanin, *Bronzano doba na Kosovu*, 754—759.
 M. Garašanin, *Mediana-grupa*, 761—772.
 M. Garašanin, *Grupa Donja Brnjica—Gornja Stražava*, 773—778.
 M. Garašanin, *Period polja sa urnama u zapadnoj Srbiji*, 779—785.
 M. Garašanin, *Rano bronzano doba i prelazni period (gvozdeno doba I) Međudonije*, 786—798.
 D. Garašanin, *Posebni nalazi na centralno-balkanskom području*, 799—805.
 B. Čović, *Zaključna razmatranja*, 807—829.
 Lj. Vekić-Čović, *Bibliografija*, 843—892.
 Lj. Vekić-Čović, *Registar kultura (kulturnih grupa)* 893—895.
 Lj. Vekić-Čović, *Registar nalazišta*, 897—908.

U IV tomu PJZ priloženo je 34 tipoloških tabli + 19 karata + 1 kronološka tabela + 1 crtež + 3 grafikona + 112 tabli ilustracija.

PRAISTORIJA JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA V —Željezno doba

- A. Benac, *Predgovor*, 11—14.
 S. Gabrovec, *Uvod*, 15—21.
 S. Gabrovec, *Uvod*, 25—28.
 S. Gabrovec, *Dolenjska grupa*, 29—120.
 S. Gabrovec, *Svetolucijska grupa*, 120—150.
 S. Gabrovec, *Notranjska grupa*, 151—177.
 S. Gabrovec, *Ljubljanska grupa*, 178—181.
 K. Vinski-Gasparini, *Grupa Martijanec—Kaptol*, 182—231.
 B. Čović, *Grupa Donja Dolina—Sanski Most*, 232—286.
 B. Čović, *Uvod*, 289—291.
 S. Gabrovec—K. Mihovilić, *Istarska grupa*, 293—338.
 Š. Batović, *Liburnska grupa*, 339—390.
 R. Drechsler-Bižić, *Japodska grupa*, 391—441.
 B. Čović, *Srednjodalmatinska grupa*, 442—480.
 B. Čović, *Srednjobosanska grupa*, 481—528.

- R. Vasić, *Uvod*, 531—532.
 R. Vasić, *Daljska grupa*, 533—535.
 R. Vasić, *Bosutska grupa*, 536—554.
 R. Vasić, *Sremska grupa zapadnobalkanskog kompleksa*, 555—558.
 R. Vasić, *Trakokimerski, skitski i trako-getske uticaji u jugoslovenskom Podunavlju*, 559—567.
 R. Vasić, *Uvod* 571—573.
 B. Čović, *Glasinačka kultura*, 575—643.
 R. Vasić, *Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Atenice*, 644—650.
 R. Vasić, *Moravsko-timočka oblast*, 651—672.
 R. Vasić, *Oblast istočnog Kosova, južne Srbije i severne Makedonije*, 673—689.
 R. Vasić, *Srednja i istočna Makedonija*, 690—700.
 R. Vasić, *Đevdelijska grupa*, 701—711.
 R. Vasić, *Pelagonija*, 712—723.
 R. Vasić, *Ohridska oblast*, 724—733.
 A. Benac, *O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji*, 737—802.
 B. Jovanović, *Uvod*, 805—814.
 B. Jovanović, *Istočna grupa*, 815—854.
 D. Božić, *Zapadna grupa*, 855—897.
 B. Jovanović, *Zaključna razmatranja o keltskoj kulturi u Jugoslaviji*, 898—899.
 S. Gabrovec—B. Čović, *Zaključna razmatranja*, 901—928.
 J. Sušnik, *Bibliografija*, 939—983.
 J. Sušnik, *Registar kultura (kulturnih grupa, skupina, faza, stupnjeva, horizonata, regija, uticaja)*, 985—988.
 J. Sušnik, *Registar etničkih pojmova*, 989—991.
 J. Sušnik, *Registar nalazišta*, 993—1006.

U V tomu PJZ priložene su 43 tipološke table + 2 slike + 5 karata + 1 plan + 5 crteža + 3 kronološke tabele + 88 tabli ilustracija.

Ante ŠKEGRO

